

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI

**EBÛ'L-KÂSİM EL-KA'BÎ'NİN MAKÂLÂTI'NDA HÂRİCÎ FİRKALARI ELE
ALİŞ BİÇİMİ ve TASNİFİ**

Yüksek Lisans Tezi

NESİBE ÜNCE

Ankara-2021

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI

**EBÛ'L-KÂSİM EL-KA'BÎ'NİN MAKÂLÂTI'NDA HÂRİCÎ FİRKALARI ELE
ALİŞ BİÇİMİ ve TASNİFİ**

Yüksek Lisans Tezi

NESİBE ÜNCE

Tez Danışmanı

PROF. DR. SÖNMEZ KUTLU

Ankara-2021

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ
ANABİLİM DALI**

**EBÛ'L-KÂSİM EL-KA'BÎ'NİN MAKÂLÂTI'NDA HÂRİCÎ FIRKALARI ELE
ALİŞ BİÇİMİ ve TASNİFİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Sönmez KUTLU

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı İmzası

İmzası

1- Prof. Dr. Sönmez KUTLU

2- Prof. Dr. Cenksu ÜÇER

3- Doç. Dr. Mehmet KALAYCI

Tez Savunması Tarihi

24.06.2021

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Prof. Dr. Sönmez KUTLU danışmanlığında hazırladığım “*Ebü'l-Kâsım El-Ka'bi'nin Makâlâtı'nda Hâricî Fırkaları Ele Alış Biçimi Ve Tasnifi*” adlı yüksek lisans tezimdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Tarih: 24.06.2021

Adı-Soyadı ve İmza

Nesibe ÜNCE

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	VIII
KISALTMALAR	X
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Konusu, Önemi ve Amacı	1
2. Araştırmanın Kaynakları	2

BİRİNCİ BÖLÜM

EBÛ'L-KÂSİM EL-KA'BÎ'NİN HAYATI, İLMÎ ŞAHSİYETİ, ESERLERİ VE GÖRÜŞLERİ

1. Ebû'l-Kâsım el-Ka'bî'nin Hayatı	6
1.1. Ebû'l-Kâsım el-Ka'bî'nin Yaşadığı Dönemde Sosyo-Politik Ortam	6
1.2. Adı ve Hayatı	12
1.3. Ölüm Tarihi	18
2. İlmî Şahsiyeti, Hocaları, Öğrencileri	21
2.1. İlmî Şahsiyeti	21
2.2. Hocaları	27
2.3. Öğrencileri	30
3. Ebû'l-Kâsım el-Ka'bî'nin Eserleri	32
4. Ebû'l-Kâsım el-Ka'bî'nin İtikadî Görüşleri	46
5. Âlimlerin el-Ka'bî'ye Eleştirileri	54

İKİNCİ BÖLÜM

KA'BÎ'NİN MAKÂLÂTI'NDA HÂRICÎ FİRKALARI ELE ALIŞI VE TASNİFİ

1. el-Ka'bî Döneminde Hâricîlerin Durumu	61
2. el-Ka'bî'nin Makâlâtı'nda Hâricîlik Fırkasını Ele Alışı	64
2.1. Hâricîlik Bahsinin Muhtevası	64
2.2. el-Ka'bî'nin Hâricîliği Ele Alırken Takip Ettiği Yöntem	66
2.3. Hâricîlik Bahsinde el-Ka'bî'nin Kaynakları	67

3. el-Ka‘bî’nin Makâlâtı’nda Hâricîlerin İsimlendirilmesi.....	69
4. el-Ka‘bî’ye Kadar Makâlâtlarda Hâricî Fırkaların Tasnifi.....	70
5. el-Ka‘bî’nin Makâlâtı’nda Hâricî Fırkaların Tasnifi.....	80
5.1. Ezârîka	81
5.2. Necedât	82
5.3. Ataviyye.....	83
5.4. Fudeykiyye.....	91
5.5. Sufriyye.....	91
5.6. İbâziyye.....	92
5.7. el-Vâkıfa	94
5.8. el-Vâkıfa/ Dahhâkiyye/ Ashâbu’n-Nisâ.....	95
5.9. Beyhesiyye.....	96
5.10. Salih b. Müserrih’in Taraftarları	100
5.11. Râci’a.....	100
5.12. Fazliyye.....	101
5.13. Mürcie/Bid’iyye.....	101
5.14. Hasbiyye	101
6. el-Ka‘bî’nin Hâricî Fırkaları Tasnifinin Kendinden Sonraki Makâlat Yazarlarına Etkisi.....	106

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KA‘BÎ’NİN MAKÂLÂTI’NDA HÂRICÎLERE NİSBET EDİLEN GÖRÜŞLER VE HÂRICÎLERİN SİYASÎ FAALİYETLERİ

1. el-Ka‘bî’nin Makâlâtı’nda Hâricî Şahıslar	116
2. el-Ka‘bî’nin Makâlâtı’na Göre Hâricîlerin Hakim Olduğu Bölgeler	120
3. el-Ka‘bî’nin Makâlâtı’nda Hâricîlere Nisbet Edilen Görüşler	121
3.1. Kur’ân	122

3.2. Ahirette Çocuklara Azab	123
3.3. ed-Dâr'ın Hükümü	123
3.4. İmamet	124
3.5. el-Emru Bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyu Ani'l-Münker	126
3.6. Kıyas ve İcmâ	127
3.7. Hâricîlerin Diğer Görüşleri	127
4. el-Ka'bî'nin Makâlâtı'na Göre Hâricîlerin Siyasî Faaliyetleri	129
4.1. Hz. Ali Dönemi'nde Hâricî Faaliyetler	129
4.1.1. Hz. Ali'nin Hayatında Ona İsyân Eden ve Öldürülen Hâricîler	134
4.2. Emevîler Dönemi Bazı Hâricî İsyânlar	136
4.2.1. Nâfi' b. el-Ezrak ve Taraftarlarının Faaliyetleri	137
4.2.2. Necde b. Âmir ve Taraftarlarının Faaliyetleri	141
4.2.3. Salih b. Müserrih ve Şebîb İbn Yezîd eş-Şeybânî'nin Faaliyetleri	144
4.2.4. Abdullah b. Yahyâ ve Ebû Hamza'nın İsyânı	148
4.2.5. Dahhâk b. Kays eş-Şeybânî ve Taraftarlarının İsyânı	149
SONUÇ	151
KAYNAKÇA	154
ÖZET	168
ABSTRACT	170

ÖNSÖZ

Hâricîlik, Müslümanlar arasında ortaya çıkan ilk siyasî ve itikadî fırkadır. Makâlât türü eser sahipleri, ister Hâricî olsun ister başka mezheplerden olsun, ilk önce Hâricîliğe, fırkalarına ve görüşlerine yer vermişlerdir. İlk dönemlerde her bir fırka, kendi görüşlerini savunmak ve diğer görüşleri eleştirmek için “Kitâb...”, “Risâle fî ...” ile başlayan eserler kaleme almışlardır. Örneğin Mürcie, *Kitâbü'l-İrca*; Hâricîler *Makâle fî'l-Hurûc*; Şîiler *Risâle fî'l-İmâme* adıyla eserler telif etmişlerdir. Makâlât geleneğinin ilk nüvelerini oluşturan bu eserler zamanla gelişerek farklı fırkaların görüşlerini de içine alacak şekilde kapsamlı hale gelmiştir. Mu‘tezilî Makâlât yazarlarından el-Ka‘bî, *Kitâbü'l-Makâlât* adıyla yazdığı eseriyle muhteva, yöntem ve üslûp bakımından bu alanda yeni bir çığır açmıştır. O, *Kitâbü'l-Makâlâtı*’nda daha önce ortaya çıkmış ve kendi döneminde var olan fırkaları ve görüşlerini özgün bir yöntem ile incelemiştir. Onların görüşlerini eleştirmekten ve çarpıtmaktan kaçınmış, tarafsız ve nesnel bir tutum sergilemiştir. Bu sebeple el-Ka‘bî’nin *Makâlâtı* kendinden sonrakiler için adeta başucu kaynağı olmuştur. Ancak eserin bize tek bir yazma nüsha olarak ulaşması ve son zamalarda yayınlanmış olması sebebiyle, onun fırkaları ele alış biçimi şimdiye kadar etraflı bir şekilde incelenmemiştir.

el-Ka‘bî’nin *Kitâbü'l-Makâlâtı* ve diğer eserleri, sadece İslam Mezhepleri Tarihi alanında değil Kelam, Hadis ve diğer alanlarda da dikkat çekmekte ve üzerine çalışmalar yapılmaktadır. Bu eserin ortaya çıkması ve yayınlanmasıyla birlikte, el-Ka‘bî’nin mezhepleri inceleme yöntemi ve mezheplere yaklaşımları ile ilgili Mezhepler Tarihi alanında tezler yapılmaya başlanmıştır. Onun *Kitâbü'l-Makâlâtı*’nda Mu‘tezile ve Şîa fırkalarını ele alış hakkında yüksek lisans tezleri yapılmıştır. Biz de üzerinde çalışma yapılmadığı için el-Ka‘bî’nin Hâricîliği ele alış biçimini ve fırkaları tasnifini

“Ebû'l-Kâsım el-Ka'bi'nin Makâlâtı'nda Hâricî Fırkaları Ele Alış Biçimi ve Tasnifi” başlığı ile tez konusu olarak çalışmak istedik.

Konunun belirlenmesi ve planlanmasından savunma aşamasına gelinceye kadar her aşamada karşılaşılan sorunların çözümü ve metnin bu hale gelmesi için eleştiri, yorum ve katkıları sebebiyle başta kıymetli danışmanım Prof. Dr. Sönmez Kutlu'ya ve merhum Prof. Dr. Hasan Onat'a, Prof. Dr. Osman Aydınlı ve Doç. Dr. Mehmet Kalaycı'ya teşekkürlerimi arz ederim. İlmî çalışmalarımnda her daim yanımda olan, maddî ve manevî olarak beni destekleyen kıymetli anneme, babama ve kardeşlerime müteşekkirim. Ayrıca eleştirileriyle, metnin okunması ve düzeltilmesi konusundaki katkıları sebebiyle eşim Bayram Ünce'ye teşekkür ediyorum.

Nesibe ÜNCE

Ankara-2021

KISALTMALAR

AÜİFD	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
AÜSBE	Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
bkz.	Bakınız
çev.	Çeviren
DEM	Değerler Eğitimi Merkezi
DİA	Diyanet İslâm Ansiklopedisi
ed.	Editör
İSAM	İslam Araştırmaları Merkezi
krş.	Karşılaştırınız
ktp.	Kütüphane/si
mad.	Madde/si
nşr.	Neşreden
ö.	Ölüm tarihi
S	Sayı
SÜSBE	Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	Tahkik eden
trz.	tarihsiz
ty	tahkik yok
vb.	ve benzeri
vd.	ve devamı

GİRİŞ

İlmî araştırmalarda, incelenen konunun seçiliş amacı, önemi, kaynakları ve sınırlarının belirlenmesi son derece önemlidir. Bu amaçla Giriş kısmında “Ebû'l-Kâsım el-Ka'bi'nin *Makâlâtı*'nda Hâricî Fırkaları Ele Alış Biçimi ve Tasnifi” adlı tez konusunu seçme amacımızı, konunun önemini ve kaynaklarını inceleyeceğiz.

1. Araştırmanın Konusu, Önemi ve Amacı

Hiz. Peygamber'in vefatından sonra Müslümanlar fikir ayrılığına düşmüşler ve mezhepler ortaya çıkmıştır. Mezheplerin ortaya çıkması, mezhep mensupları tarafından fırkalarını diğerlerine karşı savunacak ve onların görüşlerini reddedecek eserler ele alma ihtiyacını beraberinde getirmiştir. Bu süreçte makâlât ve firak geleneğine ait önemli çalışmalar yapılmaya başlamıştır. Yüksek lisans tezimizin ana kaynağı el-Ka'bi'nin *Makâlât*'ı bu geleneğin en kapsamlı ve önde gelen eserlerindedir. Çünkü el-Ka'bi eserinde Hâricîlik, Mürcie, Şîa, Mu'tezile başta olmak üzere bütün fırkalara ve görüşlerine önemli bir yer vermiştir.

Hâricîlik fırkası Müslümanlar arasında ortaya çıkan ilk firka olması hasebiyle önem arz etmektedir. Hâricîlik konusunda gerek mensupları gerekse diğer mezhep mensupları ya müstakil eserler veya telif ettikleri eserlerin içerisinde bölümler yazmıştır. Hâricîler hakkında en kapsamlı ve nesnel bilgiler içeren bu tür eserlerin başında el-Ka'bi'nin *Makâlât*'ı gelmektedir. Bu sebeple tezimizin konusunu “Ebû'l-Kasım el-Ka'bi'nin *Makâlâtı*'nda Hâricî Fırkaları Ele Alış Biçimi ve Tasnifi” oluşturmaktadır.

Böyle bir konu seçmemizin amacı, *Makâlât*'tan hareketle el-Ka'bi'nin Hâricîlik fırkasının doğuşu, görüşleri, âlimleri, yayıldığı bölgeler, kaynakları, fırkaları tasnifi

konusunda verdiği bilgileri, onları ele alış biçimini diğer kaynaklarla da mukayeseler yaparak ortaya koymaktır.

el-Ka‘bî, eserinde Hâricî fırkaları ele alırken kendinden önceki ya da sonraki bazı müelliflerde olduğu gibi savunma ya da reddetme tutumu içerisine girmemiş, gelen bilgileri objektif şekilde aktarmıştır. Ayrıca o kendine ulaşan bilgileri doğrudan alıp kullanmamış bu bilgileri tahkik etmiştir. Diğer makâlât eserlerine göre Hâricî fırkaların isyanlarına daha geniş yer vermiş, isyanların çıktığı yer, zaman ve isyanları çıkaran şahıslarla ilgili bilgileri aktarmıştır. O eserinde Hâricî fırkaları ve görüşlerini tarafsız bir şekilde incelemiştir. el-Ka‘bî, Hâricî fırkaları ele aldığı bölümde ve eserin tümünde onlarla ilgili sergilediği tutumu, üslûbu ve yöntemi ile Makâlât geleneği içerisinde önemli bir çıkır açmış ve kendinden sonraki müellifleri etkilemiştir.

Ebû‘l-Kasım el-Ka‘bî’nin *Makâlâtı*’nda fırkaları ele alış biçimi ile ilgili çalışmalar onun eserinin tamamı tahkik edilmeden önce de merak edilmiş ve bu konuda çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Nitekim Ayşe Neslihan Acar, “el-Ka‘bî’nin *Makâlâtı*’nda Mu‘tezilî Fırkaları Ele Alışı” adlı bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır. Ayrıca 2020 yılında “el-Ka‘bî’nin *Makâlâtı*’nda Şîa’yı Ele Alışı”, Mohammed Ahmed Shihab tarafından yine bir yüksek lisans tezi olarak incelenmiştir. Bu çalışmalar, bizim daha önce incelenmemiş olan el-Ka‘bî’nin *Makâlât* isimli eserinde Hâricîliği ele alışını tez konusu olarak seçmemizde yönlendirici olmuştur.

2. Araştırmanın Kaynakları

“Ebû‘l-Kâsım el-Ka‘bî’nin *Makâlâtı*’nda Hâricî Fırkaları Ele Alış Biçimi ve Tasnifi” adlı çalışmamızın temel kaynağını Hüseyin Hansu, Racîh Kürdî ve Abdulhamid Kürdî tarafından 2018 yılında neşredilen el-Ka‘bî’nin *Kitâbü‘l-Makâlâtı*

oluşturmaktadır.¹ Ayrıca el-Ka‘bî’nin eserleri ve görüşleri konusunda Fuad Seyyid tarafından tahkik edilen ancak vefatı üzerine oğlu Eymen Fuad Seyyid tarafından tamamlanan ve Kâdi Abdülcebbar’ın *Fazlü’l-İ’tizal ve Tabakâtü’l-Mu‘tezile*’si ile birlikte neşredilen Bab-ı Zikrî’l-Mu‘tezile bölümünden ve Mukaddimesi’nden yararlandık. Çalışmamızda el-Ka‘bî’nin *Makâlâtı*’nın yanı sıra Mu‘tezîli ya da Mu‘tezîli olmayan müelliflerin makâlât türü eserlerine müracaat ettik. el-Ka‘bî’nin tasnifini daha iyi anlayabilmek adına ondan önce yazılan makâlât türü eserleri inceledik. Bu çerçevede Hâricî fırkalar, onların görüşleri ve tasniflerini aydınlatabilmek için, Makâlât yazıcılığının ilk örneklerini oluşturan ve günümüze ulaşan İbazî Sâlim b. Zekvân’ın *es-Sîre* ve Mürciiler tarafından ele alına *Kitabü’l-İrcâ*’lara, Mu‘tezîli olan Ebû’l-Hüseyin el-Hayyât’ın *el-İntisar*, Ebû Ali el-Cübbâî’nin *Kitabü’l-Makâlât* ve Ebû Mutî’ Mekhul b. el-Fazl Nesefî’nin *Kitâbu’r-Redd alâ Ehli’l-Bid‘a ve’l-Ehvâ*’sına sık sık müracaat ettik. Ayrıca Arap dili ve belâğatı alanında el-Müberred’in *el-Kâmil fi’l-Luğa* isimli eserinden; hadis alanında el-Adenî’nin *el-İman*, el-Buhârî’nin *el-Câmi’u’s-Sahih*, Müslim’in *Müsned*, İbn Mâce’nin *Sünen* isimli kitaplarından faydalandık.

el-Ka‘bî’den sonra yazılan Makâlât eserlerinde onun etkisini inceleyebilmek adına Ebû’l-Hasen el-Eş‘arî’nin *Makâlâtü’l-İslamiyyîn*’ine, Makdisî’nin *el-Bed’u ve’t-Târîh*’ine, el-Malatî’nin *et-Tenbîh ve’r-Redd alâ Ehli’l-Ehvâ ve’l-Bid‘â*’sına, Abdülkâhir el-Bağdâdî’nin *el-Fark Beyne’l-Fırakı*’na, İbn Hazm’ın *el-Fasl fi’l-Milel ve’l-Ehvâ ve’n-Nihâli*’ne, el-İsferâyînî’nin *et-Tâbsîr fi’d-Dîn ve Temyîzi’l-Fırakati’n-Nâciye ‘ani’l-Fıraki’l-Hâlikîn*’ine, eş-Şehristânî’nin *el-Milel ve’n-Nihal*’ine, el-Himyârî’nin *el-Hûru’l-İyn*’ine, Kalhâtî’nin *el-Keşf ve’l-Beyan*’ına başvurduk.

¹ Ebû’l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Ka‘bî el-Belhî (ö.319/931), **Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât**, thk: Hüseyin Hansu, Râcih Kürdî, Abdülhamid Kürdî, Umman/Ürdün: Dâru’l-Fetih Liddirâseti ve’n-Neşr, 1439/2018.

el-Ka‘bî’nin hayatı ile ilgili birinci bölümde ve Hâricîliğin tarihi ilgili bilgi verdiğimiz diğer bölümlerde; el-Ya‘kûbî’nin *et-Târîh*, et-Taberî’nin *Târîhu’t-Taberî*, İbnü’l-Esîr’in *el-Kâmil*, Hatip el-Bağdâdî’nin *Târîhu Bağdâd*, İbn Kesîr’in *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, ez-Zehebî’nin *Târîhu'l-İslâm* gibi klasik tarih kitaplarından yararlandık. Şahıs ve beldelerden bahsettiğimiz kısımlarda Yâkût el-Hamevî’nin *Mu‘cemü’l-Udeba* ve *Mu‘cemü’l-Bûldan*’ından ayrıca klasik tabakât kitapları içerisinde yer alan İbn Sa‘d’ın *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*, İbn el-Murtazâ’nın *Tabakâtü’l-Mu‘tezile*, ed-Dâvûdî’nin *Tabakâtü’l-Müfessirîn* ve Kâtip Çelebi’nin *Süllemü’l-Vusûl ilâ Tabakâti’l-Fuhûl* isimli eserlerinden; İbn Nedîm’in *el-Fihrist*, İbn Hallikân’ın *Vefeyâtü’l-A‘yân ve Enbâü Ebnâi’z-Zamân* ve İbn Hacer el-Askalânî’nin *Tehzîbü’t-Tehzîb* gibi biobibliyografik eserlerinden, özellikle es-Sem‘ânî’nin *el-Ensâb* ve İbn Hacer el-Askalânî’nin *Lisânü’l-Mîzân* isimli eserlerinden yararlandık.

el-Ka‘bî’nin görüşleri ile ilgili, özellikle Ebû Mansur el-Mâturîdî’nin *Kitâbü’t-Tevhîd*’i ile Kâdî Abdülcebbar’ın *el-Münve ve’l-Emel* ve *Şerhu’l-Usuli’l-Hamse*’sine müracaat ettik.

Çalışmamızda, 2006 yılında merhum Prof. Dr. Hasan Onat danışmanlığında Ayşe Neslihan Acar tarafından hazırlanan “Ebû’l-Kâsım el-Ka‘bî’nin Makâlâtı’nda Mu‘tezile’yi Ele Alış Şekli” adlı tezi ve 2020 yılında Prof. Dr. Sönmez Kutlu danışmanlığında Mohammed Ahmed Shihab tarafından ele alınan “Ebû’l-Kâsım el-Ka‘bî’nin Makâlâtı’nda Şîa’yı Ele Alışı” adlı tez, bizim çalışmamız için önemli örnek ve kaynaklar olmuştur. Harun Yıldız tarafından telif edilen; Hâricîlerin ortaya çıkışı ve firkaları hakkında doğrudan kendi kaynakları vasıtasıyla bilgi edindiğimiz, “Kendi Kaynakları Işığında Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi” isimli eseri, Yaşar Kutluay’a ait Kalhâtî’nin *el-Keşf ve’l-Beyân*’ı ile ilgili açıklayıcı bilgiler içeren “İbâdilere Ait Bazı

Yazma Eserler” alışması ve Keith Lewinstein’in “Studies in Islamic Heresiography:
The Khawarij in Two Fıraq Traditions” isimli tezi çalışmamız için önem arz etmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

EBÛ'L-KÂSİM EL-KA' BÎ'NİN HAYATI, İLMÎ ŞAHSİYETİ, ESERLERİ VE GÖRÜŞLERİ

Çalışmamızın bu bölümünde Bağdat Mu'tezilesi'nin önde gelen âlimlerinden birisi olan Ebû'l-Kâsım el-Ka'bî'nin (319/931) hayatı, ilmî şahsiyeti, eserleri ve görüşleri klasik kaynaklardan hareketle incelenmeye çalışılmıştır. el-Ka'bî, şüphesiz İslam düşüncesi içerisinde önemli bir şahsiyettir. Onun çalışmaları kendinden sonra eser telif eden müelliflere ışık tutmuştur. Farklı alanlarda kitapları olan el-Ka'bî, özellikle *Makâlât* eseri ile öne çıkmıştır. Birçok âlim için kaynak olan bu eser bizim de çalışmamızın temelini oluşturmaktadır. el-Ka'bî'nin *Makâlâtı*'nda Hâricilik fırkasını ele alışını incelemeyden önce onun yaşadığı döneme, görüşlerine ve eserlerine değinmek faydalı olacaktır.

1. Ebû'l-Kâsım el-Ka'bî'nin Hayatı

el-Ka'bî'nin hayatıyla ilgili bilgileri vermeden önce daha iyi anlaşılması için onun yaşadığı dönemi ortaya koymaya çalıştık. Hayatını inceledikten sonra ilmî şahsiyetine; hocalarına, öğrencilerine, eserlerine, bazı itikadî görüşlerine ve âlimlerin onun hakkındaki eleştirilerine değinmeye gayret ettik.

1.1. Ebû'l-Kâsım el-Ka'bî'nin Yaşadığı Dönemde Sosyo-Politik Ortam

Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî el-Hanefî Ebû'l-Kâsım el-Ka'bî (319/931), Horasan Bölgesi'nde bulunan Belh şehrinde dünyaya gelmiştir. İlim için yolculuk yaptığı Bağdat şehrinde uzun süre kalmış ve ömrünün son zamanlarına doğru memleketi Belh'e dönmüştür. Onun yaşadığı dönemi anlayabilmek için Belh şehri, Belh

şehrini içerisine alan Horasan Bölgesi ve Bağdat şehrinin siyasî tarihi önem arz etmektedir.

Horasan, coğrafi olarak İran'ın doğusunda bulunur. Siyasî olarak Mâverâünnehir ve Sicistan'ı kapsamakla birlikte dört bölgeye ayrılmaktadır. Bunlar: Merv, Neysabur,² Herat³ ve el-Ka'bî'nin doğmuş olduğu şehir Belh'tir.⁴

Hız. Osman döneminde Müslümanlar tarafından Horasan üzerine akınlar yapılmaya başlanmış ve bu akınlar uzun süre devam etmiştir. Bölge sürekli olarak farklı güçler tarafından ele geçirilmeye çalışılmıştır. Emevîler bölgeye hâkim olduktan sonra, haksız uygulamaları nedeniyle bölgede çeşitli isyanlar baş göstermiştir.⁵ Bu isyanlarla birlikte Emevî iktidarı tarafından yürütülen siyasî, sosyal, ekonomik politikalar nedeniyle devlet zayıflamaya başlamıştır. Devletin son halifesi olan Mervân b. Muhammed siyasî birliği sağlamak adına çaba göstermiştir. Abbâsî propagandasını etkisiz hale getirmeye çalışmış, isyanları durdurmak için gayret göstermiş ancak mücadelesinde muvaffak olamamış ve Emevî Devleti dışarıdan herhangi bir müdahaleye gerek kalmaksızın kendi iç problemleri nedeniyle yıkılmıştır.⁶

Emevî Devleti'nin yıkılış sürecinde Abbâsî ihtilal lideri Muhammed b. Ali, isyanı başarılı bir şekilde yürütmek istediği için; Türk bölgelerine yakın olması, bölgenin sosyal etnik yapısı, tarafsız olmaları, hilafet merkezinden uzak olmaları gibi

² Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdullâh Yâkût b. Abdullâh er-Rûmî (ö. 626/1229), **Mu'cemu'l-Buldân**, Beyrut: Dâru Sadır, 1995, V, s. 332.

³ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, V, s. 337-40.

⁴ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, I, 174.

⁵ Osman Çetin, "**Horasan**", *DİA*, İstanbul, 1998, XVIII, s. 234-241.

⁶ Geniş bilgi için bkz. Ali Aksu, **Emevî Devleti'nin Yıkılışı**, Kitabevi yayımları, İstanbul, 2007.

nedenlerle Horasan Bölgesi'ni propaganda merkezi kabul etmiştir.⁷ Bölgede ihtilal süreci boyunca Ebû Müslim gibi önemli isimler görevlendirilmiştir.⁸ Bu olayların neticesinde 132/749 yılında Abbâsî Devleti resmen kurulmuştur.⁹

Abbâsî halifelerinden Me'mûn, iki yıl boyunca devleti Merv şehrinde yönetmiş ve iktidara gelmesinde kendisine yardım eden Tâhir b. Hüseyin'i Horasan valiliğine tayin etmiştir. Süreç içerisinde Tâhir b. Hüseyin tarafından Horasan'da Tâhirîler Devleti kurulmuş¹⁰ ve görünüşte Abbâsîlere bağlı gibi olsalar da aslen bölgeyi bağımsız müstakil bir devlet gibi yönetmişlerdir.¹¹ Bu bölgede bulunmanın karşılığında haraç göndermişlerdir. Horasan'ın haracı olarak Oğuzlar'dan 2000 esir yolladıkları nakledilen bilgiler arasındadır.¹² el-Ka'bi'nin yaşamış olduğu bölge Tâhirîler tarafından yönetilmiştir.

Abbâsî yönetimi, kuruluşundan bir süre sonra yükselişe geçmiş; özellikle Hârûn er-Reşîd ve el-Me'mûn zamanında en iyi dönemlerini yaşamıştır. Bu iki halife sayesinde Abbâsîler halk tarafından büyük saygı görmüştür.¹³ Ancak Abbâsî Devleti

⁷ Ali Aksu, **Emevî Devleti'nin Yıkılışı**, s. 181.

⁸ Dineverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Davud (ö. 282/895), **Ahbaru't-Tıval**, Mısır: Matbaatu's-Sa'ade, 1330, s. 269.

⁹ et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî (ö. 310/923), **Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk ve Sılatu Târîh et-Taberî**, Beyrut: Dâru't-Turâs, 1387/1967, VII, s. 423-24.

¹⁰ Hasan Kurt, "**Tâhirîler**" *DİA*, İstanbul, 2010, XXXIX, s. 403-404.

¹¹ Osman Çetin, "**Horasan**", s. 234-241.

¹² Hakkı Dursun Yıldız, **İslamiyet ve Türkler**, İlgî Kültür Sanat yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2015, s. 108.

¹³ Philip K. Hitti, **Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi**, çev: İslam Tuğ, Marmara

tarihi boyunca refah içinde yaşamamış; zamanla devlet içerisinde bozulmalar meydana gelmiştir. Siyasî çekişmeler, ekonomik rekabetler, dinî ve içtimaî hareketler Abbâsî Devleti'ni olumsuz bir şekilde etkilemiştir.

Mu'tezile mezhebi, Abbâsî Devleti içerisinde önemli bir yer teşkil etmiştir. Mezhebin konumu yönetimde olan halifenin politikalarına göre iniş ve çıkışlar yaşamıştır. el-Ka'bî'nin de mensup olduğu Mu'tezile mezhebi için Halife Me'mûn zamanı en önemli dönemi oluşturmaktadır.

Me'mûn iktidara geldikten sonra yönetimde dinî otoritesini artırmak istemiş, öncekilerden farklı bir dinî politika izlemiştir. Halife Me'mûn 212/827 yılında Mu'tezile mezhebini devletin resmî akidesi olarak kabul etmiştir.¹⁴ Daha önceleri bireysel olarak tartışılan "halku'l-Kur'ân" düşüncesi devlet düzeyinde gündeme gelmiştir. Halku'l-Kur'ân fikri 212/827 yılında resmî olarak kabul edilmişse de mihne sürecinin fiilen başlaması 218/833 yılı ile olmuş ve bu süreç 232/847'de Vâsık'ın ölümüyle sona ermiştir.¹⁵

Me'mûn döneminde Mu'tezile mezhebi altın çağını yaşamıştır. Mu'tezile mezhebi gelişmiş olduğu kültürel ortam ve kabul edilen imamet düşüncesine göre Bağdat ve Basra ekolü olmak üzere ikiye ayrılmıştır.¹⁶ el-Ka'bî, Bağdat ekolüne mensup olup¹⁷ hocası Hayyât'tan sonra ekolün başına geçmiştir.¹⁸

Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı yayınları, İstanbul, 2011, s. 406.

¹⁴ Henri Laoust, **İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler**, çev: Ethem Ruhi Fığlalı, Sabri Hizmetli, Pınar yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2017, s. 168.

¹⁵ et-Taberî, **et-Târîh**, VIII, s. 631 vd.

¹⁶ Ebû Reşîd en-Nisâbûrî (ö. 440/1009), **el-Mesâilü fi'l-Hilâf beyne'l-Basriyyîn ve'l-Bağdâdiyyîn**, thk: Rıdvân es-Seyyîd, Beyrut 1979, s. 10-14.

Mütevekkil'in halife olmasıyla süreç tersine işlemeye başlamıştır. Mütevekkil halife olduğu zaman Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsık döneminde kabul edilen dinî, fikrî, siyasî politikalara karşı çıkmıştır. İlk olarak dinî ve fikrî politikayı değiştirmek istemiştir. Kur'ân'ın mahlûk olması vb. konular hakkında tartışmayı yasaklamıştır.¹⁹

Mütevekkil'in halifeliği ile birlikte dinî ve fikrî yapıda gerçekleştirilen değişiklikler sonrasında mihne sürecinin faturası Mu'tezile mezhebine kesilmiş ve bu durum Mu'tezile'nin güç kaybetmesine neden olmuştur.²⁰ Mütevekkil'in Sünnî anlayışı benimsemiş olması, Sünnî bakış açısının toplumda yer edinmesine, Mu'tezililerin toplumdan dışlanmalarına neden olmuştur.²¹

¹⁷ Hatip el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî (ö. 463/1071), **Târîhu Bağdâd**, thk: Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmiyyi, 1422/2002, XI, s. 25; eş-Şîrâzî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Ali (ö.476/1084), **Şerhu'l-Lüma**, thk: Abdülmecîd Türkî, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, trz., I, s. 192.

¹⁸ W. Montgomery Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, çev: Ethem Ruhi Fığlalı, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 5.baskı, İzmir, 2017, s. 400.

¹⁹ el-Ya'kûbî, Ebu Ya'kub Ahmed b. İshak (ö. 292/905'den sonra), **et-Târîh**, trz., s. 308-311; İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî el-Basrî ed-Dımeşkî (ö. 774/1372), **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, thk: Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Cize/Kahire: Dâru Hicr li't-Tibâati ve'n-Neşri ve't-Tevzî'ı ve'l-İ'lân, 1418/1997, X, s. 337, 371,374.

²⁰ el-Ya'kûbî (ö. 292/905'den sonra), **et-Târîh**, s. 308-311. Ayrıca bkz. İbn Kesîr, (ö. 774/1372), **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, X, s. 337, 371, 374; Osman Aydınlı, **Mu'tezile'de İmamet ve Siyaset**, Ankara Okulu yayınları, Ankara, 2017, s. 117.

²¹ Aydınlı, **Mu'tezile'de İmamet ve Siyaset**, s. 120.

Halife Mütevekkil döneminde karışıklıklar daha çok doğu eyaletlerinde gerçekleşmiştir. Abbâsî hilafetinin otoritesinin zayıflamasıyla birlikte, çeşitli dinî ve etnik gruplar merkezî yönetime isyan etmişlerdir.²² Mütevekkil öldürüldükten sonra iç kaos artarak devam etmiş ve yönetimi devralan kişilerde onunla benzer kaderi paylaşmışlardır.

Mu'tez (252-255/863-866) iktidara geldikten sonra 255/869 yılında Basra'da Zenc isyanı başlamış ve on dört yıl devam etmiştir.²³ Bu süreçteki boşluktan yaralanan Karmatîlerde olumsuz faaliyetlerde bulunmuşlardır. Mu'tez birkaç gün hapiste kalmış ardından vefat etmiştir.²⁴ Kendinden sonra gelen Muhtedî-Billâh'ta işkence nedeniyle ölmüştür. Sonrasında sırasıyla Mu'temid-Alellah (255-279/869-892) ve Mu'tazîd-Billâh (279-289/892-902) gelmiştir. Bu dönem ve sonrasında halifeler kısa süre yönetimde kalabilmiş, ardından öldürülmüştür. Aynı zamanda halifelerin ekonomik olarak iktidarsızlıkları, maaşları ödenmeyen askerler tarafından protesto edilmiş; sürekli vezirler değiştiği için otorite bir türlü sağlanamamıştır.²⁵

el-Ka'bî hayatı boyunca Abbâsî yönetiminin hüküm sürdüğü devirde yaşamış ve onun vefatı Muktedir-Billâh'ın hilafeti dönemine (295-320/908-932) denk gelmiştir. Bu dönem sürekli iç karışıklıkların zuhur ettiği, siyasî işleyişe halife dışında başka güçlerin müdahil olduğu bir süreçtir.²⁶ Muktedir-Billâh döneminde Bahreyn Karmatîleri'nin

²² Fatih Erkoçoğlu, "Kafkasya", **İslam Tarihi 2**, ed. Adnan Demircan, Mehmet Azimli, Bilimsel Araştırma yayınları, Ankara, 2018, s. 190.

²³ et-Taberî, **et-Târîh**, IX, s. 410-663.

²⁴ el-Ya'kûbî, **et-Târîh**, s. 316-318; Yıldız, **İslamiyet ve Türkler**, s. 174.

²⁵ el-Ya'kûbî, **et-Târîh**, s. 316-318. Ayrıca bkz. Ali Avcu, **Karmatîliğin Doğuşu ve Gelişim Süreci**, Cumhuriyet Üniversitesi yayınları No:124, Sivas, 2011, s. 69-75.

²⁶ et-Taberî, **et-Târîh**, XI, s. 121-125; Aydın, **Mu'tezile'de İmamet ve Siyaset**, s. 196-

başında bulunan Ebû Tâhir ve yandaşları 311/923 yılında Basra'ya doğru harekete geçerek, Basra valisi ve halktan birçok kişiyi öldürmüşlerdir. Diğer yıl Hac'dan dönen kafiyele saldırarak onları yağmalamışlardır. Bu durum Bağdat halkı tarafından büyük bir tepkiyle karşılanmıştır. Halk, durumun sorumlusu olarak gördüğü devlet erkânına karşı protestolar düzenlemiştir. Karmatîler durmadan baskın ve işgallerine devam etmiştir.²⁷ İşte el-Ka'bi, bu kargaşa dönemi içerisinde yaşam sürmüştür.

1.2. Adı ve Hayatı

Künyesi Ebû'l-Kâsım²⁸ olan el-Ka'bi'nin tam adı Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî el-Hanefî Ebû'l-Kâsım el-Ka'bi el-Mu'tezilî el-Bağdadî'dir.²⁹

Horasan'da bulunan Belh şehrinde dünyaya geldiği için el-Belhî³⁰ olarak isimlendirilmiştir. Nitekim Belh'ten dört kişinin çıktığı söylenir. Bunlardan biri de kelim ilmindeki yetkinliği ile öne çıkan Ebû'l-Kâsım el-Ka'bi'dir.³¹

200.

²⁷ Avcu, **Karmatîliğin Doğuşu ve Gelişim Süreci**, s. 246 vd.

²⁸ Ebû'l-Fidâ, İmâdüddîn İsmâil b. Ali b. Mahmûd b. Muhammed İbn Ömer Şâhinşâh b. Eyyûb (ö. 732/1332), **el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer**, Mısır: el-Matba'atü'l-Hüseyniyye, trz., II, s. 86.

²⁹ el-Bağdadî, İsmâil b. Muhammed Emîn b. Mîr Selîm (ö. 1399/1978), **Hediyetü'l-Ârifîn Esmâi'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn**, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1951; Beyrut/Lübnan: Dâru İhyâu't-Türâsi'l-Arabî, 1951, I, s. 444.

³⁰ Tâcüddîn İbnü's-Sa'î, Alî b. Enceb b. Osmân b. Abdullâh Ebû Tâlib (ö. 674/1276), **ed-Dürrü's-Semîn fî Esmâ'i'l-Musannefîn**, thk: Ahmed Şevkî Binebîn, Muhammed Said Hinşî, Tûnus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmiyyi, 1430/2009, s. 63.

³¹ Ebû Mansûr es-Se'âlibî, Ebû Mansûr Abdulmelik b. Muhammed b. İsmâil es-Se'âlibî (ö. 429/1038), **Yetîmetu'd-Dehr**, thk: Müfid Muhammed Kumejha, Beyrut: Dâru'l-

İbn Hallikân; Ebû'l-Kâsım el-Ka'bî'nin mütekellimlerin önde gelenlerinden olduğunu söylemiş ve el-Belhî isminin Belh'e nispetle; el-Ka'bî isminin ise Beni Kâ'b'a nispetle verildiğini belirtmiştir.³² el-Ka'bî nispeti Ahvâz'da yaşayan Benî Kâ'b kabîlelerinden bir kabîleye mensup olması nedeniyle verilmiştir.³³

el-Ka'bî'ye verilen isimlerden birisi de el-Horasânî'dir.³⁴ Bu nispet, doğduğu şehir olan Belh'in Horasan'da bulunmasından ve bölgede tanınmış bir âlim olmasından ötürü ona verilmiştir.

Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983, IV, s. 97; el-Hamevî, Ebû Abdullâh Yâkût b. Abdullâh er-Rûmî (ö. 626/1229), **Mu'cemü'l-Üdebâ'İrşâdu'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1411/1991, VI, s. 2652.

³² İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-İrbilî (ö. 681/1282), **Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâ'ü Ebnâi'z-Zamân**, thk: İhsân Abbâs, Beyrût: Dâru Sâdır, 1318/1900 (I-III, VI), 1391/1971 (IV), 1994 (V, VII), III, s. 45. Ayrıca bkz. es-Siczî, Ebû Nasr Ubeydullâh b. Saîd b. Hâtım es-Siczî el-Vâilî el-Bekrî (ö. 444/1053), **Risâletü's-Siczî ilâ Ehli Zübeyd fi'r-Redd 'alâ men Enkera'l-Harf ve's-Savt**, thk: Muhammed b. Kerîm b. Abdullâh, Medîne: İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî, 1423/2002, s. 341; el-Karâfî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. İdrîs (ö. 684/1285), **el-İhkâm fî Temyîzi'l-Fetâvâ 'ani'l-Ahkâm ve Tasarrufâti'l-Kâdî ve'l-İmâm**, thk: Abdulfettâh Ebû Gudde, 1416/1995, s. 34.

³³ Reşîd el-Hayyûn, **Mu'teziletü'l-Basra ve Bağdâd**, 4. Baskı, Beyrut: Medârikü İbda' Neşru Tercemeti ve Ta'rîb, 2011, s. 440.

³⁴ İbn Abdilhâdî, Muhammed b. Ahmed b. Abdilhâdî ed-Dimeşkî (ö. 744/1343), **Tabakâtu Ulemâ'i'l-Hadîs**, thk: Ekrem el-Bûşî, İbrâhîm ez-Zeybek, Beyrut: Mü'essesetü'r-Risâle, 1417/1996, III, s. 57.

Ayrıca itikadî olarak Mu‘tezile mezhebine mensup olduğu için el-Mu‘tezilî, fikhî olarak Hanefî mezhebine tabii olduğu için el-Hanefî³⁵ nisbetini almıştır.

Ebû'l-Kâsım el-Ka‘bî, Horasan’ın Belh şehrinde dünyaya gelmiş³⁶ ve Ebû Ali el-Cübbâî (303/916) ile aynı dönemde yaşamıştır.³⁷ Ancak onun doğum tarihine ilişkin fazla bilgi bulunmamaktadır. İbn Hacer, el-Müstağfirî’den rivayetle el-Ka‘bî’nin 273/886 senesinde doğduğunu belirtmiştir.³⁸ Bu rivayetten başka onun doğum tarihiyle ilgili bizlere herhangi bir bilgi ulaşmamıştır.

el-Ka‘bî’nin bilinen ilk vazifesi kâtipliktir. Babası Ahmed b. Mahmûd, Abdullah b. Tâhir’in (230/845) kâtipliğini yapmıştır. Bağdadî’ye göre, hem el-Ka‘bî hem de babası dönemine önemli kâtipler yetiştirmiş bir soydan gelmektedir.³⁹ Nitekim el-Ka‘bî’de, Muhammed b. Zeyd’in⁴⁰ (287/900) kâtipliğini yapmıştır.⁴¹

³⁵ Kâtip Çelebi, Mustafâ b. Abdullâh Hâcî Halîfe (ö. 1067/1657), **Süllemü'l-Vusûl ilâ Tabakâtî'l-Fuhûl**, thk: Mahmûd Abdülkâdir el-Arnâvûdi, IRCICA(Mektebetü İrsikâ), İstanbul, 2010, II, s. 203.

³⁶ İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A‘yân**, III, s. 45.

³⁷ Yâkut el-Hamevî, **Mu‘cemü'l-Üdebâ**, IV, s. 1491.

³⁸ İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazıl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed (ö. 852/1449), **Lisânü'l-Mîzân**, thk: Abdullah Fettah Ebû'l-Ğudde, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2002, IV, s. 429. Ayrıca bkz. el-Meclisî, Muhammed Bâkır (ö. 1111/1699), **Bihâru'l-Envâr**, Beyrut: Müessesetü'l-Vefâ, 1983, X, s. 428.

³⁹ Racha el-Omari, **The Theology of Abû'l-Qâsim al-Balkhî/al-Ka‘bî (d. 319/931)**, Boston, Leiden: Brill, 2016, s. 8.

⁴⁰ Zeydî olan Muhammed b. Zeyd, Rûyan ve Taberistân’daki Zeydî yönetiminin kurucusu olan ağabeyi Hasan b. Zeyd el-Dâ‘î’nin halefi idi. Bkz. el-Omari, **The Theology of Abû'l-Qâsim al-Balkhî/al-Ka‘bî**, s. 9.

el-Ka‘bî’nin bilinen bir diğer siyasî görevi ise Sâ mâniler’in Horasan valisi Ahmed b. Sehl el-Mervezî’nin (307/920) yardımcılığı vazifesini üstlenmiş olmasıdır. Ahmed b. Sehl el-Mervezî, Belh’e ulaşmış ve orayı ele geçirmişti. Ebû Zeyd’e (322/934) veziri olmasını talep etmiş ancak olumlu yanıt alamamıştı. Ebû’l-Kâsım el-Belhî onun kâtibi idi.⁴²

Ahmed b. Sehl, Ebû’l-Kâsım el-Ka‘bî’yi veziri; Ebû Zeyd’i de kâtibi tayin etmişti. el-Ka‘bî ve Ebû Zeyd’in emirin gözündeki konumları gitgide daha önemli hale gelmeye başlamıştı. Görevleri karşılığında el-Ka‘bî’ye bin dirhem, Ebû Zeyd’e beş yüz dirhem maaş veriliyordu. el-Ka‘bî, hazinedara kendi maaşından yüz dirhem ayrılmasını ve ayrılan bu meblağın Ebû Zeyd’e teslim edilmesini istediğini söyledi. Böylece Ebû Zeyd’in maaşı altı yüz dirhem olurken el-Ka‘bî’nin maaşı dokuz yüz dirhem oldu. el-Ka‘bî’nin amacı Ebû Zeyd’in maaşının da mâkul bir ücrete ulaşmasıydı.⁴³

Emir, birgün Hindistan’dan getirilerek kendisine sunulan değerli incilerden on tanesini Ebû’l-Kâsım’a; on tanesini de Ebû Zeyd’e vermişti. Onları yanına çağırdı ve “bu inciler son derece kıymetlidir, tek başıma onların sahibi olmak istemedim, bu yüzden onları sizinle paylaşmak istiyorum” dedi. Her ikisi de emire teşekkür ettiler. el-Ka‘bî emirden izin alarak kendi payına düşen incileri Ebû Zeyd’in ellerinin arasına koydu. Onun bu davranışı göz ardı edilemeyecek bir ikramdı çünkü Ebû Zeyd bu

⁴¹ Hatip el-Bağdâdî (ö. 463/1071), **Târîhu Bağdâd**, XIV, s. 298-299, XII, s. 337; İbn Kesîr (ö. 774/1373), **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, XIII, s. 652.

⁴² Yâkut el-Hamevî, **Mu‘cemü’l-Üdebâ**, IV, s. 1491.

⁴³ Yâkut el-Hamevî (ö. 626/1229), **Mu‘cemü’l-Üdebâ**, I, s. 278; es-Safedî, Salahaddîn Halil b. Aybek b. Abdullah (ö. 764/1362), **el-Vâfî bi’l-Vefeyât**, thk: Ahmed el-Arnâvud ve Türkî Mustafa, Beyrut, 1420/2000, VI, s. 253.

incileri oldukça yüksek değerde satmıştı.⁴⁴ el-Ka‘bî’nin maddiyata önem vermediğini ortaya koyan bu tutumu arkadaşı olarak Ebû Zeyd’i de sürekli gözetmiş olduğunu göstermektedir.

el-Ka‘bî’nin arkadaşı, Ahmed b. Sehl Ebû Zeyd el-Belhî, ilim için yolculuklar yapmış ve farklı âlimlerden dersler almıştı. Dönemin filozofu olan Ebû Yûsuf Ya‘kup el-Kindî’den ders almış; felsefe alanında ilerlemiş, din bilimleri ve tıp ilmi alanında dersler görmüştü. Edebî yönü de ön plana çıkmaktaydı.⁴⁵ Ayrıca meşhur birçok esere sahiptir. İbn Nedîm, *Fihristi*’nde onun birçok ilime haiz olduğunu ve felsefe yolunu tuttuğunu söylemiştir. Ayrıca onun için “zamanının Câhız’ı” denildiğini ve ilhadla suçlanıldığını belirtmiştir.

Bu suçlamaya ilişkin Ebû’l-Kâsım el-Ka‘bî: “Ebû Zeyd, mazlum bir adamdır. O, Muvahhid yani Mu‘tezilîdir. Onu özverisiyle tanımlarım. Onunla birlikte büyüdük ve mantık okuduk” demiştir.⁴⁶

el-Ka‘bî, Ahmed b. Sehl’in, yönetime karşı isyan edip başarılı olamaması sonucunda tutuklanarak hapse atılmış ve bir süre sonra Bağdat veziri Ali b. İsa tarafından hapisten çıkarılmıştır. Ardından Bağdat’ta uzun süre kalmıştır.

el-Ka‘bî memleketi Belh’ten çıkıp Bağdat’a gittiğinde Hayyât’tan⁴⁷ ve dil bilimci

⁴⁴ es-Safedî, **el-Vâfi bi’l-Vefeyât**, VI, s. 253.

⁴⁵ Yâkut el-Hamevî (ö. 626/1229), **Mu‘cemü’l-Üdebâ**, I, s. 278; es-Safedî (ö. 764/1362), **el-Vâfi bi’l-Vefeyât**, VI, s. 253.

⁴⁶ İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), **Lisânü’l-Mizân**, I, 479; İmâm Fahreddin er-Râzî, *Şerhu’l-Esmâ* isimli eserinde Ebû Zeyd’in sahîh birçok hadisi ta’n ettiğini söylemiştir. Bkz. Şemsüddîn ed-Dâvûdî, Muhammed b. Alî b. Ahmed el-Mâlikî (ö. 945/1538), **Tabakâtü’l-Müfessirîn**, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, trz., I, s. 43.

⁴⁷ er-Râzî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ömer et-Teymî (ö. 606/1210), **İ’tikâdâtu**

Müberred'den dersler almış, hocaları sayesinde Bağdat'ta büyük bir saygınlık kazanmıştır.⁴⁸ Kelam alanında birçok eser tasnif etmiş ve kitapları büyük bir yankı uyandırmıştır. Sonra Belh'e dönmüş ve ölene kadar burada kalmıştır.⁴⁹

Ebû'l-Kâsım el-Ka'bi'nin eserleri birçok âlim tarafından takdir edilmiştir. Muhammed b. 'İmran el-Merzubânî (384/994) onun eserlerini yanlarından ayırmadıklarını dile getirmiştir.⁵⁰

Mu'tezile'nin ve mütekellimlerin önde gelenleri arasında zikredilen el-Ka'bi'nin kelam ve usûl ilminde özgün görüşleri olduğu aktarılmaktadır.⁵¹ Bağdat ekolüne

Fırakî'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn, thk: Alî Sâmi en-Neşşâr, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, s. 44; ez-Zehebî, Şemseddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymaz (ö. 748/1347), **Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm**, thk: Ömer Abdüsselâm et-Tedmurî, Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1413/1993, XXIII, s. 584; İbnü'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtazâ el-Mehdî (ö. 840/1437), **Tabakâtü'l-Mu'tezile**, thk: Susanna Diwald-Wilzer, Beyrut: Mektebetü'l-Hayât, 1380/1961, s. 85.

⁴⁸ el-Omari, **The Theology of Abû'l-Qâsim al-Balkhî/al-Ka'bi**, s. 10-12.

⁴⁹ es-Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm (ö. 427/1036), **el-Keşf ve'l-Beyân**, thk: Heyet, Cidde, 1436/2015, II, s. 8; Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), **Târîhu Bağdâd**, XI, s. 25; Yâkut el-Hamevî (ö. 626/1229), **Mu'cemü'l-Üdebâ**, IV, s. 1491; Abdülkâdir el-Kureşî, Ebû Muhammed Abdülkâdir b. Muhammed (ö. 775/1374), **el-Cevâhiru'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye**, Karaçi: Mîr Muhammed Kütübhâne, I, s. 271; Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657), **Süllemü'l-Vusûl**, II, s. 203.

⁵⁰ Hatîb el-Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**, XI, s. 25. Ayrıca bkz. Yâkut el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Üdebâ**, IV, s. 1492.

⁵¹ eş-Şîrâzî (ö. 476/1084), **Şerhu'l-Lüma**, II, s. 1144; er-Râzî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ömer et-Teymi (ö. 606/1210), **el-Erba'în fî Usûli'd-Dîn**, thk: Ahmed Hicâzî es-Sakkâ, Mektebetü'l-Külliyâtü'l-Ezheriyye, trz., II, s. 255; İbn Abdilhâdî

mensuptur⁵² ve kendisine atfedilen Ka‘bîye isminde bir fırka vardır.⁵³

1.3. Ölüm Tarihi

el-Ka‘bî'nin ölüm tarihi hakkında farklı bilgiler bulunmaktadır. İbn Teymiyye; “Bağdat Mu‘tezilesi’nden olan el-Ka‘bî 219/834 senesinde vefat etti” demiştir.⁵⁴ Ancak incelemiş olduğumuz kaynaklarda bu tarihi ondan başka zikreden yoktur. İbn Nedîm, el-Ka‘bî'nin 309/922 senesinde vefat ettiğini söylemiştir.⁵⁵

(ö.744/1343), **Tabakâtu Ulemâ‘i'l-Hadîs**, III, s. 57; ez-Zehebî (ö. 748/1347), **Târîhu'l-İslâm**, XXIV, 205; es-Safedî (ö. 764/1362), **el-Vâfi bi'l-Vefeyât**, XVII, s. 17; İbn İmâd, Abdül-Hayy b. Ahmed b. Muhammed Ebû'l-Fellâh el-Hanbelî (ö. 1089/1678), **Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb**, thk: Mahmûd el-Arnâvûd, Dîmeşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1406/1986, IV, s. 93.

⁵² İbnü'l-Vezîr, Ebû Abdullâh Muhammed b. İbrâhîm el-Yemenî (ö. 840/1437), **er-Ravdü'l-Bâsim fi'z-Zebbi an Seneti Ebi'l-Kâsım**, Dâru Âlemi'l-Fevâid, trz., II, s. 336.

⁵³ el-İsferâyînî, Ebû'l-Muzaffer İmâdüddîn Tâhir b. Muhammed (ö. 471/1078), **et-Tabsîru fi'd-Dîn ve Temyîzi'l-Fırkati'n-Nâciye ani'l-Fıraki'l-Hâlikîn**, thk: Kemal Yusûf el-Hût, Lübnan: Âlemi'l-Kütüb, 1403/1983, s. 80, 82, 84; İbn Abdilhâdî (ö. 744/1343), **Tabakâtu Ulemâ‘i'l-Hadîs**, III, s. 57; el-Makrîzî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ali el-Hüseynî (ö. 845/1441), **el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr**, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418, IV, s. 174; İbnü'l- İmâd (ö. 1089/1678), **Şezerâtü'z-Zeheb**, IV, s. 93.

⁵⁴ İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takiyyuddîn Ahmed b. Abdilhalîm el-Harrânî (ö. 728/1328), **et-Tis'îniyye**, thk: Muhammed b. İbrâhîm el-Aclân , Riyâd, 1420/1999, III, s. 762.

⁵⁵ İbn Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed el-Verrak el-

el-Bağdâdî'ye göre el-Ka'bi 317/929 senesinde vefat etmiştir.⁵⁶ İbn Hallikân'da onun Şaban ayının başında, 317/929 senesinde vefat ettiğini zikretmiştir.⁵⁷ en-Neseî'nin, 4 Cemâziyelevvel 319/931 senesinin Pazar günü akşamında vefat ettiğini söylemiştir.⁵⁸

Ebû'l-Fidâ kronolojik sırayla olayları anlatırken, 327/939 yılına geldiğinde el-Ka'bi'den bahsetmiş ve onun bu yıl içerisinde vefat ettiğini aktarmıştır.⁵⁹ Aynı zamanda İbnü'l-Verdî'de eseri *et-Târîh*'te el-Ka'bi'nin 327/939 yılında vefat ettiğini belirtmiştir.⁶⁰ Ayrıca onun 329/941 senesinde vefat ettiğini söyleyenler de bulunmaktadır.⁶¹

Bağdadî (ö. 384/994), **el-Fihrist**, thk: İbrâhîm Ramazân, 2. Baskı, Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Ma'rife, 1417/1997, s. 219; eş-Şevkânî (ö. 1250/1834), **el-Fethu'r-Rabbânî min Fetâvâ'l-İmâm eş-Şevkânî**, II, s. 714.

⁵⁶ el-Bağdâdî, **Hediyetü'l-Ârifîn Esmâi'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn**, I, s. 444.

⁵⁷ er-Râğıb el-İsfehânî, Ebû'l-Kâsım el-Hüseyin b. Muhammed (ö. 502/1109), **el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân**, thk: Safvân Adnân ed-Dâvûdî, Dâru'l-Kalem, ed-Dâru's-Şâmiyye, Dımeşk, Beyrût, 1412, I, s. 291; İbn Hallikân (ö. 681/1282), **Vefeyâtu'l-A'yân**, III, s. 45.

⁵⁸ Ebû Hafs en-Neseî, Ebû Hafs Ömer b. Muhammed (ö. 537/1143), **el-Kand fî Zikri Ulemâi Semerkand**, thk: Yûsuf el-Hâdî, Vizâretü'l-Evkâf, 1378, I, s. 334.

⁵⁹ Ebû'l-Fidâ, **el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer**, II, s. 86.

⁶⁰ İbnü'l-Verdî, Ebû Hafs Ömer b. Muzaffer b. Ömer Zeynü'd-Dîn b. el-Verdî el-Kindî (ö. 749/1348), **et-Târîh**, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996, I, s. 262. Ayrıca bkz. İbnü'l-Vezîr, Ebû Abdullâh Muhammed b. İbrâhîm el-Yemenî (ö. 840/1437), **el-Avâsım ve'l-Kavâsım fi'z-Zebb 'an Sünneti Ebi'l-Kâsım**, Beyrut: Müessesetü'r-

el-Ka'bi'nin ölüm tarihi hakkındaki bu farklı bilgiler arasında âlimler tarafından sıkça zikredilen ve mu'teber olan tarih; 319 senesidir. O, Şaban ayının başında 319/931 yılında Belh'te vefat etmiştir.⁶²

Risâle, 1415/1994, I, s. 210.

⁶¹ ez-Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kâyâmâz (ö. 748/1347), **el-Arş**, thk: Muhammed b. Halîfe b. Alî et-Temîmî, Medîne: el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, 1424/2003, II, s. 411. Ayrıca bkz. eş-Şevkânî (ö. 1250/1834), **İrşâdu'l-Fuhûl ilâ Tahkîki'l-Hakki min İlmi'l-Usûl**, I, s. 128.

⁶² es-Sa'lebî (ö. 427/1036), **el-Keşf ve'l-Beyân**, II, s. 8; Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), **Târîhu Bağdâd**, XI, s. 25; eş-Şîrâzî (ö. 476/1084), **Şerhu'l-Lüma**, II, s. 1144; el-Beyhakî, Ebû'l-Hasan Zahîruddîn Ali b. Zeyd Muhammed b. Hüseyin (ö. 565/1169), **Târîhu Beyhak**, Dîmeşk: Dâru İkrâ', 1425/2004, s. 8; Yâkut el-Hamevî (ö. 626/1229), **Mu'cemü'l-Üdebâ**, IV, s. 1491; es-Sirâcu'l-Urmevî, Sirâcuddîn Mahmûd b. Ebî Bekr el-Urmevî (ö. 682/1283), **et-Tahsîl mine'l-Mahsûl**, thk: Abdülhamîd Alî Ebû Züneyd, Beyrût, 1408/1988, I, s. 113; İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takiyyuddîn Ahmed b. Abdilhalîm el-Harrânî (ö. 728/1328), **Minhâcü's-Sünneti'n-Nebeviyye fî Nakdi Kelâmi's-Şî'a el-Kaderiyye**, thk: Muhammed Reşâd Sâlim, Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1406/1986, I, s. 13; İbn Abdilhâdî (ö. 744/1343), **Tabakâtu Ulemâi'l-Hadîs**, III, s. 57; Şemsüddîn İbn Muflih, Ebû Abdullâh Muhammed b. Muflih b. Muhammed er-Râmînî el-Hanbelî (ö. 763/1362), **Usûlu'l-Fıkh**, thk: Fehd b. Muhammed es-Sedehân, 1420/1999, IV, s. 1871; es-Safedî (ö. 764/1362), **el-Vâfi bi'l-Vefeyât**, XVII, 17; el-Yâfi'î, Ebû Muhammed Abdullâh b. Es'ad b. Alî b. Süleymân (ö. 768/1367), **Mirâtü'l-Cenân ve İbretü'l-Yakzân fî Marifeti Havâdisi'z-Zamân**, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1997, II, s. 208; Abdülkâdir el-Kureşî (ö. 775/1374), **el-Cevâhiru'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye**, I, s. 271; İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), **Lisânü'l-Mîzân**, IV, 429; er-Recrâcî,

2. İlmî Şahsiyeti, Hocaları, Öğrencileri

2.1. İlmî Şahsiyeti

Mu‘tezilî isimlerin önde gelen âlimlerinden olan⁶³ el-Ka‘bî, birçok alanda bilgi sahibidir ve genellikle mütekellim, müfessir ve edebiyatçı olarak tanınmaktadır. Ebû Ali el-Cübbâî’nin çağdaşı olan el-Ka‘bî,⁶⁴ Bağdat Mu‘tezilesi içerisinde yer alan mütekellimlerdenendir.⁶⁵

el-Ka‘bî, Horasan Bölgesi’nde Mu‘tezilî görüşlerin yayılması açısından önemli bir konuma sahiptir.⁶⁶ Genellikle Bağdat Mu‘tezilesi’nin görüşlerini benimsemiş ve hocası Hayyât’tan sonra onun yerine Bağdat Mu‘tezilesi’nin reisi olmuştur.⁶⁷ Mu‘tezile’nin gümüş çağı diye bilinen 3/9. asır içerisinde ele alınmıştır.⁶⁸

Ebû Alî Hüseyin b. Alî b. Talha (ö. 899/1494), **Refu'n-Nikâb an Tenkîhi'ş-Şihâb**, thk: Ahmed b. Muhammed es-Serrâh, Abdurrahmân b. Abdullâh el-Cebrîn, Riyad, 1425/2004, I, s. 676; Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657), **Süllemü'l-Vusûl**, II, s. 203; el-Meclisî (ö. 1111/1699), **Bihâru'l-Envâr**, X, s. 428; eş-Şevkânî, Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Yemenî (ö. 1250/1834), **İrşâdu'l-Fuhûl ilâ Tahkîki'l-Hakki min İlmî'l-Usûl**, thk: eş-Şeyh Ahmed İzzu İnâye, Dımeşk, 1419/1999, II, s. 164.

⁶³ez-Zehebî (ö. 748/1347), **Târîhu'l-İslâm**, XXIV, s. 205; er-Râzî (ö. 606/1210), **el-Erba‘în fî Usûli'd-Dîn**, II, s. 255.

⁶⁴Yâkut el-Hamevî, **Mu‘cemü'l-Üdebâ**, IV, s. 1491.

⁶⁵ Hatîb el-Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**, XI, s. 25.

⁶⁶ Ali Yıldız Musahan, “Mâveraünnehir Bölgesinde Mûtezile-Mâturîdî Etkileşimi”, **Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2015, C. 17, S. 1, s. 194.

⁶⁷ Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, s. 400.

⁶⁸ Watt, Mu‘tezile’nin gümüş çağının el-Cübbâî (302/915) ile başladığını ve Ebû Hâşim

Belh'ten dört kişi çıktığı söylenir. Bunlar: Kalam ilminde Ebû'l-Kâsım el-Ka'bî, telif ve belağatta Ebû Zeyd el-Belhî, Fars şiirinde Sehl b. el-Hasan ve Arap şiirinde Muhammed b. Musa 'dır.⁶⁹ el-Ka'bî, kalam ilminin yanı sıra felsefe alanında da birçok eser telif etmiştir.⁷⁰Bağdat'ta kaldığı süre içerisinde eserleri oldukça rağbet görmüştür.⁷¹

İbn Hacer eseri *Lisânu'l-Mîzân*'da el-Ka'bî'nin naklettiği rivayetleri zikretmiştir.⁷² el-Ka'bî'den aktarılan bir hadise göre Peygamber (s.a.v) şöyle demiştir: “Bismillâhirrahmânirrahîm'i yazarken “sin” harfini belirgin yazın.”⁷³

el-Ka'bî, yaşadığı dönem ve sonrasında pek çok kimse tarafından tanınan meşhur bir âlimdir. Ayrıca ona atfedilen Ka'bîyye isminde bir fırka vardır.⁷⁴ İmam Mâturîdî, Mu'tezilî kimselerin el-Ka'bî'yi “yeryüzü sakinlerinin imamı” olarak gördüğünü söylemiştir.⁷⁵

(321/933) ile sona erdiğini söylemiştir. Bkz. Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, s. 396-400.

⁶⁹ Ebû Mansûr es-Se'âlibî (ö. 429/1038), **Yetîmetu'd-Dehr**, IV, s. 97; Yâkut el-Hamevî (ö. 626/1229), **Mu'cemü'l-Üdebâ**, VI, s. 2652.

⁷⁰ Yâkut el-Hamevî (ö. 626/1229), **Mu'cemü'l-Üdebâ**, IV, s. 1491; İbnü'l-Vezîr (ö. 840/1437), **el-Avâsım ve'l-Kavâsım**, IV, s. 68.

⁷¹ es-Sa'lebî (ö. 427/1036), **el-Keşf ve'l-Beyân**, II, s. 8; Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), **Târîhu Bağdâd**, XI, s. 25; Abdülkâdir el-Kureşî (ö. 775/1374), **el-Cevâhiru'l-Mudiyeye**, I, s. 271; er-Recrâcî (ö. 899/1494), **Refu'n-Nikâb**, I, s. 676; Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657), **Süllemü'l-Vusûl**, II, s. 203.

⁷² İbn Hacer el-Askalânî, **Lisânü'l-Mîzân**, V, 347.

⁷³ Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), **Târîhu Bağdâd**, XIV, s. 298-99, 337; İbn Kesîr (ö. 774/1373), **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, XIII, s. 652.

⁷⁴ İbn Hallikân, **Vefeyâtu'l-A'yân**, III, s. 45.

⁷⁵ Ebû Mansur el-Mâturîdî, **Kitâbü't-Tevhîd**, çev: Bekir Topaloğlu, İsam yayınları, 15.

el-Ka'bi birçok hocadan ders almış; farklı mekânlarda ve meclislerde dersler vermiştir. Kendisi Tirmizî'de, Mâverâünnehir'in her tarafında tanınmasını sağlayan bir medrese açmıştır.⁷⁶ Hayatı boyunca uzun ve ayrıntılı birçok münazaralara katılmıştır.⁷⁷ Zeydiyye'ye bağlı bir grubun Mu'tezile kelamına yöneldikleri, bunun için Bağdat medreselerine ders almak amacıyla geldikleri ve o sırada medresenin şeyhinin Ebû'l-Kâsım el-Belhî olduğu söylenmektedir.⁷⁸

el-Ka'bi, farklı meclislerde dersler vermiştir. Bunlardan biri de Nesefî'te imlâ meclisinde vermiş olduğu derstir. Ebû'l-Abbas el-Müstağfirî, *Târîh-u Nesefî* te şunu zikreder: "el-Ka'bi, Saîd b. İbrahim'in liderliği döneminde Nesefî'e geldi ve Ribât el-Cevâlîk'e yerleşti. Onu imlâ meclisinin başına getirdiler."⁷⁹ Ebû Ya'la Ebû'l-Mü'min b. Halef⁸⁰ dışında, Saîd b. İbrahim ve beraberindeki arkadaşları, el-Ka'bi'yi hoş bir şekilde baskı, Ankara, 2020, s. 134.

⁷⁶ İlyas Çelebi, "Mu'tezile", *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI, s. 391-401.

⁷⁷ er-Râzî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ömer et-Teymî (ö. 606/1210), **Mefâtîhu'l-Çayb**, Daru İhyâ'i't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1420/1999, IX, s. 414.

⁷⁸ Neşvân el-Himyerî, Neşvân b. Saîd el-Yemenî (ö.573/1178), **Şemsu'l-Ulûm ve Devâu Kelâmi'l-Arab min el-Kulûm**, (mukaddime bölümü), thk: Hüseyin b. Abdullâh el-Umerî, Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1420/1999, s. 7.

⁷⁹ *el-Ensâb* isimli eserde burasının Nesefî'te yer alan el-Havernak olduğu belirtilmiştir. Bkz. Ebû Hafs en-Nesefî (ö. 537/1143), **el-Kand fî Zikri Ulemâ'i Semerkand**, I, s. 334; es-Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî el-Mervezî (ö. 562/1166) **el-Ensâb**, thk: Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî vd., Haydarâbad: Meclisü Dâiratü'l-Maârif el-Osmâniyye, 1382/1962, XI, s. 122.

⁸⁰ Asıl adı, Abdü'l-Mü'min b. Halef; İbn Tufeyl b. Zeyd b. Tufeyl, el-İmam, el-Hafız, Ebû Ya'la, et-Temîmî, en-Nesefî'dir. Hicrî 259 senesinde doğmuştur. Zâhirî âlimlerindendir. Bkz. İbn Abdilhâdî (ö. 744/1343), **Tabakâtu Ulemâ'i'l-Hadîs**, III, s.

karşıladi ve ona ikramlarda bulundular. Ancak Ebû Ya'la'nın inancı ve görüşü el-Ka'bi'yi ziyaret etmesinden onu alıkoyuyordu. Uzun bir süre geçmesine rağmen Ebû Ya'la hala el-Ka'bi'nin ziyaretine gelmemişti. Ebû'l-Kâsım el-Belhî merak ettiği için etrafındakilere Ebû Ya'la'nın nerede olduğunu sordu. Etrafındaki kişiler; “o mescitten çıkmadı, hiç kimse de oraya girmedi” cevabını verdi. Bunun üzerine el-Ka'bi “o halde biz onun yanına gidelim” dedi ve hep birlikte yola koyuldular. Âlimler bir yandan bu duruma üzülyor bir yandan da yanına gittiklerinde onun selamını almamasından çekiniyorlardı. el-Ka'bi arkasındaki üzüntülü insanlarla birlikte Ebû Ya'la'nın yanına geldi. İçeri girdiklerinde onu mihrabında oturur vaziyette buldular. Ebû Ya'la gelen kişinin el-Ka'bi olduğunu anladığı için ayağa kalkma nezaketi göstermedi. el-Ka'bi bu fiilinden utandırmak amacıyla ona dua ederek ordan uzaklaştı ve Nesef'te kaldığı süreçte birçok münazaraya katıldı.”⁸¹

57. “Ebû Ya'la, Nesef'te 346 senesi Cemaziye'l-Evvel'de vefat etmiştir.” Bkz. ez-Zehebî, Şemseddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymaz (ö. 748/1347), **Siyerü 'Alâmi'n-Nübelâ**, Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1427/2006, XII, s. 71.

⁸¹ Bu olayın farklı varyantları da bulunmaktadır. Onlardan biri de şöyledir: “Kelam ehlinde, Mu'tezile şeyhi Ebû'l-Kâsım el-Ka'bi, Nesef'e geldiği vakit oradakiler ona ikramda bulundular. Ancak Ebû Ya'la onun yanına gelmedi. el-Ka'bi, biz onun yanına gideriz dedi. İçeri girdiğinde Ebû Ya'la ne ayağa kalktı ne de yönünü ona döndü. el-Ka'bi utangaçlığını kırarak ona: “Allaha yemin olsun ki şeyh, kalkmana gerek yok” dedi ve ordan ayrıldı.” Bkz. Ebû Hafs en-Neseî (ö. 537/1143), **el-Kand fî Zikri Ulemâ'i Semerkand**, I, s. 334; es-Sem'ânî (ö. 562/1166), **el-Ensâb**, s. 123; ez-Zehebî (ö. 748/1347), **Siyerü 'A'lâmi'n-Nübelâ**, XII, s. 71; İbn Abdilhâdî (ö. 744/1343), **Tabakâtu Ulemâ'i'l-Hadîs**, III, s. 57; ez-Zehebî, Şemseddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kâymâz (ö.748/1347), **Tezkiretu'l-Huffâz**, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998, III, s. 57; ez-Zehebî (ö. 748/1347), **Tarîhu'l-İslâm**,

Ebû'l-Kâsım el-Belhî mütekellimlerin bulunduğu Ahmed b. Yahyâ b. Ali'nin meclisine katılmıştı. Burada onun şanından haberdar olmayan kimse yoktu ve orada bulunanlar el-Ka'bî'ye son derece saygı gösterirlerdi. Birgün bu meclise yahudi bir adam gelmişti. Onun geldiği sırada bazıları şer'î nesh hakkında konuşuyorlardı. Son olarak söz, mecliste hakem olarak kabul edilen Ebû'l-Kâsım el-Ka'bî'ye geldi. Ebû'l-Kâsım, yahudi adamı kastederek "söz sende" dedi. Adam onun yetkisini sorgular biçimde bu cümlesiyle ne kastettiğini sordu. Bunun üzerine el-Ka'bî yahudi adama, "Bağdat şehrinde bundan daha büyük bir kelim meclisi, bu meclise gelmeyen bir kelimci, onlardan bana saygı duymayan bir kişi gördün mü?" diye sormuş, adamda hepsine "hayır" cevabını vermişti. el-Ka'bî "şimdi ben boş bir adam mıyım!" diyerek onu susturmuştur.⁸²

el-Ka'bî görüşlerini açıkça bildirmekten, yanlış bulduğu bir düşünce hakkında kendi görüşlerini dile getirmekten çekinmezdi. Arkadaşı Ebû Zeyd, Belh valisine Kitabu's-Siyâset'i yazdığında el-Ka'bî; Allah'ın siyasetin tümünü Kur'ân-ı Kerîm'de bir ayette topladığını söylemiş ve şu ayeti okumuştur: ⁸³ "(O halde) Siz ey imana erişenler, savaş durumunda bir toplulukla karşı karşıya geldiğinizde sıkı durun ve aralıksız Allah'ı anın ki kurtuluşa eresiniz! Ve Allah'la O'nun Elçisi'ne duyarlılık ve bağlılık gösterin ve sakın birbirinizle çekişmeye girmeyin, yoksa yılgınlığa düşersiniz; cesaretiniz söner. Ve zor durumlarda sabır gösterin: çünkü Allah, gerçekten, zorluğa göğüs gerenlerle beraberdir."⁸⁴

XXV, s. 354.

⁸² el-Hamevî (ö. 626/1229), **Mu'cemü'l-Üdebâ**, IV, s. 1492; ed-Dâvûdî (ö. 945/1538), **Tabakâtu'l-Müfessirîn**, I, s. 229.

⁸³ el-Hamevî (ö. 626/1229), **Mu'cemü'l-Üdebâ**, IV, s. 1492; es-Safedî (ö. 764/1362), **el-Vâfi bi'l-Vefeyât**, XVII, s. 17.

⁸⁴ Enfal Suresi, 45-46. Ayetler, Muhammed Esed (1900-1992), **Kur'an Mesajı Meal-**

Eleştirmekten ve görüşlerini belirtmekten çekinmeyen el-Ka'bî övgülerini de açıkça ifade etmiştir. Nitekim o, Cüneyd el-Bağdâdî (292/909)'yi yanındaki sûfî bir adama şu sözlerle övmüştür: “Bağdat'ta senin için, Cüneyd b. Muhammed denilen bir şeyh bulunur. Şunu gördüm ki, sanki kâtipler onun sözlerini hazırlıyor, filozoflar bu lafızlara titizlikle anlam vermeye çalışıyor, mütekellimler de onu ilmin hâkimi olmaya hazırlıyorlardı. Onun sözleri, anlayışı ve bilgilerinden anlaşılıyordu.”⁸⁵

el-Ka'bî, hem döneminde hem de sonrasında merak edilen isimlerden olmuştu. Nitekim öğrencisi Ebû'l Hasan Ali b. Muhammed el-Belhî Bağdat'a geldiğinde halk kendi aralarında, “Ka'bî'nin oğlu gelmiş” dediler ve ona ikramda bulundular. Etrafında toplananlar meraklı gözlerini ona çevirerek el-Ka'bî'nin fizikî özellikleri ve karakteri ile ilgili sorular sormaya başladılar. Orada kaldığı süre boyunca Ebû'l Hasan'a bir elçi gibi hürmet ettiler ve o da bildiği kadarıyla hocası el-Ka'bî'yi onlara anlatmaya çalıştı.⁸⁶

Tefsir, s. 411.

⁸⁵ Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), **Târîhu Bağdâd**, VIII, s. 171; ez-Zehebî (ö. 748/1347), **Târîhu'l-İslâm**, XXII, s. 120; ez-Zehebî (ö. 748/1347), **Siyerü 'Alâmi'n-Nübelâ**, XI, s. 44; İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer b. Kesîr ed-Dimeşkî (ö. 774/1373), **Tabakâtü's-Şâfi'iyîn**, thk: Ahmed Ömer Hâşim, Muhammed Zeynuhum Muhammed Azb, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, trz., s. 169.

Şezerâtu'z-Zeheb'de şu varyantı ile verilmiştir: el-Ka'bî el-Mu'tezilî, bir sûfiye şöyle demiştir: “Şunu gördüm ki sanki kâtipler onun sözlerini hazırlıyor, filozoflar da bu lafızlara titizlikle anlam vermeye çalışıyor, şairler sözü anlaşılır kılıyor, mütekellimler ona anlam veriyordu. Sözleri onların idrakinden uzaktı.” Bkz. İbnü'l-İmâd (ö. 1089/1678), **Şezerâtu'z-Zeheb**, III, s. 417.

⁸⁶ el-Hamevî (ö. 626/1229), **Mu'cemü'l-Üdebâ** IV, s. 1491; es-Safedî (ö. 764/1362), **el-Vâfi bi'l-Vefeyât**, XVII, s. 17.

2.2. Hocaları

el-Ka‘bî ilmî kabiliyeti ve dehası sayesinde yaşadığı ve sonraki dönemlerde birçok kimse tarafından tanınmış ve saygınlık kazanmıştır. Nitekim müelliflerin çoğu onun fikirlerine başvurmuş ve onu “Mu‘tezile’nin önde gelen reislerinden biri”⁸⁷ olarak tanıtmıştır. Şüphesiz bu hususta onun bulunmuş olduğu şehirlerin ve ders almış aldığı hocalarının payı büyüktür.

el-Ka‘bî’nin yapılan münazaralar esnasındaki ilmî tavırları, çeşitli alanlarda bilgi sahibi olması ve eserler telif etmesinden hareketle onun farklı hocalardan ders almış olduğunu söyleyebiliriz. Ancak kaynaklarda bu konuya dair sınırlı bilgi bulunmaktadır.

el-Ka‘bî’nin, Mu‘tezilî kelamcı Hayyât’ın ve dil bilimci Müberred’in öğrencisi olduğu ve onun Bağdat’taki prestijinin Hayyât ve Müberred’den ders almasından kaynakladığı söylenmektedir.⁸⁸ Bununla birlikte el-Ka‘bî’nin *Makâlâtı*’nda hocamız diyerek zikrettiği⁸⁹ ve mevcut kaynaklarda sıkça adı geçen hocası Hayyât’tır.⁹⁰

⁸⁷ er-Râğıb el-İsfehânî (ö. 502/1109), **el-Müfredât**, I, s. 291; er-Râzî (ö. 606/1210), **el-Erba‘în fî Usûli’-d-Dîn**, II, s. 255; İbnü’l-‘Îmâd (ö. 1089/1678), **Şezerâtu’z-Zeheb**, IV, s. 93; el-Meclisî (ö. 1111/1699), **Bihâru’l-Envâr**, X, s. 428.

⁸⁸ J. Van Ess, “Abu’l-Qasem Ka‘bî”, <https://iranicaonline.org/articles/abul-qasem-al-balki-al-kabi-abdallah>, (12.12.2020).

⁸⁹ el-Ka‘bî, Ebû’l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî (319/931), **Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât**, thk: Hüseyin Hansu, Râcih Kürdî, Abdülhamid Kürdî, Dâru’l-Fetih Liddirâseti ve’n-Neşr, Umman/Ürdün, 1439/2018, s. 50.

⁹⁰ Ebû Hayyân et-Tevhîdî, Ebû Hayyân Alî b. Muhammed (ö. 400/1010 civârı), **el-Besâir ve’z-Zehâir**, thk: Vedâd el-Kâdî, Beyrut: Dâru Sâdir, 1408/1988, V, s. 160;

Ebû'l-Hüseyin Abdurrahîm b. Muhammed b. Osmân el-Hayyât'ın doğum ve ölüm tarihine dair eldeki veriler değerlendirildiğinde onun 220/835 yılından önce doğduğu; 300/913 yılından sonra vefat ettiği söylenmektedir. Hadis ilminde Yûsuf b. Mûsâ el-Kattân'dan ders almıştır. Îsâ b. Heysen es-Sûfî ve Ebû Mücâlid Ahmed b. Hüseyin ed-Darîr onun hocalarındandır. İlmî alanda ona en çok etki eden hocası Ebû Mücâlid'tir. Yetiştirmiş olduğu en meşhur öğrencisi Ebû'l-Kâsım el-Ka'bi'dir.

Kelam ilminin yanı sıra hadis ve fıkıh ilimlerinde de –farklı fırkalara mensup olmalarına rağmen- âlimler kendisinden yararlanmışlardır. III. yy'ın sonlarına doğru Bağdat Mu'tezilesi'nin başına geçmiştir.⁹¹ Kendisine atfedilen Hayyâtiyye adında bir fırka vardır. Ma'dûm konusundaki görüşlerinden ötürü bu fırkaya Ma'dûmiyye de

Kâdî Abdülcebbar, Ebû'l-Hasen Abdülcebbar b. Ahmed el-Hemedânî (ö. 415/1025), **el-Münve ve'l-Emel**, thk: Sâmî en-Neşşâr, İsamu'd-Dîn Muhammed, İskenderiye: Dâru'l-Matbû'âtî'l-Câmi'iyeye, 1972, s. 72; er-Râzî (ö. 606/1210), **İ'tikâdâtü Fıraki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn**, s. 44; el-Karâfî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. İdrîs (ö. 684/1285), **Cüz'ü min Şerhi Tenkîhi'l-Fusûl fî İlmî'l-Usûl**, Mekke: Risâletü İlmiyye, 1421/2000, II, s. 163; ez-Zehebî (ö. 748/1347), **Tarîhu'l-İslâm**, XXIII, s. 584; es-Safedî (ö. 764/1362), **el-Vâfi bi'l-Vefeyât**, XII, s. 194; eş-Şâtıbî, İbrâhîm b. Mûsâ el-Lahmî el-Ğirnâtî (ö.790/1388), **el-İ'tisâm**, thk: Selîm b. İd el-Hilâlî, Suûd: Dâru İbn Affân, 1412/1992, III, s. 349; İbnü'l-Murtazâ (ö. 840/1437), **Tabakâtü'l-Mu'tezile**, s. 85; el-Makrîzî (ö. 845/1441), **el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr**, IV, s. 174; er-Recrâcî (ö. 899/1494), **Refu'n-Nikâb an Tenkîhi's-Şihâb**, I, s. 676; el-Meclisî (ö. 1111/1699), **Bihâru'l-Envâr**, X, s. 428; eş-Şevkânî (ö. 1250/1834), **el-Fethu'r-Rabbânî min Fetâvâ'l-İmâm eş-Şevkânî**, II, s. 714.

⁹¹ Şerafettin Gölcük, "**Hayyât**", *DİA*, İstanbul, 1998, XVII, s. 103-105.

denilmiştir.⁹² Hayyât, ma‘dûmun bir şey olduğunu, onun cevher ve araz olarak isimlendirilebileceğini iddia ettiği görüşüyle ön plana çıkmıştır.⁹³

el-Ka‘bî, Hayyât’ın yetiştirmiş olduğu en meşhur öğrencisi olup kaynaklarda “Hayyât’ın öğrencisi” nisbesiyle sıkça anılmıştır. Ebû’l-Kâsım, ilmî alandaki yetkinliği ve becerisiyle kısa zamanda tanınmış; Hayyât’ın bu kabiliyeti fark etmesi onunla özel olarak ilgilenmesine olanak sağlamıştır. Öyle ki el-Ka‘bî Bağdat’taki ilim tahsilinden sonra Horasan’a dönmeden önce Basra Mu‘tezilesi’nin lideri Ebû Ali el-Cübbâî ile görüşmek istediğini hocası Hayyât’a bildirmiş fakat hocası buna müsaade etmemiştir.⁹⁴ Hayyât’ın bu olumsuz dönütü öğrencisinin yalnızca kendi ismi ve Bağdat Mu‘tezilesi ile anılmasını istediğini göstermektedir.⁹⁵ Ebû Ali el-Cübbâî ise, el-Ka‘bî’yi hocası el-Hayyât’a tercih ettiğini belirtmiştir.⁹⁶

el-Ka‘bî’nin *Makâlâtı*’nda en çok başvurduğu ve güvendiği kaynaklardan biri, şüphesiz hocası Hayyat’tır. O, eserinde hocasının eserlerinden ve görüşlerinden yararlanmış, bunu açıkça dile getirmiştir.⁹⁷ Ancak el-Ka‘bî’nin hocası ile arasında olan ilmî yakınlık, sorgulamaksızın Hayyât’ın tüm düşüncelerini kabul etmesine sebebiyet vermemiştir. Zaman zaman hocası ile fikir ayrılıklarına düşen el-Ka‘bî, Hayyât’ın âhâd haberin delil olmadığı yönündeki söylemine karşı çıkmış ve âhâd haberin delil olduğunu

⁹² Abdülkahir el-Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, çev: Ethem Ruhi Fıçlalı, TDV yayınları, 8. Baskı, Ankara, 2017, s. 131.

⁹³ es-Safedî, **el-Vâfi bi'l-Vefeyât**, XII, s. 194.

⁹⁴ İbnü’l-Murtazâ, **Tabakâtü’l-Mu‘tezile**, s. 87.

⁹⁵ Şerafettin Gölcük, “**Hayyât**”, s. 103-105.

⁹⁶ Kâdî Abdülcebbâr (ö. 415/1025), **el-Münve ve'l-Emel**, s. 72; İbnü’l-Murtazâ (ö. 840/1037), **Tabakâtü’l-Mu‘tezile**, s. 85.

⁹⁷ el-Ka‘bî, **Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât**, s. 50.

savunmuştur.⁹⁸

el-Müberred, Ebû'l-Abbâs b. Muhammed b. Yezid b. Abdilekber b. Umeyr; 210/826 yılında Basra'da doğmuş ve 286/900 yılında vefat etmiştir. Arap dili ve edebiyatı alanında özgün fikirler ortaya koymuş ve Sîbeveyhi'nin ardından Basra dil okulunun ikinci otoritesi olarak kabul edilmiştir. 15 yaşında Ebû Ömer el-Cermî'den *Kitâbü Sîbeveyhi*'yi okumaya başlamış ancak hocası vefat etmiştir. Bunun üzerine eseri el-Mâzinî ile bitirmiştir. *Mesâ'ilü'l-Galat* eserini bu dönemde yazmıştır. Bu sırada Ebû Hâtim es-Sicistânî'den de dersler almıştır. Hadis, ensâb ve ahbâr alanlarında İbn Âişe'den, şiir ve tarih alanlarında Muhammed b. Ubeydullah el-Utbî'den yararlanmıştır. Câhız'dan farklı alanlarda rivayetler aktarmıştır. Üstün zekâsı sayesinde küçük yaşlarında lugat ve nahiv alanındaki başarısı ve ünü Basra sınırlarını aşmıştır.

Sâmerrâ'ya gitmiş ve orada sarf, nahiv, lugat, şiir ve ahbâr alanlarında farklı hocalardan dersler almıştır. Sâmerrâ'ya ikinci defa gidişinde sarayda düzenlenen ilmî ve edebî münazaralarda başarısını kanıtlamıştır. Müberred, farklı alanlarda birçok öğrenci yetiştirmiştir.⁹⁹ el-Ka'bî de onun öğrencilerindendir.

el-Ka'bî hayatı boyunca birçok ilim dalı ile meşgul olmuş bir âlimdir. Kelam, Tefsir, Mezhepler Tarihi, Edebiyat bu ilim dallarındandır. el-Ka'bî'nin ilim hayatını incelediğimizde yukarıda belirtilen isimlerden başka hocalarında olduklarını düşünmekteyiz. Ancak kaynaklarda bu konuda yeterli bilgi bulunmamaktadır.

2.3. Öğrencileri

el-Ka'bî farklı meclislerde dersler vermiş ve birçok talebe yetiştirmiştir. Onun öğrencileri hakkında mevcut kaynaklarda çok fazla bilgi bulunmamakla birlikte tespit

⁹⁸ Abdülkahir el-Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s. 130.

⁹⁹ İsmail Durmuş, "**Müberred**", *DİA*, 2006, XXXI, s. 432-434.

edebildiğimiz öğrencileri şunlardır; İbn Hacer'in İbn Nedîm'den rivayetle; *Kitabü'l-İrşad limen Talebi'l-İstirşad* isimli eserin yazarı olduğunu bildirdiği¹⁰⁰ Abdullah İbn Muhammed Ebû'l-Hüseyn el-Bağdâdî,¹⁰¹ Ebû Ca'fer b. Kıbbe¹⁰² Muhammed b. Zekeriyâ b. el-Hüseyn en-Nesefî,¹⁰³ İbn Şihâb olarak bilinen Ebû't-Tayyib İbrahim b. Muhammed b. Şihâb (351/962),¹⁰⁴ el-Ka'bi'nin yakın öğrencilerinden olan¹⁰⁵ ve ziyaret için gittiği Bağdat'ta âlimler tarafından övgüyle karşılanan Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Haşşai el-Belhî¹⁰⁶ ve bir diğer yakın öğrencisi, aslen Farsî olup Horasan'ı ziyaret eden Ebû Bekr Muhammed b. İbrahim ez-Zübeyri el-Farisî'dir.

el-Ka'bi; ilmî mirası ve itibarının en az iki yüz yıl devam ettiği Horasan'da hatırı sayılır şekilde takipçi kazanmıştı. el-Ka'bi'nin Horasan'daki takipçilerinin kayda değer

¹⁰⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, IV, s. 577.

¹⁰¹ İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, IV, s. 577.

¹⁰² İbn Ebî'l-Hadîd, Abdülhamîd b. Hibetullâh (ö. 656/1258), *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, thk: Muhammed Abdülkerîm en-Nemerî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1998, I, s. 197; el-Meclisî (ö. 1111/1699), *Bihâru'l-Envâr*, VI, s. 9; eş-Şevkânî (ö. 1250/1834), *el-Fethu'r-Rabbânî min Fetâvâ'l-İmâm eş-Şevkânî*, II, s. 714.

¹⁰³ es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, XI, s. 122.

¹⁰⁴ İbn Şihab; Hicrî 351 senesinde vefat etmiştir. *Fihrist*'te, İbn Şihab'ın, el-Belhî ve Hayyât'dan ilim tahsil ettiğini bildirilmektedir. Burada Hayyât'ın öğrencisi olması ve çağdaşı olması hasebiyle el-Belhî künyesinin el-Ka'bi'yi işaret ettiğini söyleyebiliriz. Bkz. İbn Nedîm, (ö. 384/994), *el-Fihrist*, s. 214.

¹⁰⁵ el-Omari, *The Theology of Abû'l-Qâsim al-Balkhî/al-Ka'bi* (d. 319/931), s. 14.

¹⁰⁶ Yâkut el-Hamevî (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-Üdebâ*, IV, s. 1491; es-Safedî (ö. 764/1362), *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, XVII, s. 17.

son üyesi Saîd b. Muhammed b. Saîd Ebû Reşîd en-Nîsâbûrî (IV/X. yy)¹⁰⁷ idi. Her ne kadar Re'y'de Kâdî Abdülcebbâr'dan almış olduğu derslerden sonra el-Ka'bi'nin görüşlerini çürütmeye çabalamış olsa da onun bu çalışmaları el-Ka'bi hakkında önemli birer kaynak kabul edilmektedir. Aynı zamanda el-Ka'bi ile beka konusunda anlaşmazlığa düşmüş olan Ebû Hafs el-Kirmaysînî de onun Horasan'daki tanınan takipçileri arasındadır.¹⁰⁸

3. Ebû'l-Kâsım el-Ka'bi'nin Eserleri

el-Ka'bi Belh'ten çıkıp Bağdat'a gitmiş, orada uzun süre kalmış, Hayyât'tan ve Müberred'den dersler almıştır.¹⁰⁹ Hocaları sayesinde Bağdat'ta büyük bir saygınlık kazanmış,¹¹⁰ kelim alanında birçok eser telif etmiştir. Özellikle Bağdat'ta kitapları yoğun bir ilgi görmüş ve yayılmıştır.¹¹¹

¹⁰⁷ Yusuf Şevki Yavuz, “Ebû Reşîd Saîd b. Muhammed b. Hasen b. Hâtım en-Nîsâbûrî”, *DİA*, İstanbul, 1994, X, s. 212-213.

¹⁰⁸ el-Omari, *The Theology of Abû'l-Qâsim al-Balkhî/al-Ka'bi*, s. 13-14.

¹⁰⁹ er-Râzî (ö. 606/1210), *İ'tikâdâtü Fıraki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, s. 44; ez-Zehbî (ö. 748/1347), *Târîhu'l-İslâm ve Vefayâtü'l-Meşâhîri'l-A'lâm*, XXIII, s. 584; İbnü'l-Murtazâ (ö. 840/1437), *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, s. 85.

¹¹⁰ J. Van Ess, “Abu'l-Qasem Ka'bi”, <https://iranicaonline.org/articles/abul-qasem-al-balki-al-kabi-abdallah>, (12.12.2020).

¹¹¹ es-Sa'lebî (ö. 427/1036), *el-Keşf ve'l-Beyân*, II, s. 8; Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), *Târîhu Bağdâd*, XI, s. 25; Yâkut el-Hamevî (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-Üdebâ*, IV, s. 1491; Abdülkâdir el-Kureşî (ö. 775/1374), *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, I, s. 271; Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657), *Süllemü'l-Vusûl*, II, s. 203.

el-Ka‘bî’nin eserleri birçok âlim tarafından beğeniliyordu. Nitekim Hatip el-Bağdâdî’nin (463/1071), Kadı Ebû Abdulah es-Saymerî’den (436/1045) aktardığı habere göre; Bağdat’ta tüm dinî gruplara açıklığı ile bilinen ünlü bir mecliste Horasan’ın temsilcisi olan¹¹² Ebû Ubeydullah Muhammed b. ‘İmran el-Merzubânî (384/994): “Ebû’l Kâsım el-Belhî ile aramızda eski ve sağlam bir dostluk vardı. O, Bağdat’a geldiği vakit babamın yanına uğrar, onun yanında kalırdı. Memleketi Belh’e dönse bile biz onun eserlerini yanımızdan ayırmazdık” demiştir.¹¹³

Mütekellim, müfessir, edebiyatçı kimliğiyle tanınan el-Ka‘bî birçok alanda eserler telif etmiş, özellikle kelim alanında yazmış olduğu eserler büyük yankı uyandırmıştır.¹¹⁴ Usûl alanında da görüşlerini bildirmiş; mübah olan şeyin emredildiğini söylemiş ve bu görüşüne muhalif olanlara karşı bir risale yazmıştır.¹¹⁵

Âlimler, el-Ka‘bî’nin ilmî donanımının kelim ve felsefe alanında telif etmiş olduğu eserlere sirayet ettiğini ve hatta felsefe alanında yazmış olduğu eserlerinin, çoğu felsefe kitaplarından daha üst düzeyde olduğunu söylemişlerdir. İlim dünyasına olan bu katkılarından ötürü onu daima yüceltmiş ve öncelemişlerdir.¹¹⁶

el-Ka‘bî’nin eserleri birçok müellif tarafından kaynak olarak kullanılmış, eserlerde sık sık ona atıflarda bulunulmuştur. İbn Ebî’l-Hadîd (656/1258) de eseri, *Şerhu*

¹¹² el-Omari, *The Theology of Abû’l-Qâsim al-Balkhî/al-Ka‘bî*, s. 9.

¹¹³ Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), *Târîhu Bağdâd*, XI, s. 25. Ayrıca bkz. Yâkut el-Hamevî (ö. 626/1229), *Mu‘cemü’l-Üdebâ*, IV, s. 1492.

¹¹⁴ Yâkut el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-Üdebâ*, IV, s. 1491.

¹¹⁵ eş-Şevkânî, *el-Fethu'r-Rabbânî min Fetâvâ’l-İmâm eş-Şevkânî*, I, s. 44, V, s. 2393.

¹¹⁶ Yâkut el-Hamevî (ö. 626/1229), *Mu‘cemü’l-Üdebâ*, IV, s. 1491; es-Safedî (ö. 764/1362), *el-Vâfi bi’l-Vefeyât*, XVII, s. 17.

Nehci'l-Belâğa'da araştırmış olduğu bir konuya dair bilgilerin çoğunu Ebû'l-Kâsım el-Ka'bi'nin eserinde bulduğunu söyler.¹¹⁷ Mutahhar b. Tâhir (355/966) eseri *el-Bed' ve't-Târih*'te doğada var olan cevherlerin ve cisimlerin hallerini incelediği kısımda tam olarak bulamadığı bir görüş için el-Ka'bi'nin *Evâilü'l-Edille* eserine başvurduğunu belirtmiştir.¹¹⁸ Kadî Abdülcebbâr'da (415/1025) sık sık el-Ka'bi'den alıntılar yapmıştır. Ayrıca o, el-Ka'bi'den, Şîa'nın imâmet hakkındaki görüşlerini açıklamış olduğu bir metin aktarmıştır.¹¹⁹

İmam Mâturîdî (333/944) "*Kitabü't-Tevhid*," Abdülkâhir Bağdâdî (429/1037-38) "*el-Fark Beyne'l-Fırak*", el-Eş'arî (324/935-36) "*Makalâtü'l-İslamiyyîn ve İhtilafu'l-Musalîin*", Fahreddin er-Râzî (606/1210) "*Mefatihü'l-Ğayb*", en-Nîsâbûrî (850/1446) "*Ğarâibu'l-Kur'ân*"ında¹²⁰ ve sayamadığımız birçok müellif eserlerinde el-Ka'bi'nin görüşlerine başvurmuş, onun düşüncelerine yer vermiştir.

el-Ka'bi'nin tespit edebildiğimiz eserleri şunlardır:

1. *el-İstidlâl bi's-Şâhid ale'l-Ğaib*: İbnü'n-Nedîm *el-Fihrist*'inde *el-İstidlâl bi's-Şâhid ale'l-Ğaib* isimli kitabın el-Ka'bi'ye ait olduğunu zikretmiştir.¹²¹ el-Ka'bi'nin bu kitabı günümüze ulaşmamıştır.¹²²

¹¹⁷ İbn Ebî'l-Hadîd, **Şerhu Nehci'l-Belâğa**, I, s. 197.

¹¹⁸ el-Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî (ö. 355/966), **el-Bed'ü ve't-Târîh**, Port Sa'îd: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, trz., I, s. 135.

¹¹⁹ Kâdî Abdülcebbâr, Ebû'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî (ö. 415/1025), **Tesbîtü Delâ'ili'n-Nübüvve**, Kahire: Dâru'l-Mustafâ, trz., II, s. 549.

¹²⁰ en-Nîsâbûrî, Nizâmüddîn el-Hasan b. Muhammed b. Hüseyin el-Kummî (ö. 850/1446), **Ğarâibu'l-Kur'ân ve Reğâibu'l-Furkân**, thk: Zekeriyâ Umeyrât, Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1416, III, s. 315.

¹²¹ İbnü'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 219.

2. *el-Arûz*: İbn Hacer *Lisânü'l-Mîzân*'da el-Müstağfirî'den¹²³ rivayete Ebû'l-Kâsım el-Belhî'nin, *el-Arûz* isimli eserinde Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî hakkında yazdığı şeyleri tasnif ettiğini aktarmıştır.¹²⁴

3. *el-İntikâd li'l-İlmi'l-İlâhî alâ Muhammed b. Zekeriyâ*:¹²⁵ İbn Nedim bu eseri *Kitâbü'n-Nakzi ale'r-Râzî fi'l-İlmi'l-İlâhî* olarak zikretmiştir.¹²⁶ Ebû'l-Kâsım el-Ka'bî bu eseri ile çağdaşı olan Ebû Bekir er-Râzî'nin (313/925), *Kitâbü'l-İlmü'l-İlahî* isimli eserine cevap vermiştir. Râzî'de, *Kitâbü'n-Nakzi Nakzi'l-Belhî li'l-İlmi'l-İlâhî* eseri ile el-Ka'bî'nin kaleme almış olduğu eseri nakzeden bir eser telif etmiştir. Bu eser kaynaklarda *Kitâbü'r-Reddi alâ Ebî'l-Kâsım el-Belhî fi Nakzihi'l-Makâleti's-Sâniyeti fi'l-İlmi'l-İlâhî*,¹²⁷ *Kitâb fi' Nakz Kitâb el-Belhî li'Kitâbi'l-İlmi'l-İlahîve'r-red aleyhi ya*

¹²² Ebû'l-Kâsım el-Belhî, el-Kâdî Abdülcebbar ve el-Hâkim el-Cüşemî, **Fazlü'l-İtizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile**, Tunus 1986, s. 46. (Fuâd Seyyid'e ait olan önsöz). Bu eser, çalışmamızın kaynakları bölümünde zikrettiğimiz üzere, el-Ka'bî'nin eserinin Mu'tezile bölümünün Fuad Seyyid tarafından yapılan tahkikinin, Kâdî Abdülcebbar'ın eserine eklenmesiyle oluşturulmuştur. Biz daha sonraki dipnotlarımızda direkt el-Ka'bî'ye ait olan kısmı referans vereceğiz.

¹²³ Asıl ismi, Ebû'l-Abbâs Ca'fer b. Muhammed b. el-Mu'tez el-Müstağfirî en-Nesefî'dir (ö. 432/1041). Hadis hafızı olup Nesef'te vefat etmiştir. Bkz. İbrahim Hatipoğlu, "**Müstağfirî**", *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII, s. 108-109.

¹²⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, IV, s. 429.

¹²⁵ Kâtip Çelebi, *Süllemü'l-Vusûl*, II, s. 203.

¹²⁶ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 219.

¹²⁷ İbn Nedîm (ö. 384/994), *el-Fihrist*, s. 362; el-Kıfî, Ebû'l-Hasan Alî b. Yûsuf el-Kıfî (ö. 646/1248), *İhbâru'l-Ulemâ bi Ahbâru'l-Hükemâ*, thk: İbrâhîm Şemsüddîn, Beyrût, 1426/2005, s. 208; İbn Ebî Usaybia, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. el-Kâsım (ö. 668/1270), *Uyûnü'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etubbâ*, thk: Nizâr Rızâ, Beyrût: Dâru

da *Kitab fi'r-Red 'alâ Ebi'l-Kâsım el-Belhî fimâ Nakz bihi fi'l-Makale es-Saniyeti min Kitabihî fi'l-İlmi'l-İlahî* isimleriyle zikredilmektedir.¹²⁸ el-Kâğidî olarak tanınan Ebû Abdullah el-Hüseyin Ali b. İbrâhîm el-Kâğidî'de bu esere karşılık *Nakz li Nakzi'r-Râzî li Kelami'l-Belhî 'ale'r-Râzî* eserini kaleme almıştır.¹²⁹

4. Tarihu Nîsâbur: el-Beyhakî'nin eserinden elde edilen bilgiye göre *Tarihu Nisabur* Ebû'l-Kâsım el-Ka'bi'nin kitaplarından biridir. Kitabın yandığını ve aslının Mescid-i Akîl kütüphanesinde bulunduğunu belirtmiştir.¹³⁰ Beyhakî ayrıca *Mefâhiru Nîsâbur ve Nevâhihâ* isimli bir eserinde el-Ka'bi'ye ait olduğunu söylemiştir.¹³¹ Onun bu eserinde, Muhammed b. Saîd el-Beyhakî'den bahsettiğini haber verir.¹³²

5. Badü'l-Nakzi ale'l-Mücbira:¹³³ el-Hamevî, Kâtip Çelebi ve İbnü's-Sâ'î¹³⁴ bu eseri *Kitâbü Nakzi'n-Nakzi ale'l-Mücbirâ* olarak zikretmektedirler.

6. Te'yîdü Makâlati Ebû'l-Hüzeyl fi'l-Cezâ:¹³⁵

7. Kitâbü'l-Müstersid fi'l-İmâme:¹³⁶ Necâşî, Ebû'l-Hüseyin es-Sûsencerdî'den şöyle bir rivayet aktarır: "Rızâ'yı ziyaretimden sonra Ebû'l-Kâsım el-Belhî'nin yanına;
Mektebeti'l-Hayât, s. 423.

¹²⁸ el-Ka'bi, **Makâlât, Bâbu Zikri'l-Mu'tezile**, s. 49. (Fuâd Seyyid'e ait olan önsöz).

¹²⁹ İbn Nedîm, **el-Fihrist**, s. 215.

¹³⁰ el-Beyhakî, **Târîhu Beyhak**, s. 8, 115, 629.

¹³¹ el-Beyhakî, **Târîhu Beyhak**, s. 631.

¹³² el-Beyhakî, **Târîhu Beyhak**, s. 457.

¹³³ el-Ka'bi, **Makâlât, Bâbu Zikri'l-Mu'tezile**, s. 50. (Fuâd Seyyid'e ait olan önsöz).

¹³⁴ Yâkut el-Hamevî (ö. 626/1229), **Mu'cemü'l-Üdebâ**, IV, s. 1493; İbnü's-Sâ'î (ö. 674/1236), **ed-Dürrü's-Semîn fi Esmâi'l-Musannifîn**, s. 407; Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657), **Süllemü'l-Vusûl**, II, s. 203.

¹³⁵ Yâkut el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Üdebâ**, IV, s. 1493.

¹³⁶ İbnü's-Sâ'î (ö. 674/1236), **ed-Dürrü's-Semîn fi Esmâi'l-Musannifîn**, s. 407; Kâtip

Belh'e geçtim. Selam verdim ve beni tanıdı. Elimde Ebû Ca'fer b. Kıbbe'ye ait *İmâmet* kitabı vardı. el-Ka'bî bu kitap üzerinde durdu ve kitabı *el-Müsterşid fi'l-İmâme* isimli eseri ile nakzetti. Rey'e döndüm ve bu eseri İbn Kıbbe'ye ulaştırdım. İbn Kıbbe *el-Müstesbit fi'l-İmâme* eseri ile bu kitaba cevap verdi. Eseri Ebû'l-Kâsım el-Ka'bî'ye ulaştırınca *Nakzü'l-Müstesbit* eseri ile bu kitabı nakzetti. Rey'e tekrar döndüğümde Allah rahmet eylesin Ebû Ca'fer el-Kıbbe'nin ölmüş olduğunu öğrendim.¹³⁷

8. Tuhfetü'l-Vüzarâ: ¹³⁸ İbnü's-Sâ'î ve Kâtip Çelebi eserlerinde bu kitabı *Tuhafü'l-Vüzerâ* ismiyle zikretmektedirler.¹³⁹

9. Tefsîru'l-Kur'ân'il-Kerîm: İbnü's-Sâ'î *Tefsîru'l-Kur'ân'il-Kerîm* adlı eserin el-Ka'bî'ye ait 12 ciltlik bir eser olduğunu belirtmiştir.¹⁴⁰ Kâtip Çelebi'de, el-Ka'bî'nin *Tefsîru'l-Kur'ân* eserinin 12 ciltlik olduğunu söylemiştir.¹⁴¹

İbn Nedîm bu eseri *Kitabü Tefsiru'l Kebîri'l-Kur'an*,¹⁴² es-Sa'lebî, *Tefsîru'l-Kebir*,¹⁴³ İbnü'l-Murtaza, *Kitâbu fi't-Tefsîr*,¹⁴⁴ Bağdâdî, *Tefsîru'l-Kur'ân*,¹⁴⁵ olarak Çelebi (ö. 1067/1657), *Süllemü'l-Vusûl ilâ Tabakâti'l-Fuhûl*, II, s. 203; el-Bağdâdî (ö. 1399/1978), *Hediyetü'l-Ârifîn Esmâi'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn*, I, s. 444.

¹³⁷ en-Necâşî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Alî el-Esedî el-Kûfî (ö. 450/1058), *Ricâlü'n-Necâşî*, 1416, I, s. 266.

¹³⁸ Yâkut el-Hamevî (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-Üdebâ*, IV, s. 1493; el-Bağdâdî (ö. 1399/1978), *Hediyetü'l-Ârifîn Esmâi'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn*, I, s. 444.

¹³⁹ İbnü's-Sâ'î (ö. 674/1236), *ed-Dürrü's-Semîn fi Esmâi'l-Musannifîn*, s. 407; Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657), *Süllemü'l-Vusûl ilâ Tabakâti'l-Fuhûl*, II, s. 203.

¹⁴⁰ İbnü's-Sâ'î, *ed-Dürrü's-Semîn fi Esmâi'l-Musannifîn*, s. 407.

¹⁴¹ Kâtip Çelebi, *Süllemü'l-Vusûl*, II, s. 203.

¹⁴² İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 219.

¹⁴³ es-Sa'lebî (ö.427/1036), *el-Keşf ve'l-Beyân*, II, s. 8; Yâkut el-Hamevî (ö. 626/1229),

zikretmiştir.

Râzî ve Yâkût el-Hamevî tam olarak eserin ismini vermesede el-Ka‘bî’nin tefsirinin olduğundan bahsetmişlerdir.¹⁴⁶ Râzî, özellikle *Mefâtîhu’l-Ğayb* isimli eserinde el-Ka‘bî’den sık sık bahsedip alıntılar yapmış ve görüşlerine yer vermiştir.¹⁴⁷ Öyle ki bir ayet üzerine açıklamalar yaparken bu konuda el-Ka‘bî’nin tefsirinde herhangi bir bilgi bulamadığını; onun bu konuya değinmediğini belirtmiştir.¹⁴⁸ Râzî’nin eserinden hareketle el-Ka‘bî’nin ayetlerin yorum ve anlamlarına dair yapmış olduğu açıklamalara ulaşmak mümkündür.¹⁴⁹

Mu‘cemü’l-Üdebâ, VII, s. 3354.

¹⁴⁴ İbnü’l-Murtazâ, **Tabakâtü’l-Mu‘tezile**, s. 176.

¹⁴⁵ el-Bağdâdî, **Hediyetü’l-Ârifîn Esmâi’l-Müellifîn ve Âsârü’l-Musannifîn**, I, s. 444.

¹⁴⁶ Tâcül-Kurrâ el-Kirmânî, Ebû’l-Kâsım Mahmûd b. Hamza (ö. 505’den sonra), **Ğarâibu’t-Tefsîr ve Acâibu’t-Te’vîl**, Cidde-Beyrût: Dâru’l-Kible, II, s. 899, 994; Tâcüddîn es-Subkî, Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Takiyyuddîn es-Subkî (ö. 771/1370), **Tabakâtu’s-Şâfi‘iyyeti’l-Kübrâ**, thk: Mahmûd Muhammed et-Tenâhî, Abdulfettâh Muhammed el-Hulv, Hicru li’t-Tıbbâ’ati ve’n-Neşri ve’t-Tevzîi, 1413, V, s. 121; el-Meclisî, **Bihâru’l-Envâr**, LVII, s. 306.

¹⁴⁷ er-Râzî, **Mefâtîhu’l-Ğayb**, IX, s. 425, XXX, s. 746.

¹⁴⁸ er-Râzî, **Mefâtîhu’l-Ğayb**, XXX, s. 215, 746.

¹⁴⁹ er-Râzî (ö. 606/1210), **Mefâtîhu’l-Ğayb**, IX, s. 425; er-Râzî (ö. 606/1210), **el-Erba‘în fi Usûli’d-Dîn**, II, s. 255; Alâ’uddîn el-Buhârî, Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed el-Hanefî (ö. 730/1330), **Keşfu’l-Esrâr Şerhu Usûli’l-Pezdevî**, Dâru’l-Kitâbi’l-İslâmî, trz., I, s. 222.

10. *Kitâbü ale'r-Râvendî fi'l-Mütevellidi ve Ef'âli't-Tıbâ'*: el-Ka'bî, kitabı *Makâlât*'ta tevellüd bahsini ele aldığı bölümde, bu konuya dair açıklayıcı bilgilerin, *Kitâbü ale'r-Râvendî fi'l-Mütevellidi ve Ef'âli't-Tıbâ* isimli eserinde bulunduğunu belirtir.¹⁵⁰

11. *Kitâbü Kabûli'l-Ahbâr ve Ma'rifeti'r-Ricâl*:¹⁵¹ el-Ka'bî hocası Hayyat'a (300/913) karşı ahad haber konusunda karşı çıkmış ve bu eseri yazmıştır. Âhbârın kabulü ve rical hakkında bilgiler veren eser; bir mukaddime, altı bölüm ve altı bölümün içerisinde konuların işlendiği on dokuz bâbdan oluşmaktadır.¹⁵² Bu eseri *Marifetü'r-Rical* ismi ile zikredenler olmuştur.¹⁵³

Kitâbü Kabûli'l-Ahbâr ve Ma'rifeti'r-Ricâl adlı eser elimize ulaşmıştır.

¹⁵⁰ el-Ka'bî, *Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât*, s. 362.

¹⁵¹ el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-Ârifîn Esmâi'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn*, I, s. 444.

¹⁵² el-Ka'bî, Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî (ö. 319/931), *Kabûlü'l-Ahbâr ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, thk: Ebû Amr el-Huseynî b. Ömer b. Abdürrahîm, Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000, s. 3, 4.

¹⁵³ İbn Seyyidi'n-Nâs, Ebû'l-Feth Muhammed b. Muhammed el-Ya'mûrî (ö. 734/1334), *en-Nefhu's-Şezî Şerhu Câmi'i't-Tirmizî*, thk: Ahmed Ma'bed Abdülkerîm, Riyad, 1409, I, s. 131; Moğultây, Ebû Abdullâh Moğultây b. Kilic el-Bekcerî (ö. 762/1361), *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, thk: Ebû Abdurrahmân Âdil b. Muhammed, Ebû Muhammed Üsâme b. İbrâhîm, el-Fârûku'l-Hadîse, 1422/2001, IV, s. 152; İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Ömer b. Alî b. Ahmed el-Mısırî (ö. 804/1402), *et-Tavzîh li Şerhi'l-Câmi'i's-Sahîh*, Dımeşk, 1429/2008, XXXI, s. 411; Bedruddîn el-Aynî, Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed (ö. 855/1451), *Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, trz., XXIV, s. 60.

Hadis alanında Ebû'l-Kâsım el-Ka'bî'ye atfedilen *ed-Du'afâi ve Marifetü'r-Rical*¹⁵⁴ ve *ed-Du'afâi*¹⁵⁵ isminde eserler vardır. el-Ka'bî bu kitaplarda hadis alanında zayıf görmüş olduğu râvileri ele almıştı. Nitekim İbn Hacer'de el-Ka'bî'nin hadisçileri ta'n ettiği bir eserinden bahsetmektedir.¹⁵⁶

Bu kitaplar zikrettiğimiz kitaptan farklı bir eser olacağı gibi esere verilen farklı bir isimde olabilir. Ancak hadis alanında yazılmış olduğu kesindir.

12. *Kitâbü fi'r-Reddi alâ Mütenebbüi Horasân*¹⁵⁷

13. *Mefâhiru Horasân*:¹⁵⁸ Bu eseri *Mehâsini Horasan* ismiyle zikredenler de vardır.¹⁵⁹ Beyhakî, bu eserde onlarca âlim, yazar, şair ve vaizlere ait tercümelerin yer aldığını ancak kitabın kayıp olduğunu aktarır.¹⁶⁰ Ayrıca el-Ka'bî'nin bu eserinde İbrahim el-Beyhakî'ye ait şiir ve hikâyeleri aktardığından bahseder.¹⁶¹

¹⁵⁴ İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavzîh li Şerhi'l-Câmi'i's-Sahîh*, XXIV, s. 293.

¹⁵⁵ Cemâlüddîn el-Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf el-Mizzî (ö. 742/1342), *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, thk: Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1400/1980, IV, s. 470; Moğultây (ö. 762/1361), *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl*, IX, s. 178.

¹⁵⁶ İbnü'l-Vezîr (ö. 840/1437), *el-Avâsım ve'l-Kavâsım*, IV, s. 68; İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), *Lisânü'l-Mîzân*, IV, s. 429.

¹⁵⁷ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, IV, s. 1493.

¹⁵⁸ el-Beyhakî (ö. 565/1169), *Târîhu Beyhak*, s. 8, 631; İbnü's-Sâ'î (ö. 674/1236), *ed-Dürrü's-Semîn fî Esmâi'l-Musannifîn*, s. 407; Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657), *Süllemü'l-Vusûl*, II, 203; el-Bağdâdî (ö. 1399/1978), *Hediyetü'l-Ârifîn Esmâi'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn*, I, s. 444.

¹⁵⁹ İbn Nedîm (ö. 384/994), *el-Fihrist*, s. 215; Kâdî Abdülcebbâr (ö. 415/1025), *el-Münye ve'l-Emel*, s. 76.

¹⁶⁰ el-Beyhakî, *Târîhu Beyhak*, s. 10.

14. *Evâilü'l-Edilleti fî Usûliddîn*.¹⁶² Kâtip Çelebi¹⁶³ bu eseri *Evâilü'l-Edille*, İbnü's-Sâ'î de¹⁶⁴ *Kitabü Evâilü'l-Edille* olarak aktarır.

Mutahhar b. Tâhir, eseri *el-Bed' ve't-Tarih*'te doğada var olan cevherlerin ve cisimlerin hallerini incelediği kısımda tam olarak bulamadığı bir görüş için Ebû'l-Kâsım el-Ka'bi'nin *Evâilü'l-Edille* isimli eserinden yararlandığını söyler.¹⁶⁵

İmam Mâturîdî, el-Ka'bi'nin bu eserine karşı *Reddu Evâilü'l-Edille li'l-Kâ'bi* adlı eseri ile karşılık vermiştir.¹⁶⁶ Ayrıca İbn Fürekan, el-Ka'bi'nin bu eserine *Şerhu Evâilü'l-Edilleti li'l-Ka'bi fî'l-Usûl* isminde bir şerh yazmıştır.¹⁶⁷

15. *Kitabü'l-Esmâi ve'l-Ahkâm*¹⁶⁸

16. *Kitâb: Fî İştibâhi'l-E'râz*¹⁶⁹

¹⁶¹ el-Beyhakî, *Târîhu Beyhak*, s. 296.

¹⁶² el-Cerrâ'î, Ebû Bekr b. Zeyd el-Makdisî (ö. 883/1478), **Şerhu Muhtasâri Usûli'l-Fıkh**, thk: Abdülazîz Muhammed, Kuveyt: Letâ'if li-Neşri'l-Kütüb, 1433/2012, I, s. 412; el-Bağdâdî (ö. 1399/1978), **Hediyetü'l-Ârifîn Esmâi'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn**, I, s. 444.

¹⁶³ Kâtip Çelebi, **Süllemü'l-Vusûl**, II, s. 203.

¹⁶⁴ İbnü's-Sâ'î, **ed-Dürrü's-Semîn fî Esmâi'l-Musannifîn**, s. 407.

¹⁶⁵ el-Mutahhar b. Tâhir, **el-Bed'u ve't-Târîh**, I, s. 135.

¹⁶⁶ İbn Kutluboğa, Ebû'l-Fedâ Zeynüddîn Ebû'l-Adl Kâsım el-Cemâli'l-Hanefî (ö. 879/1474), **Tâcü't-Terâcim**, thk: Muhammed Hayri Ramazân Yûsuf, Dımaşk: Darü'l-Kalem, 1413/1992, s. 249.

¹⁶⁷ eş-Şevkânî (ö. 1250/1834), **İrşâdu'l-Fuhûl**, I, s. 224; el-Bağdâdî (ö. 1399/1978), **Hediyetü'l-Ârifîn Esmâi'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn**, II, s. 60.

¹⁶⁸ İbnü's-Sâ'î (ö. 674/1276), **ed-Dürrü's-Semîn fî Esmâi'l-Musannifîn**, s. 407; Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657), **Süllemü'l-Vusûl**, II, s. 203; el-Bağdâdî (ö. 1399/1978), **Hediyetü'l-Ârifîn Esmâi'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn**, I, s. 444.

17. *Kitâbü'l-Ğurar ve'n-Nevadir*¹⁷⁰
18. *Nakzü'l-Müstesbit fi'l-İmâme*¹⁷¹
19. *Kitâbü fimâ hâlefe fihi Ashâbühü fi'l-Cevher*¹⁷²
20. *Kitâb: Kitâbü's-Sânî alâ Ebî Ali fi'l-Cenne*¹⁷³
21. *Müteşâbihü'l-Kur'ân*¹⁷⁴
22. *el-Mecâlisü'l-Kebîr*¹⁷⁵
23. *el-Mecâlisü's-Sağîr*¹⁷⁶
24. *el-Fetâvâ el-Vâridetü min Cürcân ve'l-İrâk*¹⁷⁷
25. *Kitâbü Mehâsini Âl-i Tâhir*¹⁷⁸

¹⁶⁹ el-Ka'bü, *Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât*, s. 458.

¹⁷⁰ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 219.

¹⁷¹ en-Necâşî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Alî el-Esedî el-Kûfî (ö. 450/1058), *Ricâlü'n-Necâşî*, 1416, I, s. 266.

¹⁷² el-Ka'bü, *Makâlât, Bâbu Zikri'l-Mu'tezile*, s. 52. (Fuâd Seyyid'e ait olan önsöz).

¹⁷³ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 219

¹⁷⁴ el-Ka'bü, *Makâlât, Bâbu Zikri'l-Mu'tezile*, s. 52. (Fuâd Seyyid'e ait olan önsöz).

¹⁷⁵ İbn Nedîm (ö. 384/994), *el-Fihrist*, s. 219; el-Hamevî (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-Üdebâ*, IV, s. 1493.

¹⁷⁶ İbn Nedîm (ö. 384/994), *el-Fihrist*, s. 219; el-Hamevî (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-Üdebâ*, IV, s. 1493.

¹⁷⁷ el-Hamevî (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-Üdebâ*, IV, s. 1493; İbnü's-Sâ'î (ö. 674/1276), *ed-Dürrü's-Semîn fi Esmâi'l-Musannifîn*, s. 407; Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657), *Süllemü'l-Vusûl*, II, s. 203.

¹⁷⁸ el-Hamevî (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-Üdebâ*, IV, s. 1493; İbnü's-Sâ'î (ö. 674/1276), *ed-Dürrü's-Semîn fi Esmâi'l-Musannifîn*, s. 407; Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657), *Süllemü'l-Vusûl ilâ Tabakâti'l-Fuhûl*, II, s. 203; el-Bağdâdî (ö. 1399/1978),

26. *el-Mesâilü ve'l-Mecâlis*¹⁷⁹

27. *Mesâilü'l-Hacendî fî mâ Hâlefe fîhi Ebâ Ali*¹⁸⁰

28. *Kitâbü'l-Mudâhâti alâ Burğûs*¹⁸¹

29. *Nakzu's-Sircânî*¹⁸²

30. *Kitabü Nakzü Kitâbi Ebî Ali el-Cübbâi fî'l-Îrâde*¹⁸³

31. *Kitâbü Nakzi'l-Halîl alâ Burğûs*¹⁸⁴

32. *en-Nihâyetü fî'l-Aslah alâ Ebî Ali*: Ebû İshâk el-Vehbî es-Saymerî bu kitabı nakzeden bir eser kaleme almıştır.¹⁸⁵

33. *et-Tehzîbü fî'l-Cedel*:¹⁸⁶ el-Ka'bî, İmam Mâturîdî'nin *el-Cedel fî Usûli'l-Fıkıhu*'na karşı bu eseri kaleme almıştır. İmam Mâturîdî'de buna *Reddü Tehzîbi'l-Cedel li'l-Ka'bî* eseri ile karşılık vermiştir.¹⁸⁷

Hediyetü'l-Ârifîn Esmâi'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn, I, s. 444.

¹⁷⁹ el-Ka'bî, *Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât*, s. 72.

¹⁸⁰ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, IV, s. 1493.

¹⁸¹ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, IV, s. 1493.

¹⁸² el-Ka'bî, *Makâlât, Bâbu Zikri'l-Mu'tezile*, s. 54. (Fuâd Seyyid'e ait olan önsöz).

¹⁸³ el-Hamevî (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-Üdebâ*, IV, s. 1493; İbnü's-Sâ'î (ö. 674/1276), *ed-Dürrü's-Semîn fî Esmâi'l-Musannifîn*, s. 407; Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657), *Süllemü'l-Vusûl ilâ Tabakâti'l-Fuhûl*, II, s. 203.

¹⁸⁴ İbn Nedîm (ö. 384/994), *el-Fihrist*, s. 219; el-Hamevî (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-Üdebâ*, IV, s. 1493.

¹⁸⁵ el-Ka'bî, *Makâlât, Bâbu Zikri'l-Mu'tezile*, s. 55. (Fuâd Seyyid'e ait olan önsöz).

¹⁸⁶ el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-Ârifîn Esmâi'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn*, I, s. 444.

¹⁸⁷ el-Ka'bî (ö. 319/931), *Makâlât, Bâbu Zikri'l-Mu'tezile*, s. 50. (Fuâd Seyyid'e ait

34. Kitâbü Edebü'l-Cedel¹⁸⁸

35. Kitâbü Tecdü'l-Cedel:¹⁸⁹ *Tecrüdü'l-Cedel*¹⁹⁰ ya da *Tecdü'l-Cedel*¹⁹¹ olarak da zikredilir.

36. Kitâbü'l-Cevâbât¹⁹²

37. Kitâbü Uyûni'l-Mesâil:¹⁹³ Yâkût el-Hamevî¹⁹⁴ ve Tâcüddîn İbnü's-Sâ'î,¹⁹⁵ bu eserin 9 cilt olduğunu söylemişlerdir. Kâtip Çelebi ise eserin 6 cilt olduğunu belirtir.¹⁹⁶

olan önsöz); İbn Kutluboğa (ö. 879/1474), *Tâcü't-Terâcim*, s. 250.

¹⁸⁸ İbnü's-Sâ'î (ö. 674/1276), *ed-Dürrü's-Semîn fî Esmâi'l-Musannifîn*, s. 407; Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657), *Süllemü'l-Vusûl*, II, 203; eş-Şevkânî (ö. 1250/1834), *İrşâdu'l-Fuhûl*, II, 164; el-Bağdâdî (ö. 1399/1978), *Hediyetü'l-Ârifîn Esmâi'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn*, I, s. 444.

¹⁸⁹ İbnü's-Sâ'î, *ed-Dürrü's-Semîn fî Esmâi'l-Musannifîn*, s. 407.

¹⁹⁰ Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657), *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, I, s. 345; el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-Ârifîn Esmâi'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn*, I, s. 444.

¹⁹¹ Kâtip Çelebi, *Süllemü'l-Vusûl*, II, s. 203.

¹⁹² el-Hamevî (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-Üdebâ*, IV, s. 1493; Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657), *Süllemü'l-Vusûl*, II, s. 203.

¹⁹³ İbnü'l-Murtazâ (ö. 840/1437), *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, s. 177; el-Bağdâdî (ö. 1399/1978), *Hediyetü'l-Ârifîn Esmâi'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn*, I, s. 444.

¹⁹⁴ el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, IV, s. 1493.

¹⁹⁵ İbnü's-Sâ'î, *ed-Dürrü's-Semîn fî Esmâi'l-Musannifîn*, s. 407.

¹⁹⁶ Kâtip Çelebi, *Süllemü'l-Vusûl*, II, s. 203.

38. **Kitâbü'l-Makâlât:** ¹⁹⁷ İbn Hallikân, el-Ka'bi'nin, mütekellimlerin önde gelenlerinden olduğunu söyler ve makâlâtından yola çıkarak onun fikirlerine değinir. ¹⁹⁸ İbnü'l-Murtaza, el-Ka'bi'ye ait *Kitabü'l-Makâlât* isimli bir eserin bulunduğunu zikreder. ¹⁹⁹ Bunun dışında el-Ka'bi'nin *el-Makâlât* sahibi olduğunu söyleyen birçok müellif bulunmaktadır. ²⁰⁰ İbn Ebi'l-Hadîd, Kadı'l-kudât Abdülcebbar'ın, Ebû'l-Kâsım'a ait olan *el-Makâlât*'a, *Şerhu'l-Makâlât li'l-Ka'bi* adında bir şerh yazdığını belirtmiştir. ²⁰¹ Kâtip Çelebi ve Bağdâdî de, el-Ka'bi'nin, *el-Makâlât* isimli eserini diğerleriyle birlikte kaydetmektedir. ²⁰²

¹⁹⁷ el-Hamevî (ö. 626/1229), **Mu'cemü'l-Üdebâ**, IV, s. 1493; İbnü's-Sâ'î (ö. 674/1276), **ed-Dürü's-Semîn fî Esmâ'l-Musannifin**, s. 407; Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657), **Süllemü'l-Vusûl ilâ Tabakâti'l-Fuhûl**, II, s. 203.

¹⁹⁸ İbnü'l-İmâd, **Şezerâtu'z-Zeheb**, IV, s. 93.

¹⁹⁹ İbnü'l-Murtazâ, **Tabakâtü'l-Mu'tezile**, s. 178.

²⁰⁰ el-Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Alî b. el-Hüseyin b. Alî (ö. 346/958), **et-Tenbîh ve'l-İşrâf**, thk: Abdullah İbrâhîm es-Sâvî, Kahire: Dâru's-Sâvî, trz., I, s. 342; İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Abdülhalîm el-Harrânî (ö.728/1328), **es-Safediyye**, thk: Muhammed Reşad Sâlim, Mısır: Mektebetü İbn Teymiyye, 1406, II, s. 41; Ebû'l-Fidâ (ö. 732/1332), **el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer**, II, s. 86; İbnü'l-Verdî (ö. 749/1348), **et-Târîh**, I, s. 262; el-İsnevî, Ebû Muhammed Abdurrahîm b. el-Hasen (ö. 772/1371), **Nihâyetu's-Sûl Şerhu Minhâci'l-Vusûl**, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/1999, s. 53; Abdülkâdir el-Kureşî (ö. 775/1374), **el-Cevâhiru'l-Mudiyye**, II, s. 342; İbnü'l-Vezîr (ö. 840/1437), **el-Avâsım ve'l-Kavâsım**, IV, s. 39.

²⁰¹ el-Kâdî İyâz, Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî (ö.544/1149), **Tertîbu'l-Medârik ve Takrîbu'l-Mesâlik**, thk: İbn Tâvî et-Tancî (I), Abdülkâdir es-Sahrâvî (II-IV), Muhammed b. Şerîfe (V), Saîd Ahmed A'râb (VI-VIII)), Mağrib: Matba'atu Fudâle,

el-Ka‘bî’nin 290/903’lı yıllarda yazmaya başladığını ifade ettiği bu eser²⁰³ kendinden sonra milel-nihal ve firak geleneğinde yazılacak olan birçok esere kaynaklık etmiştir.

Araştırma konumuzu oluşturan bu eser ilerleyen bölümlerde daha ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

39. Kitâbü’s-Sünneti ve’l-Cemâat²⁰⁴

40. Kitâbü Vaîdü’l-Fussâk: İmam Mâturîdî, el-Ka‘bî’nin *Kitâbü Vaîdü’l-Fussâk* eserine *Reddü Kitâbü Vaîdi’l-Fussâk li’l-Ka‘bî* isimli eseri ile karşılık vermiştir.²⁰⁵

4. Ebû’l-Kâsım el-Ka‘bî’nin İtikadî Görüşleri

Ebû’l-Kâsım el-Ka‘bî görüşlerini hiçbir zaman gizlememiş açıkça dile getirmiştir. Bu yüzden memleketi Belh’e döndüğünde birçok kişi tarafından dışlanmış, hakarete uğramış, hatta zındıklıkla suçlanmıştır.

el-Ka‘bî, genellikle Bağdat Mu‘tezilesi ile aynı fikirleri paylaşmış,²⁰⁶ Basra Mu‘tezilesine birçok konuda muhalefet etmiştir.²⁰⁷ Söylenilenlere göre Basra ekolünden Ebû Hâşim el-Cübbâi ile sayısının yüz on beşi bulunduğu belirtilen fikir ayrılığı vardır.²⁰⁸

1385/1965 (I), 1386/1966-1390/1970 (II-IV), 1401/1981-1403/1983 (VI-VIII), III, s. 362; İbn Ebî’l-Hadîd (ö. 656/1258), *Şerhu Nehci’l-Belâğa*, I, s. 9.

²⁰² Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657), *Süllemü’l-Vusûl*, II, s. 203; el-Bağdâdî (ö. 1399/1978), *Hediyetü’l-Ârifîn Esmâi’l-Müellifîn ve Âsârü’l-Musannifîn*, I, s. 444.

²⁰³ el-Ka‘bî, *Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât*, s. 49.

²⁰⁴ İbn Nedîm (ö. 384/994), *el-Fihrist*, s. 219; el-Hamevî (ö. 626/1229), *Mu‘cemü’l-Üdebâ*, IV, s. 1493; İbnü’s-Sâ‘î (ö. 674/1276), *ed-Dürrü’s-Semîn fî Esmâi’l-Musannifîn*, s. 407; Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657), *Süllemü’l-Vusûl*, II, 203.

²⁰⁵ İbn Kutluboğa, *Tâcü’t-Terâcim*, s. 250.

el-Ka‘bî’nin (319/931) *Kitâbü’l-Makâlât*, el-Mâturîdî’nin (333/944) *Kitâbü’t-Tevhîd*, Kâdî Abdülcebbâr’ın (415/1025) *el-Münye ve’l-Emel* ve *Şerhu’l-Usuli’l-Hamse*, Bağdâdî’nin (429/1037) *Mezhepler Arasındaki Farklar*, Şehristânî’nin (548/1153) *el-Milel ve’n-Nihal* isimli eserleri ve diğer bazı kaynaklara göre onun düşünceleri genel olarak şu şekildedir:

Allah hakikatte mürid olarak vasıflandırılmaz, ²⁰⁹ fiillerinde şer‘an böyle vasıflandırılabilir. Onun mürid olmasından kasıt fiilleri yaratmasıdır.²¹⁰ O, “Allah’ın irade ve meşîetinin olmadığı”²¹¹ ve O’nun tüm fiillerinin irade dışında gerçekleştiğini” ifade etmiştir.²¹² el-Ka‘bî’ye göre Allah’ın iradesi, zatî sıfatı değildir; onunla kâim değildir, bir mekânda bulunan ya da mekânda sonradan var olan bir irade değildir.

²⁰⁶ el-İsferâyînî, **et-Tabsîr**, s. 80, 82; Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, s. 400.

²⁰⁷ Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s. 132.

²⁰⁸ Murat Akın, “Basra ve Bağdat Mu‘tezile Ekollerinin Ayrılmasına Etki Eden Sebepler”, **C.Ü.İ.F.D** 2013, C. XVII, S. 2, s. 271-295.

²⁰⁹ er-Râzî (ö. 606/1210), **el-Erba‘în fî Usûli’d-Dîn**, I, s. 207; es-Safedî (ö. 764/1362), **el-Vâfi bi’l-Vefeyât**, VI, s. 13.

²¹⁰ el-Cüveynî, Ebû'l-Me‘âlî Abdülmelik b. Abdullâh (ö. 478/1086), **el-İrşâd fî Usûli’d-Din**, thk: Muhammed Yûsuf, Alî Abdülmün‘im, es-Sa‘âde, 1369/1950, s. 83.

²¹¹ es-Sem‘ânî, **el-Ensâb**, V, s. 80.

²¹¹ es-Sem‘ânî, **el-Ensâb**, s. 123.

²¹² İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Cezerî (ö. 630/1233), **el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâb**, Beyrut: Dâru Sâdır, III, s. 101; İbn Hallikân (ö. 681/1282), **Vefeyâtu'l-A‘yân**, III, s. 45; Abdülkâdir el-Kureşî (ö. 775/1374), **el-Cevâhiru'l-Mudiyye**, II, s. 342; İbnü'l-İmâd (ö. 1089/1678), **Şezerâtu'z-Zeheb**, IV, s. 93.

Allah'ın, fiillerinde mürîd olduğu dile getirildiğinde kastedilen, onun fiilini ilmîne uygun olarak yaratması demektir.²¹³ İnsanın fiilerinde mürîd olması da o fiileri emretmesi anlamına gelmektedir.²¹⁴

el-Ka'bî irade hususundaki fikirlerinde Nazzâm'dan faydalanmıştır.²¹⁵ Nazzâm ile²¹⁶ irade konusunda Allah'ın kendi fiilini irade etmesinden; gaflet ve sehv üzere olmaksızın bunu yaptığını, başka bir kimsenin fiilini irade etmesinden ona emrettiğini ve zıddından da nehy ettiği anlamını çıkarmışlardır.²¹⁷

²¹³ Kâdî Abdülcebâr (ö. 415/1025), **el-Münye ve'l-Emel**, s. 176; ez-Zehebî (ö. 748/1347), **Tarîhu'l-İslâm**, XXIII, s. 584.

²¹⁴ Abdülkahir el-Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkahir b. Tâhir et-Temîmî (ö. 429/1038), **Usûlu'd-Dîn**, thk: İbrâhîm Muhammed Ramazân, Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 2003, s. 119; Bağdâdî (ö. 429/1038), **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s. 132; Abdülkâdir el-Geylânî, Ebû Muhammed Abdülkâdir b. Mûsâ (ö. 561/1165-66), **el-Gunye li Talibî Tarîki'l-Hak Azze ve Celle**, thk: Ebû Abdurrahmân Salâh b. Muhammed b. Uveyda, Beyrut, 1417/1997, I, s. 189; er-Râzî (ö. 606/1210), **el-Erba'în fî Usûli'd-Dîn**, I, s. 207; es-Safedî (ö. 764/1362), **el-Vâfi bi'l-Vefeyât**, VI, s. 13. el-Ka'bî eserinde iradenin zâtî değil fiilî sıfat olduğunu söylemiştir. Ona göre “Allah'ın irade etmesi yaratması anlamına gelir. Kulların fiillerinde mürîd olması ise emretmesi demektir.” Bkz. el-Ka'bî, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 256.

²¹⁵ Şehristânî (ö. 548/1153), **el-Milel ve'n-Nihal**, çev: Mustafa Öz, Litera yayıncılık, 4. Baskı, İstanbul, 2011, s. 64, 74; el-Bağdâdî (ö. 429/1038), **Usûlu'd-Dîn**, s. 146; Kâdî Abdülcebâr (ö. 415/1025), **Şerhu'l-Usuli'l-Hamse**, çev: İlyas Çelebi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2013, II, s. 434.

²¹⁶ Kâdî Abdülcebâr, **el-Münye ve'l-Emel**, s. 159.

²¹⁷ Kâdî Abdülcebâr, **Şerhu'l-Usuli'l-Hamse**, s. 214. Ayrıca bkz. Abdülkâhir el-

el-Ka‘bî, Allah’ın hakikatte semî, basar ve mürîd olduğunu kabul etmez.²¹⁸ Ona göre Allah ne kendisini ne başkasını görebilir. Allah işitemez, Allah işitendir denildiği zaman duyulacakları bilir anlamına gelir.²¹⁹ Allah’ın işitmesi ve görmesi “O, bilir” manasına gelmektedir.²²⁰ el-Ka‘bî, sıfatları Allah’a ait olan bir-iki esas isme indirmeyi amaçlamıştır. “Allah birdir” ifadesinin “O bilir ve yaratır” anlamına geldiğini belirtmiştir.²²¹ Ona göre zâtî sıfat, yalnızca olumlu olarak Allah’a nispet edilebilen kavram iken hem olumlu hem de olumsuz olarak ona nispet edilebilen kavramlar, fiilî sıfattır ve hâdistir.²²²

Bağdâdî (ö. 429/1038), **Usûlu'd-Dîn**, s. 119; el-İsferâyînî (ö. 471/1078), **et-Tabsîr**, s. 80, 82, 84. el-Ka‘bî’nin irade konusundaki düşünceleri için bkz. Kâdî Abdülcebâr (ö. 415/1025) **el-Münye ve'l-Emel**, s. 166-168; Zeynep Hümeýra Koç, “Ebû'l-Kâsım el-Ka‘bî el-Belhî’de İrade”, *Kelam Araştırmaları Dergisi (Kader)*, 2018, C. XVI, S.2, s. 462-483.

²¹⁸ Abdülkahir el-Bağdâdî (ö. 429/1038), **Usûlu'd-Dîn**, s. 119; Abdülkâdir el-Geylânî (ö. 561/1165-66), **el-Gunye**, I, s. 189;

²¹⁹ Abdülkahir el-Bağdâdî (ö. 429/1038), **Usûlu'd-Dîn**, s. 119; el-İsferâyînî (ö. 471/1078), **et-Tabsîr**, s. 80, 82, 84.

²²⁰ Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, s. 400. Ayrıca bkz. el-Ka‘bî, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 260-61.

²²¹ Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, s. 400.

²²² el-Mâturîdî, **Kitâbü't-Tevhîd**, s. 138. el-Ka‘bî, Mu‘tezile’nin Bişr b. Mu‘temir dışında, Allah’ın iradesi hususunda şöyle düşündüğünü aktarmıştır: “Allah’ın iradesi O’nun fiillerinden bir fiildir. Çünkü onlara göre zâtî sıfatların zıttı ile vasıflanması mümkün değildir. “Allah, şunları irade etti, şunları etmedi ya da bir şeyi istedi bir şeyi istemedi” demek zâtî sıfat için düşünülemez.” Bkz. el-Ka‘bî, **Kitâbü'l-Makâlât ve**

el-Ka‘bî Allah’ın görmesini, “bilmesi” olarak anlamış ve hakikatte Allah’ın ne kendi zâtını ne de kendinden başkasını göremeyeceğini belirtmiştir. Bu konuda Nazzâm’ı takip etmiştir. el-Ka‘bî, Allah’ın semî ve basar sıfatlarını da “Allah’ın başkasının işittiklerini ve başkalarının gördüklerini bilen” olarak yorumlamıştır.²²³

Mu‘tezîliler genel olarak Tevhid ilkesini gözeterek Kur’ân’ın yaratılmış olduğu fikrini savunmuşlardır.²²⁴ el-Ka‘bî de, Kur’ân’ın yaratılmışlar dışında olduğunun söylenemeyeceğini belirtmiştir.²²⁵ O, Kur’ân-ı Kerim’deki “gelmek”²²⁶ anlamına gelen “ityân” ve “mecî” kavramlarını delil göstererek kelimelerin sıfatlarında hâdis olduğunu vurgulamıştır. Kur’ân-ı Kerim’in ezberlenebilir olmasını, sınırlandırılabilirliği olarak yorumlamış ve bu durumun Kur’ân’ın yaratılmışlığına delalet ettiğini iddia etmiştir. Ayrıca Kur’ân’da neshin bulunmasını; Kur’ân’ın sure, ayet ve benzeri parçalara ve

Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât, s. 255.

²²³ Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s. 132.

²²⁴ el-Ka‘bî eserinde Kur’ân’ın yaratılmış olduğu konusunda Mu‘tezile, Havâric, Zeydiyye, Mürcie gibi fırkaların hem fikir belirtmiştir. Onlara göre; “Kur’ân Allah tarafından indirilmiştir ve Allah var iken o yoktur. O, indirilmiştir ve dinlenen, okunan, yazılan ve ezberlenen bir şeydir. Kur’ân Allah’ın zatı ile kâim değildir. Kur’ân’ın başı, sonu ve parçaları vardır. İcmâ ile sabittir ki Allah’ın böylesi vasıflarla vasıflanması asla caiz değildir.” Bkz. el-Ka‘bî, **Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât**, s. 268-69; Kemal Işık, **Mu‘tezilenin Doğuşu ve Kelami Görüşleri**, *A.Ü.İ.F.Y.*, 1967, C. LXXVI, s. 75.

²²⁵ İbn Teymiyye, **et-Tis‘îniyye**, I, s. 345.

²²⁶ Bakara Suresi, 106. Ayet; En’âm Suresi, 91. Ayet.

cüzlere bölünebiliyor olmasını, Kur'ân'ın yaratılmış olduğuna dair deliller olarak göstermiştir.²²⁷

el-Ka'bî, ru'yeti inkâr etmiş²²⁸ ve Allah'ın görülmeyeceğini; bunun imkânsız olduğunu belirtmiştir.²²⁹ Ru'yetullahın imkânsız olduğunu, ru'yetin idrakten ibaret olduğunu ileri sürerek açıklamak istemiştir.²³⁰ Ru'yetullahın dünyada gerekçeleşmeyeceğine dair, Hz. Mûsâ (a.s)'ın Allah'ı görme talebi üzerine Allah'ın akıl sahibi olan Mûsâ'ya değil de, akla sahip olmayan dağa görünmesini delil olarak göstermiştir. Ayrıca Hz. Mûsâ (a.s)'ın Allah'ı görme isteğini; ayetler yoluyla Allah'ın ilmen kuşatılması olarak yorumlamıştır.²³¹

el-Ka'bî, aslahın Allah'a vâcib olduğunu²³² ve Allah'ın, insanlar için en azından emrettiği konularda en iyiyi yapması gerektiğini belirtmektedir.²³³ Ona göre Allah'ın kulu için aslahı yaratması zorunludur.²³⁴

²²⁷ el-Mâturîdî, **Kitâbü't-Tevhîd**, s. 140-141, 487. Ayrıca bkz. Kâdî Abdülcebbâr, **el-Münve ve'l-Emel**, s.170.

²²⁸el-Makrîzî, **el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr**, IV, s. 174.

²²⁹ Kâdî Abdülcebbâr (ö. 415/1025), **el-Münve ve'l-Emel**, s. 176; Şehristânî (ö. 548/1153), **el-Milel ve'n-Nihal**, s. 78.

²³⁰ el-Mâturîdî, **Kitâbü't-Tevhîd**, s. 186.

²³¹ el-Mâturîdî, **Kitâbü't-Tevhîd**, s. 189.

²³² Bağdâdî (ö. 429/1037), **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s.133; İbnü'l-Vezîr (ö. 840/1437), **er-Ravdu'l-Bâsim**, II, s. 518.

²³³ el-İsferâyînî, **et-Tabsîr**, s. 80, 82; Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, s. 400.

²³⁴ el-İsferâyînî, **et-Tabsîr**, s. 80, 82, 84.

el-Ka‘bî’ye göre, güç yetirilemeyecek şeylerle kişinin sorumlu tutulması aklın bedîhî olarak çirkin göreceği bir şeydir.²³⁵ O, istitâatın, beden sağlığı ve afetlerden selamet dışında bir anlama geldiğini söyleyenlerin aksine istitâatın sağlık ve selamet dışında olmadığını ifade etmiştir.²³⁶ Ayrıca istitâatın bâkî olduğunu söyleyen diğer Mu‘tezîlilerden farklı olarak istitâatın iki zamanda bâkî olmadığını, onun bekâsının imkânsız olduğunu belirtmiştir.²³⁷

el-Ka‘bî’ye göre, mübah fiilin terki haramdır, çünkü onun nezdinde mübah, vacip hükmündedir. Takiyyuddîn es-Subkî, el-Ka‘bî ve onun taraftarlarının mübahı vacip olarak görmelerinden ötürü -onların ahkâmın beş kısım olduğu konusunda-müslümanların çoğunluğuna muhalefet ettiklerini dile getirmiştir.²³⁸ Şevkânî de, el-Ka‘bî’nin, mübah olan şeyin emredildiğini söylediğini ve bu görüşünü eleştirenlere karşı bir risale yazmış olduğunu aktarmıştır.²³⁹

el-Ka‘bî insan fiilleri hususunda; kulun fiilini kendinin seçtiğini ve bundan ötürü fiilinden sorumlu olduğunu dile getirmiştir.²⁴⁰ Ona göre Allah kulların fiillerini yaratmamıştır;²⁴¹ fiiller, zatları gereği hasen ya da kabihtir.²⁴²

²³⁵ el-Mâturîdî, **Kitâbü’t-Tevhîd**, s. 511.

²³⁶ Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s. 133.

²³⁷ Ebû’l-Hasen el-Eş‘arî (ö. 324/935), **İlk Dönem İslam Mezhepleri**, çev. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın, Kabalıcı yayınevi, İstanbul, 2005, s. 200.

²³⁸ Takiyyuddîn es-Subkî, Ebû’l-Hasen Alî b. Abdülkâfi b. Ali b. Temmâm b. Hâmid (ö.756/1355), **el-İbhâc fî Şerhi’l-Minhâc**, Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1416/1995, I, s. 130.

²³⁹ eş-Şevkânî, **el-Fethu’r-Rabbânî min Fetâvâ’l-İmâm eş-Şevkânî**, V, s. 2393, 2405.

²⁴⁰ el-Mâturîdî, **Kitâbü’t-Tevhîd**, s. 491.

²⁴¹ el-Ka‘bî, **Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât**, s. 320;

el-Ka'bi imamet konusunda; Kureyş kabilesine mensup bir bireyin imam olmasının, Kureyşli olmayan kimsenin imam olmasından daha doğru olacağını ancak bu konuda anlaşmazlık çıkarsa, başka bir kimseye biat edebileceklerini bildirmiştir.²⁴³ Ayrıca imama ihtiyacın olup olmadığının gerekliliğine şer'î yolla değil akılla ulaşabileceğimizi belirtmiştir.²⁴⁴

İmkânsız (muhal) olabilir kılmasının Allah için zorunlu olduğunu söylemiştir.²⁴⁵ Allah Azze ve Celle'nin hareketsizi hareket ettirmeye ve hareketli olanı hareketsiz hale getirmeye kâdir olduğu konusunda ihtilaf etmediklerini bildirmiştir.”²⁴⁶ el-Ka'bi'ye göre Âdem kıssasındaki cennet, yeryüzündeki dünya bahçelerinden bir bahçedir.²⁴⁷ Cennet bu yeryüzüdür. Allah onu Âdem ve eşinin yaşaması için yaratmıştır.²⁴⁸

O, arazların bâkî olmasının imkânsız olduğunu iddia etmiştir.²⁴⁹ Kişinin belli bir ömre sahip olduğunu ve ömrünün süresini sıla-i rahim ile uzatmasının mümkün

Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s. 83, 84.

²⁴² Mehmet Ümit, **Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi**, İsam yayınları, İstanbul, 2010, s. 68.

²⁴³ Osman Aydın, **Mu'tezile'de İmamet ve Siyaset**, s. 244.

²⁴⁴ Kâdî Abdülcebbar, **Şerhu'l-Usuli'l-Hamse**, s. 700.

²⁴⁵ el-İsferâyînî, **et-Tabsîr**, s. 80, 82, 84.

²⁴⁶ İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî (ö. 456/1064), **el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ'i ve'n-Nihâl**, Kahire: Mektebetü'l-Hancî, trz., III, s. 22.

²⁴⁷ el-Meclisî, **Bihâru'l-Envâr**, XI, 143.

²⁴⁸ İbn Âşûr, Muhammed b. Tâhir b. Âşûr (ö.1393/1973), **et-Tahrîr ve't-Tenvîr**, Tunus: ed-Dâru't-Tûnisiyye, 1984, I, s. 430.

²⁴⁹ en-Nesefî, Ebû'l-Mu'in Meymûn b. Muhammed (ö. 508/1115), **et-Temhîd fi**

olduğunu belirtmiştir. O, bu fikrini “herhangi bir kimseye uzun ömür verilmez yahut ömrü kısaltılmaz ki bu bir kitapta (yazılı) olmasın”²⁵⁰ ayeti ve “sıla-i rahim ömrü uzatır” hadisi ile delillendirmiştir.²⁵¹ Ona göre öldürülen kimse maktul değildir.²⁵² Âhâd haberin delil olduğunu iddia etmiş ve bu konuda hocası Hayyât’a karşı, âhâd haberin delil olduğunu savunan bir kitap yazmıştır.²⁵³

5. Âlimlerin el-Ka‘bî’ye Eleştirileri

el-Ka‘bî, görüşleri ve eserleri bakımından kendi döneminde ve sonrasında birçok âlim tarafından övülmüştür. Mu‘tezilî ve Şîî âlimler genel olarak el-Ka‘bî hakkında olumlu görüşlerini dile getirmişlerdir. Bunun yanı sıra onun görüşlerine ve eserlerine yöneltilen olumsuz eleştirilerde oldukça fazladır.

Zeydiyye’ye mensup olan İbnü’l-Murtazâ ve Mutezilî olan Kadi Abdülcebbar, Ebû Ali el-Cübbâî’nin; el-Ka‘bî’yi hocası Hayyât’a tercih ettiğini aktarmıştır.²⁵⁴ Ayrıca

Usûli’-d-Dîn, thk: Muhammed Abdurrahmân eş-Şâğûl, Mektebetu’r-Ravzâ, trz., I, s. 88.

²⁵⁰ Fatır Suresi, 11. Ayet, **Kur’ân-ı Kerim Meali**, haz. Halil Altuntaş, Muzaffer Şahin, Diyanet İşleri Bakanlığı, 5. Baskı, Ankara, 2009, s. 434.

²⁵¹ el-Ka‘bî, **Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât**, s. 345; el-Mâturîdî, **Kitâbü’t-Tevhîd**, s. 541. Ayrıca Mâturîdî’nin *Kitabü’t-Tevhid* isimli eserinden yola çıkarak el-Ka‘bî’nin görüşlerini özetleyen makale için bkz. Hasan Kurt, “İmâm Mâturîdî’de Mu‘tezilî Ka‘bî’nin Eleştirisi”, **Bilimname: Düşünce Platformu**, 2011/1, S. 20, s. 109-134.

²⁵² Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s. 132, 268.

²⁵³ Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s. 131.

²⁵⁴ İbnü’l-Murtazâ, **Tabakâtü’l-Mu‘tezile**, s. 85.

Kadî Abdülcebbâr eserinde el-Ka‘bî’den “üstadımız” diyerek bahsetmiş ve sık sık ondan alıntılar yapmıştır.²⁵⁵

Bir diğer Mu‘tezilî isim; İbn Ebi’l-Hadîd -ki o el-Ka‘bî’nin öğrencisidir- kitabında ondan sıkça “şeyhimiz” diye söz etmiştir. Kaynaklarda çok fazla bilgi bulunmayan bir konuda el-Ka‘bî’nin eserine başvurduğunu; konuya dair pek çok bilgiyi onun eserinde bulduğunu belirtmiş ve onu her zikrettiğinde rahmet ve minnetle anmayı ihmal etmemiştir.²⁵⁶ Aynı zamanda Şîî olmasına rağmen el-Ka‘bî’yle ilgili birçok bilgi aktaran, onun eserlerinden faydalanan el-Meclisî de eserinde el-Ka‘bî’den “şeyhimiz Ebû’l-Kâsım” diye bahsetmiştir.²⁵⁷ Mu‘tezilî büyüklerinden yararlı bir hoca olduğunu²⁵⁸ ve Mu‘tezile’nin onunla sona erdiğini söylemiştir.²⁵⁹

Şâfiî olan Dâvûdî, onun kelim ilminde tasnif sahibi olduğunu belirtmiş ve Hatib el-Bağdâdî’nin onun hakkında şöyle dediğini aktarmıştır: “O, Mu‘tezile’nin Bağdat ekolüne mensup kelimcidir. Bağdat’ta uzun süre kalmış ve eserleri oldukça rağbet görmüştür.” İbn Nedîm ise el-Ka‘bî ile ilgili olarak *Fihrist*’inde; “el-Ka‘bî olarak bilinir, kelim âlimidir ve zamanının ehlinin reisidir” demiştir.²⁶⁰

Yâkût el-Hamevî, el-Ka‘bî’den bahsederken “onun değerinden ve faziletinden söz etmeye gerek olmadığını” dile getirir ve el-Ka‘bî’nin kelim ve felsefe alanında güzel bir şekilde telif etmiş olduğu eserlerinden dolayı âlimlerin ona saygı duyduğunu

²⁵⁵ Kadî Abdülcebbâr, **el-Münye ve'l-Emel**, s. 72.

²⁵⁶ İbn Ebi’l-Hadîd, **Şerhu Nehci'l-Belâğa**, I, s. 10, 14, 197, 391, 605, 1027, 1029, 1049.

²⁵⁷ el-Meclisî, **Bihâru'l-Envâr**, IX, s. 80, XXXIV, s. 254; XXXV, s. 155.

²⁵⁸ el-Meclisî, **Bihâru'l-Envâr**, VI, s. 9.

²⁵⁹ el-Meclisî, **Bihâru'l-Envâr**, X, s. 428.

²⁶⁰ ed-Dâvûdî, **Tabakâtu'l-Müfessirîn**, I, s. 229.

ve onu öncelediklerini belirtir. Irak'ta Horasan'dakinden daha meşhur olduğunu ve dünyadaki imamların onun düşünce ve eserlerininin tutkunu olduklarını söylemiştir.²⁶¹

es-Safedî, el-Ka'bi'nin eserlerinin tüm âlimler tarafından çok beğenildiğini, el-Hamevî gibi Irak'ta Horasan'dakinden daha meşhur olduğunu söylemiştir. Bir öğrencisinin Bağdat'a geldiğinde oradaki halk tarafından nasıl sevgi ve ta'zimle karşılandığını, el-Ka'bi'yle ilgili birçok sorulduğunu, halkın onunla ilgili bilgileri merak ettiğini nakletmiştir.²⁶²

Hatip el-Bağdâdî ise el-Ka'bi'ye ait olan *Tefsîru'l-Kur'ân'il-Mecîd* isimli kitabını gördüğünü ve bu eseri üslup olarak geçen başka bir kitabın olmadığını zikretmiştir.²⁶³ Eş'arî fırkasına mensup olan Fahreddin er-Râzî ise, *Mefatihul Ğayb* isimli eserinde Mu'tezile'nin önde gelenlerinden olarak zikrettiği el-Ka'bi'nin tefsir ilmindeki düşünce ve görüşlerine yer vermiştir.²⁶⁴ es-Sirâcu'l-Urmevî de onun usul konusunda özgün görüşlerinin olduğunu söylemiştir.²⁶⁵

Mu'tezile'nin görüşlerini benimseyen el-Ka'bi, düşüncelerini gizlemez açıkça dile getirirdi. Öyle ki Belh ehlinde bazı kimseler bundan ötürü onun inancını ve itikadını kınamışlardı. Belh'e döndüğünde el-Ka'bi'yi dışlamış, zındıklıkla suçlamış ve hatta ona hakaret etmişlerdi.²⁶⁶

²⁶¹ Yâkut el-Hamevî (ö. 626/1229), **Mu'cemü'l-Üdebâ**, IV, s. 1491; es-Safedî (ö. 764/1362), **el-Vâfi bi'l-Vefeyât**, XVII, s. 17.

²⁶² es-Safedî, **el-Vâfi bi'l-Vefeyât**, XVII, s. 17.

²⁶³ İbn Nedîm (ö. 384/994), **el-Fihrist**, s. 219; İbn Hazm (ö. 456/1064), **el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihâl**, IV, s. 154.

²⁶⁴ er-Râzî, **Mefâtihu'l-Ğayb**, XXX, s. 215.

²⁶⁵ es-Sirâcu'l-Urmevî, **et-Tahsîl mine'l-Mahsûl**, I, s. 113.

²⁶⁶ Yâkut el-Hamevî (ö. 626/1229), **Mu'cemü'l-Üdebâ**, IV, s. 1492; es-Safedî (ö. 764/1362), **el-Vâfi bi'l-Vefeyât**, XVII, 17.

Belh âlimlerinden Ebû Bekir el-İskaf'ın rivayeti o dönemde yaşayan insanların tutumlarıyla ilgili gerçekliği gözler önüne sermektedir. O şöyle demiştir: “İnsanlar münazara için Ebû'l-Kâsım el-Ka'bi'nin etrafında toplanmışlardı. Dışarı çıktıklarında el-Ka'bi, "herkes birbirini tekfir ediyor; kendi dışındaki grupların kâfir olduğunu söylüyor. Onların nezdinde ben de öyleyim" demiştir.²⁶⁷

Şâfiî mezhebine göre fetvalar veren İbn Hacer, el-Ka'bi'nin hadisçileri ta'n ettiği bir eseri olduğunu ve bu eserin onun taassubuna işaret ettiğini söylemiştir. Ayrıca İslam Tarihi yazarlarının onu Mu'tezile propagandacısı olmakla itham ettiklerini dile getirmiştir.²⁶⁸

el-Ka'bi özellikle kelam ve hadis alanındaki âlimler tarafından eleştirilmiştir. Onu eleştiren isimlerin başında İmam Mâturîdî, el-Eş'arî, Cafer el-Müstağfirî, Abdülkahir el-Bağdâdî ve el-İsferâyînî gelmektedir.

İmam Mâturîdî eseri *Kitabü't-Tevhîd*'in birçok yerinde el-Ka'bi'yi mantıktan uzak olmakla itham etmiştir. Ayrıca onun ilahî yardımdan yoksun bırakılmasının dinin salahına olduğunu ve yoldan saptırılmış olmasının Rabbin nimetlerinden biri olduğunu söylemiştir. Ve onun için bu minvalde tahkir edici ifadeler kullanmıştır.²⁶⁹

Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin, el-Ka'bi'yi eleştirmek için telif etmiş olduğu eserler vardır. Bunlar; *Kitâbu'r-Redd alâ Evâ'ili'l-Edille li'l-Ka'bi*, *Kitâbu'r-Redd*

²⁶⁷ Şükrü Özen, “IV. (X.) Yüzyılda Maverâünnehir'de Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi ve Bir Ehl-i Sünnet Beyannamesi”, **İslam Araştırmaları Dergisi**, 2003, S. 9, s. 49-85.

²⁶⁸ İbnü'l-Vezîr (ö. 840/1437), **el-Avâsım ve'l-Kavâsım**, IV, s. 68; İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), **Lisânü'l-Mizân**, IV, s. 429.

²⁶⁹ el-Mâturîdî, **Kitâbü't-Tevhîd**, s. 145.

Tehzîbi'l-Cedel li'l-Ka'bi, Redd Kitâbi'l-Ka'bi fî Va'idi'l-Fussâk'tır.²⁷⁰ el-Ka'bi de, Mâturîdî'nin *el-Cedel fî Usûli'l-Fıkıhı*'na karşı *et-Tehzîbü fî'l-Cedel*²⁷¹ eserini kaleme almıştır. İmâm Mâturîdî de buna *Reddü Tehzîbi'l-Cedel li'l-Kâ'bi* eseri ile karşılık vermiştir.²⁷² Ayrıca Mâturîdî, *Kitâbü't-Tevhîd* isimli eserinde neredeyse her konuda el-Ka'bi'nin görüşlerine yer vermiş ve eleştirmiştir. Eserin el-Ka'bi'nin görüşlerine yönelik bir eleştiri niteliğinde olduğunu söyleyebiliriz.²⁷³

²⁷⁰ İbn Kutluboğa, **Tâcü't-Terâcim**, s. 250.

²⁷¹ el-Bağdâdî, **Hediyetü'l-Ârifîn Esmâi'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn**, I, s. 444

²⁷² el-Ka'bi, **Makâlât-Bâb-ı Zikrû'l-Mu'tezile**, s. 50. (Fuâd Seyyid'e ait olan önsöz).

²⁷³ Mâturîdî, el-Eş'arî gibi Mu'tezilî fikirleri hedef almakla birlikte temelde el-Ka'bi'nin fikirlerini eleştirdiği için Bağdat Mu'tezilesi'ni muhatap almıştır. Onun el-Ka'bi'nin görüşlerinden haberdar olması, el-Ka'bi'nin memleketi olan Belh ile Semerkand arasındaki fikrî etkileşimin gücünden kaynaklanmaktadır. Bkz. Mehmet Kalaycı, **Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi**, s. 278. Sönmez Kutlu'ya göre; İmâm Mâturîdî'nin el-Ka'bi'nin görüşlerinden haberdar olması yaklaşık olarak 200 mil uzaklıkta olan -Mâturîdî ve el-Ka'bi'nin buldukları şehirler olan-Belh ile Semerkand arasında bir bilgi kanalının var olabileceği ihtimalini ortaya çıkarmaktadır. Bkz. Sönmez Kutlu, "Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin Mezhebî Arka Planı", **İmâm Mâturîdî ve Maturidilik**, haz. Sönmez Kutlu, OTTO yayınları, 8. Baskı, 2018, Ankara, s. 162. Aynı zamanda Mâturîdî'nin el-Ka'bi'nin fikirlerinden haberdar olması, el-Ka'bi'nin fikirlerinin Belh'e gelmesinin ardından hızla yayılmaya devam etmesinden kaynaklanmıştır. Bkz. Ali Yıldız Musahan, "**Mâveraünnehir Bölgesinde Mu'tezile-Mâturîdî Etkileşimi**", s. 194. Mâturîdî'nin, Mu'tezile mezhebini ve Hanefî olan el-Ka'bi'yi eleştirmesi, Irak Hanefiliğinin Mu'tezile etkisinde kalarak Ebû Hanife'nin

el-Eş‘arî, Basra Mu‘tezilesi’ne mensup olduğu süreçte bu gelenek içerisinde en önemli isimlerdendi. Mu‘tezilî gelenekten ayrılmasıyla birlikte –Mu‘tezilî görüşleri çok iyi bildiğinden- bu gelenek için yazmış olduğu reddiyeler emsalsiz nitelik kazanmıştı. el-Eş‘arî her ne kadar eleştirilerinde öncelikle Basra Mu‘tezilesi’ne mensup kimseleri hedef alsada el-Ka‘bî de bu eleştirilerden nasibini almıştır. el-Eş‘arî’nin yazmış olduğu tefsir esas olarak Cübbâî ve Ebû’l-Kâsım el-Ka‘bî’nin tefsirlerine reddiye niteliğindedir.²⁷⁴

el-Eş‘arî, Ka‘bî’nin *Evâilu’l-Edille* eserine karşı *Nakzu Evâili’l-Edille*’yi yazmıştır.²⁷⁵

düşüncelerinden uzaklaşmış olmalarına karşı doğan tepkinin sonucudur. Bkz. Sönmez Kutlu, **İmam Mâturîdî ve Maturidilik**, s. 261. Belh şehri Hanefî fikhının öğretildiği önemli merkezlerden biriydi. Mâverâünnehir’e olan yakınlığından dolayı birçok kişi buraya fıkıh öğrenmek üzere geliyordu. el-Ka‘bî memleketi Belh’e döndüğünde kendi fikirlerini buradakilere aktarıyordu. Mâturîdî’nin el-Ka‘bî’ye karşı takınmış olduğu olumsuz tavır; onun Mâverâünnehir Hanefîleri üzerinde etkili olmaya başlamasıyla açıklanabilir. Bkz. Şükrü Özen, “**IV. (X.) Yüzyılda Maveraünnehir’de Ehl-i Sünnet-Mu‘tezile Mücadelesi ve Bir Ehl-i Sünnet Beyannamesi**”, s. 49-85. Semerkand’da yaşayan Mâturîdî’nin el-Ka‘bî’nin düşüncelerine eleştirilerde bulunması el-Ka‘bî’nin düşüncelerinin etki alanının ne kadar genişlediğini anlamamız bakımından önemlidir.

²⁷⁴ Mehmet Kalaycı, **Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi**, Ankara Okulu Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2017, s. 57.

²⁷⁵ en-Nesefî, Ebû’l-Mu’in Meymun b. Muhammed (ö. 508/1114), **Tabıratu’l-Edille fi Usûlüd’-d-Din**, I. cilt thk: Hüseyin Atay, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993; II. Cilt thk. Hüseyin Atay- Şaban Ali Düzgün, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003, I, s. 574.

İtikadî olarak Eş‘arî mezhebine mensup Cafer el-Müstağfirî’den aktarılan bilgiye göre o; el-Ka‘bî ve el-Ka‘bî gibi olan kimselerden rivayetin câiz olmadığını söylemiştir.²⁷⁶

Abdülkahir el-Bağdâdî, Ka‘bîyye fırkasını, “Ka‘bî diye anılan Ebû’l-Kâsım el-Belhî’ye tabi olanlar” diye tanımlamıştır. el-Ka‘bî’nin hocası Hayyât’ın âhâd haberi kabul etmemesi üzerine onu eleştirmesinden yola çıkarak; el-Ka‘bî’yi “sapıklıklarını bildiğin bir hocaya mensup olmanın utanç verici ve yüz kızartıcı durumu sana yeter!” diyerek eleştirmiştir. Onun birçok ilim hakkında bilgi sahibi olduğunu iddia ettiğini ancak bu ilimlerden haberdar olmadığını söylemiş ve onu ilimleri kavramamakla itham etmiştir.²⁷⁷ Ayrıca Bağdâdî, el-Ka‘bî’nin Kaderiyye’den olduğunu ve düşüncelerinden ötürü bid‘at ehlinden sayıldığını iddia etmiş ve savunmuş olduğu düşüncelerin ona utanç olarak yeteceğini söylemiştir.²⁷⁸

Abdülkahir el-Bağdâdî’nin takipçisi olan el-İsferâyînî eseri *et-Tabsîr*’de el-Ka‘bî’ye uyanların oluşturduğu Ka‘bîyye ismindeki firkadan bahsetmiş ve “o, ilimlerin tümünün kendinde var olduğunu söylemesine rağmen ilimlerin küçük bir parçasına; özetine bile ulaşamamıştır” diyerek el-Ka‘bî’yi eleştirmiştir.²⁷⁹

²⁷⁶ es-Safedî (ö. 764/1362), **el-Vâfi bi’l-Vefeyât**, XVII, s. 17; İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), **Lisânü’l-Mizân**, IV, s. 429.

²⁷⁷ Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s. 131-32.

²⁷⁸ Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s. 268.

²⁷⁹ el-İsferâyînî, **et-Tabsîr**, s. 80, 82, 84.

İKİNCİ BÖLÜM

KA‘BÎ’NİN MAKÂLÂTI’NDA HÂRICÎ FIRKALARI ELE ALIŞI ve TASNİFİ

el-Ka‘bî eserinde Hâricî isyanları, fırkaları ve görüşleri; onlara verilen isimleri ve yayıldığı bölgeleri ayrıntılı olarak anlatmıştır. Biz bu bölümde onun eserinden hareketle Hâricî fırkaları nasıl ele aldığını; Hâricîlik bahsinin içeriğini, yöntemini ve kaynaklarını incelemeye çalıştık. Ayrıca el-Ka‘bî’nin Hâricî fırkaları tasnifini kendinden önceki ve sonraki müelliflerin tasnifleriyle karşılaştırarak vermeye gayret gösterdik.

1. el-Ka‘bî Döneminde Hâricîlerin Durumu

İlk dönem İslam Mezhepler Tarihi’nde Hâricîlerin ortaya çıkışı tarihçiler tarafından Sıffin Savaşı’ndan sonra ortaya çıkan Hakem olayına bağlanmaktadır.²⁸⁰ Hâricîler, Hz. Ali’nin Hakem olayını kabul etmesinden sonra bir takım dinî ve siyasî problemleri öne sürerek tarih sahnesinde yerlerini almaya başlamışlardır. Ancak tarihî vakaların hiçbiri tek bir nedene bağlanarak açıklanamaz. Hâricîlerin ortaya çıkışının da elbette birçok nedeni bulunmaktadır. Watt, Hâricîliğin ortaya çıkışını Hz. Osman’ın öldürülmesi olayına kadar geriye götürmektedir.²⁸¹ Aslında Hz. Ali’nin halife seçilmesi, Cemel Savaşı ve Sıffin Savaşı Hâricîliğin ortaya çıkışında oldukça önemli bir etkiye sahiptir.

²⁸⁰ İbn Sa‘d, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa‘d Menî‘ (ö. 230/845), **et-Tabakât**, thk: Ali Muhammed Ömer, Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 1421/2001, III, s. 30; Taberî, **et-Târîh**, V, s. 63, 72.

²⁸¹ Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, s. 12.

Hiz. Ali, 37/657 yılında meydana gelmiş olan Sıffin Savaşın'da, Muaviye'nin ordusunun Kur'ân sayfalarını mızrakların uçlarına geçirdiklerini görünce askerlerine savaşın durdurulması emrini vermiştir. Hiz. Ali'nin kararını yanlış bulan bir grup insan onun safından ayrılmışlardır. Savaşın kararı hakemlere bırakılmış ve Hâricîler Hiz. Ali'ye Allah'ın emrine karşı geldiğini söyleyerek onunla savaşacaklarını dile getirmişlerdir. Hakem olayı, Hâricîlik mezhebinin ortaya çıkışında bardağı taşıran son damla olmuştur. Nitekim Hiz. Ali, İbn Mülcem tarafından yaralanmış ve daha sonrasında şehit düşmüştür.²⁸²

Hâricîler Hiz. Ali'nin ölümünden sonra siyasî faaliyetlerine devam etmişlerdir. Özellikle özelde Muaviye'ye, genelde Emevî Devleti'ne karşı birçok isyan gerçekleştirmişlerdir.²⁸³ Hâricîlik bu dönemde teşekkül etmeye başlamış; daha sonra farklı kollara ayrılmış ve çeşitli bölgelere yayılmıştır. Kûfe, Basra, Cezîre ve Musul, Horasan, Güney Arabistan, Kuzey Afrika, Mısır gibi birçok bölgeye ulaşan Hâricîlik fırkası kendine yeni taraftarlar edinmiştir.²⁸⁴

²⁸² el-Müberred, Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Ezdî (ö. 285/898) **el-Kâmil fi'l-Luğa**, thk: Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm, Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1417/1997, III, s. 146; Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), **Târîhu Bağdâd**, I, s. 464; Neşvân el-Himyerî, (ö. 573/1178), **el-Hûru'l-İyn**, II, s. 201; İmâduddîn el-İsbehânî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Muhammed (ö. 597/1201), **el-Bustânu'l-Câmi li Cemî'i Tevârîhi Ehli'z-Zemân**, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî, Beyrût, 1423/2002 s. 105; Kalhâtî, Ebû Saîd b. Saîd el-Ezdî, (IV/X. yy), **el-Fırak-u İslamiyye min Hilali'l-Keşf ve'l-Beyân**, thk: Seyyide İsmail Kâşif, Uman, 1400/1980, II, s. 253.

²⁸³ Bkz. el-Ka'bî, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 121-134.

²⁸⁴ Adnan Demircan, **Hâricîlerin Siyasî Faaliyetleri**, Beyan Yayınları, İstanbul, 1996,

Hâricîler, Muaviye tarafından kurulan Emevî Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar, tüm Emevî halifeleri ile savaşmışlardır. Emevîler döneminde çok kan dökmelerine rağmen onlar siyasî amaçlarına hiçbir zaman ulaşamamışlardır. Ancak Emevî Devleti'nin askerî gücünü zayıflatarak Abbasoğulları'nın önünü açmışlardır.²⁸⁵

Abbâsîler döneminde Hâricîler birçok farklı bölgeye dağılmışlar ve yerleştikleri bölgelerde çeşitli siyasî olaylar içerisinde yer almışlardır. Abbâsî Devleti'nin kurucusu Ebû'l-Abbas (132/750), devletin başına geçtikten bir yıl sonra kadar Hâricî isyanları ile karşı karşıya kalmıştır. Cezîre Hâricîlerinden olan Mülebbed b. Harmele eş-Şeybânî (137/755) isyanı, Abbasîler döneminde gerçekleşen en önemli Hâricî isyanlardan birisidir. Halife Mansur (136/754) zamanında gerçekleşen bu isyan Abbâsî Devleti'ni oldukça uğraştırmıştır.²⁸⁶ Yine Hârûn Reşîd (170/786) döneminde Velid b. Tarif eş-Şeybânî isyanı Abbâsîleri uğraştıran ancak bastırılan bir başka isyan olmuştur. Uman bölgesinde Hâricîler tarafından büyük çaplı siyasî faaliyetler gerçekleştirilmemiştir. Yemen Hâricîlerine gelince Ezd ve Rebî'a kabileleri arasında kurulan ittifak sonucunda Halife Mansûr'a karşı isyan edilmiş olsa da olay çok büyümeden devlet tarafından bastırılmıştır. Halife Mansûr döneminde Bahreyn'de Süleyman b. Hâkim liderliğinde bir Hâricî isyanı gerçekleşmiş, halifenin ve komutanlarının meziyetleri ile isyan çok büyümeden bastırılmıştır. Yine Horasan ve Kuzey Afrika bölgelerinde Hâricî isyanları devlet için problem oluşturan sıkıntılar yaratmıştır. Halife Mehdi-Billâh (158/775) döneminde, Horasan'da Hâricî Yusuf b. İbrahim el-Berm isyan etmiş (160/777) ve etkisiz hale getirilmiştir. Mansûr, özellikle Kuzey Afrika'da mevcut Hâricî isyanları

s. 133 vd.

²⁸⁵ Cem Zorlu, **Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyenlar**, Ankara Okulu yayınları, Ankara, 2001, s. 28-30.

²⁸⁶ el-Belâzurî, **Ensâbu'l-Eşrâf**, III, s. 248.

bastırabilmek için oldukça çaba sarf etmiştir. Çünkü Hâricîliğin kollarından olan İbâziyye ve Sufriyye bu bölgelerde fikirlerini yaymada büyük başarı göstermişlerdir. Berberîlerin Hâricîlik fikirlerini kabul etmesi üzerine Hâricîler bu bölgede oldukça güçlü bir konuma gelmiştir. İbâziyye fırkasına mensup Benî Rüstem ise Tahert'te Rüstemîler Devleti'ni kurmuştur (160/777). Onlarla gerçekleşen mücadelelerde halifeler tarafından gönderilen valiler ile otorite sağlanmaya çalışılmıştır. Neticede bu bölgedeki isyanlar da bastırılmış ve otorite tesis edilmiştir. İbâziler dışında kalan Hâricî fırkalar Abbâsîler döneminde ciddi bir tehlike oluşturmamıştır.²⁸⁷

Sonuç olarak Abbâsîler döneminde; 273-319/887-931 yılları arasında yaşayan el-Ka'bi zamanında Hâricîlerin, Hz. Ali ve Emevîler dönemlerine kıyasla eskisi kadar aktif olmadıklarını söyleyebiliriz. Nitekim el-Ka'bi, 256/870 yılında Musâvir'in isyanından kendi dönemine kadar herhangi bir Hâricî isyanının olmadığını belirtmiştir.²⁸⁸

2. el-Ka'bi'nin Makâlâtı'nda Hâricîlik Fırkasını Ele Alışı

el-Ka'bi'nin eserinde Hâricîlik fırkasını nasıl ele aldığını incelemeden evvel Hâricîlik başlığı altında yer alan içerik, kullandığı yöntem ve kaynakları tespit edilecektir.

2.1. Hâricîlik Bahsinin Muhtevası

el-Ka'bi'nin *el-Makâlât*'ı beş bölümden oluşmaktadır. Mukaddime ve birinci bölümün ardından eserinin ikinci bölümünde *Şîa*, *Havâric*, *Mu'tezile*, *Mürctie*, *Âmme* ve

²⁸⁷ Ethem Ruhi Fığlalı, “Hâricîler”, *DİA*, İstanbul, 1997, XVI, 169-175; Cem Zorlu, **Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyânlar**, s. 167-211.

²⁸⁸ el-Ka'bi, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 136.

Haşeviyye fırkaları sırasıyla ele alınmış ve incelenmiştir. el-Ka‘bî, fırkalar bahsine geçmeden önce ümmet arasında ilk olarak, Hz. Peygamberin ölümüyle, ortaya çıkan ihtilaflardan bahsetmiştir. Şîa fırkalarını ele aldıktan sonra konumuz olan Hâricîlik fırkasına yer vermiştir.²⁸⁹

el-Ka‘bî Hâricîlik bahsine, onların; Hz. Ali ve Hz. Osman’ı, büyük günah işleyenleri tekfir ettiklerini ve hakemlerin inkar edilmesi konusunda birleştiklerini belirterek başlamıştır. Sıffin’de tahkime başvuran ilk kişinin kim olduğu hakkındaki rivayetleri aktardıktan sonra onların ilk emirleri Abdullah b. el-Kevvâ’dan ve savaş emirleri Şîsu b. Rib‘î’den bahsetmiştir. Hz. Ali dönemi ve daha sonrasında Hâricîlerin siyasî faaliyetlerine değinmiştir. Bu konuyu çalışmamızın üçüncü bölümünde genişçe ele alacağız. Hâricîler ve yönetim arasında gerçekleşen savaşlar, savaşları yöneten; savaş esnasında görevlendirilen kimseler ve savaşların sonuçlarını geniş bir şekilde zikretmiştir. el-Ka‘bî, bu bilgileri aktarırken bazen olayların gerçekleştiği zamanı vermiş, bazen de olayın hangi halife ya da yönetici dönemine denk geldiğini belirtmiştir. Ayrıca mekân bilgilerini aktarmış ve savaşta hazır bulunan ya da öldürülen kişilerin sayısını vermiştir. el-Ka‘bî hadiseleri aktarırken kendisine ulaşan farklı rivayetlere yer vermeyi de ihmal etmemiştir.²⁹⁰

Hâricîlerin siyasî faaliyetlerini aktardıktan sonra onlar arasında çıkan ihtilafları ve fırkalara ayrılmalarını incelemiştir. Hâricî fırkalar hakkında bilgi verirken, onların alt kolları; görüşleri ve ihtilaf ettiği konular hakkında da bilgiler aktarmıştır.

el-Ka‘bî, diğer fırkalarda olduğu gibi Hâricîlik bahsinde de; fırkanın isimlendirilmesi, hakim olduğu bölgeler ve fırkaya mensup olan âlimlere değinmiştir.²⁹¹

²⁸⁹ el-Ka‘bî, **Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât**, s. 83-84.

²⁹⁰ el-Ka‘bî, **Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât**, s.117-136.

²⁹¹ el-Ka‘bî, **Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât**, s. 137-156.

Dördüncü bölümde ihtilaf edilen konuları ele alırken, konu başlığı altında fırkaların savunmuş olduğu düşünceleri aktarmış; Hâricîlerin ve alt fırkalarının görüşlerini tespit etmiştir.²⁹²

2.2. el-Ka‘bî’nin Hâricîliği Ele Alırken Takip Ettiği Yöntem

el-Ka‘bî, *el-Makâlât*’ın mukaddime kısmında, kendinden önce fırkalar hakkında yazılan eserlerde görmüş olduğu olumsuzlukları giderecek bir eser ele alacağını söylemiştir.²⁹³ Eserinde genel olarak kendisine gelen rivayetleri olduğu gibi aktarmaya çalışmış; tarafsız bir tutum sergilemiştir. Hâricîleri ele aldığı kısımda kendisine aktarılan rivayetlerde, bazen kendi fikirlerini dile getirmiş ancak genel olarak onların görüşlerini nesnel bir tutumla aktarmaya çalışmıştır. Ayrıca kendisine gelen haberleri sadece rivayet etmekle yetinmeyip; onları tahkik etmeye özen göstermiştir.²⁹⁴

el-Ka‘bî, *el-Makâlâtı*’nda “mezhep merkezli ve konu merkezli” mezhepler tarihi yazıcılığı modellerini ayrı ayrı kullanmış²⁹⁵ olmakla birlikte konu merkezli yaklaşımı daha fazla kullanmıştır. Mezhepleri ele almış olduğu ikinci bölümde, mezhep merkezli yaklaşımı benimserken ilerleyen bölümlerde konu merkezli yaklaşımı benimsemiştir. Mezhebin ortaya çıkış sürecindeki isyan hareketleri, onların fikir ayrılığına düşmeleriyle fırkalara ayrılmaları, fırkaların üzerinde birleştiği ve ayrı düştüğü fikirler, alt kolları, fırkaya mensup âlim, şair, fakih, müellifleri, mezhebin yayıldığı bölgeleri ele aldığı Hâricîlik bahsinde mezhep merkezli yaklaşımı benimsemiştir. Daha sonraki bölümlerde bir konu başlığı altında fırkaların görüşlerini vermiştir. Hâricîlerin de görüşlerine yer

²⁹² el-Ka‘bî, *Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât*, s. 211 vd.

²⁹³ el-Ka‘bî, *Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât*, s. 49.

²⁹⁴ “...onlarla ilgili bana anlatılan fakat benim tahkik edemediğim bir hikayeye göre...”

Bkz. el-Ka‘bî, *Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât*, s. 138.

²⁹⁵ Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş*, s. 97.

verdiği bu bölümde konu merkezli yöntemi takip ettiğini söyleyebiliriz. el-Ka‘bî’den sonra Eş‘arî de bu yöntemi takip etmiş ve eserinde uygulamıştır.

2.3. Hâricîlik Bahsinde el-Ka‘bî’nin Kaynakları

el-Ka‘bî, eserinin mukaddime kısmında kullandığı kaynaklardan söz etmiştir. Onun kaynakları arasında, Ebû Îsâ el-Verrâk (247/861), Zürkân (247/861),²⁹⁶ Gassân ve lakabı Burğûs olan Muhammed b. Îsâ (240/854) gibi kimselerin ismi zikredilir. el-Ka‘bî’nin hocası Ebû’l-Hüseyin el-Hayyât’ta onun en önemli kaynakları arasında yer almaktadır.²⁹⁷

Hâricîlik bahsinde ise el-Ka‘bî’nin ismini vererek en çok alıntı yaptığı kişi el-Medâinî’dir (228/843).²⁹⁸ el-Medâinî’nin birçok çalışması olmasına rağmen eserlerinden çok azı günümüze ulaşmıştır. Kendinden sonraki eserlerde onun rivayetlerinin aktarılması, el-Medâinî’nin çalışmalarının unutulmasına neden olmuştur.²⁹⁹ Hal böyle iken el-Ka‘bî’nin ona ait hangi kitabı kullandığı hakkında fikir yürütmek oldukça zordur. el-Ka‘bî, eserinde “el-Medâinî şöyle zikretti”³⁰⁰ ya da “el-Medâinî şöyle dedi”³⁰¹ diyerek onun rivayetlerine sıkça yer vermiştir. el-Ka‘bî, bir olayı açıklığa kavuşturmak için direkt ondan yararlanmış ya da anlatmış olduğu bir

²⁹⁶ Bkz. Sönmez Kutlu, **Mezhepler Tarihine Giriş**, s. 74, 75.

²⁹⁷ el-Ka‘bî, **Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât**, s. 49-50.

²⁹⁸ Asıl ismi Ebû’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Abdillâh el-Medâinî el-Basrî el-Kureşî’dir. Bkz. Cengiz Kallek, “**Medâinî**”, *DİA*, Ankara, 2003, XXVIII, s. 291-292.

²⁹⁹ Cengiz Kallek, “**Medâinî**”, s. 291-292.

³⁰⁰ el-Ka‘bî, **Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât**, s. 119, 128.

³⁰¹ el-Ka‘bî, **Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât**, s. 121, 126, 133, 134, 148.

konu hakkında el-Medâinî'den gelen farklı rivayetleri vererek ondan alıntılar yapmıştır.³⁰²

el-Ka'bi'nin ismini zikrederek alıntı yapmış olduğu bir diğer kişi de el-Hüseyn el-Kerâbîsî'dir (248/862). el-Ka'bi, el-Kerâbîsî'nin, Acârîde ve Meymûniyye ile ilgili bazı kitaplarında zikretmiş olduğu bir bilgiyi aktarmıştır.³⁰³ Şâfîi olduğu bilinen Kerâbîsî'nin iki yüzü aşkın eseri bulunmakla birlikte bunlardan günümüze ulaşan eseri olmamıştır.³⁰⁴

İsmi zikretmemiş olsa da aktarmış olduğu şiirler ve rivayetlerin benzerlikleri bakımından el-Ka'bi'nin, el-Müberred'den alıntılar yapmış olduğunu düşünmekteyiz. Nitekim el-Ka'bi'nin eserinde, İmran b. Hıttan ve Habîb b. Hudra'dan rivayetle aktarmış olduğu şiirler, şiirleri sık sık kullanan el-Müberred'in *el-Kâmil* isimli eserinde aynı şekilde geçmektedir.³⁰⁵ el-Ka'bi'nin Hâricîler bahsinde ismini zikretmediği fakat alıntı yaptığını düşündüğümüz bir diğer isimde Yemân b. Rebâb'tır. Bu fikrimizin temelinde, el-Ka'bi'nin Mürchie bölümünde Yemân b. Rebâb'a ait olduğunu düşündüğü bir kitaptan alıntı yapması ve eserinin çok benzerini ele alan el-Eş'arî'nin, el-Ka'bi'nin *Makâlâtı*'nda bulunan aynı rivayeti Yemân b. Rebâb'tan aldığını zikretmesidir.³⁰⁶

³⁰² el-Ka'bi, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 1199-121.

³⁰³ el-Ka'bi, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 138.

³⁰⁴ Asıl ismi Ebû Ali el-Hüseyn b. Ali b. Yezîd el-Kerâbîsî el-Bağdâdî'dir. Fıkıh, Hadis ve Kelam alanlarında tanınmıştır. Bkz. Ahmed Nedim Serinsu, "**Kerâbîsî**", *DİA*, Ankara, 2002, XXV, s. 264-265.

³⁰⁵ İmran b. Hıttan ve Habîb b. Hudra'nın şiirleri için bkz. el-Ka'bi, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 122, 154. Ayrıca krş. el-Müberred, (ö. 285/898) **el-Kâmil fî'l-Luğa**, III, s. 125; IV, s. 10.

³⁰⁶ Bkz. el-Ka'bi, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 202.

el-Ka‘bî bazen de canlı tanıklara dayalı şifahi bilgilerden yararlanmışır. “Bazı insanların anlattığına göre”,³⁰⁷ “onlarla ilgili bana anlatılan fakat benim tahkik edemediğim bir hikâyeye göre”,³⁰⁸ veya “bazı dostlarımızdan anlatıldığına göre”³⁰⁹ diyerek rivayetler aktardığı da olmuştur.

3. el-Ka‘bî’nin Makâlâtı’nda Hâricîlerin İsimlendirilmesi

Hâricîlik fırkasına nisbet edilen farklı isimler bulunmaktadır. el-Ka‘bî, *el-Makâlât* isimli eserinde bu fırkaya verilen farklı isimleri incelemiş ve onları bir araya toplayan lakabları; Şurât, Havâric, Mârîka, Harûriyye ve Muhakkime şeklinde sıralamıştır. Hâricîlerin bu isimlerden Mârîka dışında diğer isimleri kabul ettiğini belirtmiştir. Çünkü Hâricîler, Mârîka lakabını reddetmişlerdir.

el-Ka‘bî, bu isimlerin verilmiş sebeplerini şöyle açıklamaktadır: **Havâric**; Hz. Ali’ye karşı ayaklanmış olmalarından, **Muhakkime**; hakemlerin emrini inkar etmeleri ve “Lâ hükme illâ lillâh” (Allahtan başka hüküm verecek yoktur) söylemini dile getirmelerinden, **Harûriyye**; ilk anda Harûra’da toplanmalarından ötürü onlara verilmiş olan lakablardır.

el-Ka‘bî, **Mârîka** isminin verilme sebebini ise şu şekilde açıklamaktadır: “Hâricîler dışında Ümmet, Nebî (s.a.s.)’in şu hadisinde birleşmiştir: “Okun hedefinden

Ayrıca aynı rivayet için bkz. el-Ka‘bî, **Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât**, s. 151; Eş‘arî, **İlk Dönem İslam Mezhepleri**, s. 126.

³⁰⁷el-Ka‘bî, **Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât**, s. 138.

³⁰⁸el-Ka‘bî, **Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât**, s. 138.

³⁰⁹el-Ka‘bî, **Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât**, s. 131.

saptığı gibi dinden çıkarlar.”³¹⁰ el-Ka‘bî, bu hadisin ancak onlar hakkında söylenmiş olduğunu vurgulamıştır.³¹¹

Hâricîlere verilen lakablardan biri de "**Şurât**"tır. “Biz Allah'a itaat konusunda nefislerimizi sattık” sözlerinden dolayı onlara bu isim verilmiştir. el-Ka‘bî, Hâricîlerin bu sözleriyle "biz, zâlim imamlardan ve sapmış olan topluluktan ayrılarak nefislerimizi cennet karşılığında sattık" demek istediklerini belirtmiştir.³¹²

4. el-Ka‘bî'ye Kadar Makâlâtlarda Hâricî Fırkaların Tasnifi

Hâricîlik fırkası Müslümanlar arasında ortaya çıkan ilk fırka olduğu için el-Ka‘bî'den önce bu fırkayla ilgili önemli eserler ele alınmıştır. Fakat kaynaklardan birçoğu günümüze ulaşmamıştır.

el-Ka‘bî öncesinde Hâricîliği ele alan ve onların fırkalarından bahseden kaynakları müelliflerinin ölüm tarihlerini esas alarak analiz etmeye çalışacağız.

³¹⁰ Hadis için bkz. Müslim, Ebû'l-Hasen Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî (ö. 261/875), **el-Müsnedü's-Sahîhu'l-Muhtasar bi Nakli'l-Adl ani'l-Adl ilâ Resûlillâh**, thk: Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, II, s. 745; et-Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ (ö. 279/893), **el-Câmi‘u'l-Kebîr**, thk: İzzü'd-Dîn Dalî, İmâd et-Tayyâr, Yâsir Hasen, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1432/2011, I, s. 819. Ayrıca Bkz. Süleyman ÇAM “Kütüb-i Tis’a’da Hâricîlerle İlgili Olduğu Zannedilen Hadislerin Tespiti ve Değerlendirilmesi”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, y. 7, S. 90, 2019, s. 311 vd.; Orhan Ateş, “İbâziyye Haricî Bir Fırka Mıdır?”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, s.7-9.

³¹¹ el-Ka‘bî, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 153.

³¹² el-Ka‘bî, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 154.

Bu konuda Sâlim b. Zekvân (70/689'dan sonra), Hasan b. Muhammed (100/718), Sâbit b. Kutnâ (110/728), Muhârib İbn Dîsâr (116/734), İmam Ebû Hanîfe (150/767), Dîrâr b. Amr (200/815), İbn Sellâm el-İbâzî (273/887), el-Müberred (286/900), Ebû'l-Hüseyin el-Hayyât (300/913[?]), Ebû Ali el-Cübbâî (303/916), Ebû Mutî' Mekhul b. el-Fazl Neseî (318/930), İbn Kuteybe (276/890) gibi âlimlerin eserlerinde; bazı hadis koleksiyonlarında ve tarih kitaplarında bilgiler verilmektedir.

İslam Tarihi ve Mezhepler Tarihi açısından önemli bir yer teşkil eden erken dönem eserlerinden Sâlim b. Zekvân'a (70/689'dan sonra) ait olan *es-Sîre* isimli eserde Peygamberden başlayarak dört halife dönemi sırasıyla ele alınmış ve Hz. Ali döneminde Müslümanlar arasında ortaya çıkan ihtilaflardan bahsedilmiştir. Kendisi İbâzî olan Sâlim b. Zekvân, ilk Hâricîlerin, haksız uygulamalardan uzak ve önceki Müslümanların yolunu takip eden kimseler olduğunu dile getirmiştir.³¹³ İlk Hâricîlerden sonra *Ezârika*'nın ve *Necedât*'ın ortaya çıktığını söylemiş ve onların görüşlerine yer vermiştir.³¹⁴ *Necedât* fırkasından; Dâvûd, Atıyye ve Ebû Fudeyk'in taraftarlarıyla birlikte Necde'den ayrıldıklarından bahsetmiştir.³¹⁵ Ayrıca Salim b. Zekvân'ın bazı konular hakkındaki fikirleri İbâzîlerin görüşlerini anlamamız açısından önem arz etmektedir.

Hâricîlere karşı çıkan ve onlara reddiyeler yazan Mürcie mezhebine mensup kimseler de eserlerinde Hâricîler hakkında bilgiler vermektedir. Bu bakımdan günümüze ulaşmış ilk Mürcii metinleri incelemek yerinde olacaktır. İlk Mürcii metinlerden, Hasan b. Muhammed'e (100/718) ait *Kitabü'l-İrcâ*'da fitne sonucunda

³¹³ Sâlim b. Zekvân (ö. 70/689'dan sonra), **es-Sîre**, çev: Harun Yıldız, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2016, s. 68-69.

³¹⁴ Sâlim b. Zekvân, **es-Sîre**, s. 73-81.

³¹⁵ Sâlim b. Zekvân, **es-Sîre**, s. 79.

Müslümanların gruplara ayrıldığı belirtilmiştir. Hasan b. Muhammed, kendilerinin Ebû Bekir ve Ömer'den razı olduklarını, o ikisine düşman olanlara düşman olduklarını söylemiştir. İsyân eden kişileri hoş görmediklerini ve ilk ayrılanların hükmünü Allah'a bıraktıklarını açıklamıştır.³¹⁶ Sâbit b. Kutnâ (110/728) ise ele almış olduğu irca kasidesinde; ibadetlerine rağmen Hâricîlerin dediklerinde ve ictihadlarında yanıldıklarına değinmiştir.³¹⁷ Muhârib İbn Dîsâr'da (116/734) İrca Kasidesi'nde Hâricîlerin iftiralarda bulduklarından ve kötü sözler sarf ettiklerinden bahsetmiştir.³¹⁸

Hâricîlerin teşekkül döneminde yaşayan İmam Ebû Hanîfe'nin (150/767) *el-Âlim ve'l-Müteallim* ve *el-Fıkhü'l-Ebsat* isimli eserlerinde Hâricîler ismi zikredilmiştir. *el-Âlim ve'l-Müteallimi*'nde; 'iman ve amel arasındaki ilişki ele alınırken' Hâricîlerin iman ve ameli bir bütün olarak gördüklerinden bahsedilmiştir.³¹⁹ *el-Fıkhü'l-Ebsat*'ta ise tahkimci Havâric hakkında İmam Ebû Hanîfe'ye fikri sorulunca; Ebû Hanîfe onların Hâricîler'in en kötüsü olduğunu söylemiş ancak tekfir edilemeyeceklerini belirtmiştir.³²⁰ Ancak bu eserlerde Hâricî fırkalar ya da görüşleri hakkında ayrıntılı bilgiler bulunmamaktadır.

³¹⁶ Sönmez Kutlu, "İlk Mürcii Metinler ve Kitabı'l-İrca", *AÜİFD*, 1997, C. XXXVII, s. 326.

³¹⁷ Sönmez Kutlu, "İlk Mürcii Metinler: İrca Kasidesi (I) ve İrca Kasidesi (II)", *AÜİFD*, 1999, C. XXXIX, s. 245.

³¹⁸ Sönmez Kutlu, "İlk Mürcii Metinler: İrca Kasidesi (I) ve İrca Kasidesi (II)", s. 251.

³¹⁹ Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh (ö. 150/767), **İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri**, çev: Mustafa Öz, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı yayınları, 13. Baskı, İstanbul, 2017, s. 23. (el-Âlim ve'l-Müteallim Bölümü)

³²⁰ Ebû Hanîfe, **İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri**, s. 39. (el-Fıkhü'l-Ebsat Bölümü)

el-Ka'bi'nin eserinde görüşlerine yer verdiği Dırâr b. Amr'a (200/815) ait kitaplardan günümüze ulaşan tek eseri *Kitâbu't-Tahrîş*'tir. O eserinde ümmetin ihtilaf ettiği zaman yanlarındaki âlim ve fakihlere soru sorduklarını belirtmiş; eserinde başlıklar altında sorulan sorular ve fakihlerin cevaplarına yer vermiştir. Hâricîleri, onların zemmi ve methi hakkında iki ayrı başlıkta ele almıştır. Bu başlıklar altında Hz. Peygamber'e isnat edilen ve Hâricîlerden olumsuz bir şekilde bahseden hadisler zikredilmiştir.³²¹ Hâricîlerden; *el-Meymûniyye*, *el-Fudayliyye*³²² ve *el-Ezârika*³²³ fırkalarından bahsedilmiştir. Ayrıca *Sufriyye*, *İbâziyye*, *Necedât*³²⁴ *Beyhesiyye* ve *el-Bid'iyye*'nin görüşlerinin açıklandığı kısımlar vardır ancak burada fırkaların Hâricî fırkalardan olduğu açıkça zikredilmemiştir.³²⁵ Mürcie'nin, Hâricî sınıflardan *Ezârika* ve *Necedât* olduğunu iddia edenlerin var olduğu bilgisi verilmiştir.³²⁶

İbn Kuteybe (276/890) *Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadis* isimli eserinde fitne sonucunda Müslümanları; *Havâric*, *Şîa* ve *Ehli Sünnet ve'l-Cemaat* olarak üç sınıfa ayırmıştır. Genel olarak Hâricîlerin Hz. Osman, Hz. Ali ve Muaviye karşısındaki tutumlarına değinmiş; ancak Hâricî fırkalardan bahsetmemiştir.³²⁷ İlerleyen bölümlerde fırkalar

³²¹ Dırâr b. Amr (ö. 200/815), **Kitabu't-Tahrîş**, çev: Mehmet Keskin, Litera yayıncılık, İstanbul, 2014, s. 35-39.

³²² Dırâr b. Amr, **Kitabu't-Tahrîş**, s. 79.

³²³ Dırâr b. Amr, **Kitabu't-Tahrîş**, s. 85.

³²⁴ Dırâr b. Amr, **Kitabu't-Tahrîş**, s. 138-139.

³²⁵ Dırâr b. Amr, **Kitabu't-Tahrîş**, s. 141, 142.

³²⁶ Dırâr b. Amr, **Kitabu't-Tahrîş**, s. 57.

³²⁷ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/890), **Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadis**, el-Mektebetü'l-İslamî-Müessesetü'l-İşrâk, 2.baskı, 1420/1999, s. 13.

hakkında Hz. Peygamber (s.a.v)'e ait olan hadisleri zikrederken Hâricîlerle ilgili “mârîka” hadisini zikretmiştir.³²⁸ İbn Kuteybe aralarında ihtilaf bulunan kişileri saydığı bir metinde İbâzî olan Hafsa b. Ebî el-Mikdâm el-İbâzî'nin ismini zikretmiş ancak onun mezhep aidiyetine yönelik bir bilgi vermemiştir.³²⁹

İbâzîler hakkında günümüze ulaşan eserlerden birisi İbn Sellâm el-İbâzî'ye (273/887) ait olan *Kitabün fihî Bed'ü'l-İslam* isimli eserdir. İbâzî olan İbn Sellâm, doğru yolu gösteren kişilerin İbâziyye imamlarının bilgileri ve tutumları olduğunu söylemiş ve eserine başlarken bunlara yer vereceğini belirtmiştir.³³⁰ Sahabelerin faziletlerinden bahsettiği bölümde Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in yanı sıra Hz. Osman ve Hz. Ali hakkında bilgiler zikretmiştir. Zalim imamların zulmü karşısında isyan etmenin hidayet işareti olduğunu savunmuştur.³³¹ Eserinin ilerleyen kısımlarında kendi mezhebine mensup olan ve farklı yerlerde bulunan imam ve fakihlerin isimlerini sıralamış ve onların mücadelelerini incelemiştir.³³²

el-Müberred (286/900), *el-Kâmil fi'l-Luğa* isimli eserinde Müslümanlar arasında ortaya çıkan siyasî olayları ayrıntılı bir şekilde aktarmıştır. Rivayetlerin yanı sıra şiirle anlattıklarını desteklemiş ve neredeyse her konuda şiirlerden yararlanmıştır. Hâricîler hakkında genel bilgiler aktarmış, yaşanan fitne olaylarından sonra onların Basra ve Yemâme Hâricîleri olarak onları iki gruba ayırmıştır. Ona göre, Muhakkime

³²⁸ İbn Kuteybe, **Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadis**, s. 136.

³²⁹ İbn Kuteybe, **Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadis**, s. 63.

³³⁰ İbn Sellâm el-İbâzî (ö. 273/887), **Kitabün fihî Bed'ü'l-İslam**, çev: Mehmet Nurullah Aydın- Selim Yılmaz, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2019, s. 17.

³³¹ İbn Sellâm el-İbâzî, **Kitabün fihî Bed'ü'l-İslam**, s. 57.

³³² İbn Sellâm el-İbâzî **Kitabün fihî Bed'ü'l-İslam**, s. 66 vd.

Basralılardan oluşmakta³³³ ve Hâricîler; *İbâziyye*, *Sufriyye*, *Beyhesiyye* ve *Ezârika* olmak üzere dört fırkaya ayrılmaktadır.³³⁴ Bu fırkalar hakkında bazı bilgiler vermiş ve Necde b. Âmir'in, Nâfi'ye karşı çıktığını aktarmıştır.³³⁵ Necdiyye'nin Hâricî görüşte olduğunu savunmuştur.³³⁶ O, diğer Hâricî fırkalara değinmemiş ve herhangi bir tasnif yapmamıştır. Ayrıca el-Ka'bi'nin eserinde bulunan rivayetlerin benzerlerini daha ayrıntılı biçimde vermiştir.

Ebû'l-Hüseyin el-Hayyât'ın (300/913[?]) günümüze ulaşan tek eseri *el-İntisar*'dır. İbnü'r-Râvendî'nin *Fedâihü'l-Mu'tezile* eserine karşı ele alınan³³⁷ bu eserde Hâricî fırkalara ve görüşlerine ayrıntılı bir şekilde yer verilmemiştir. Hayyât eserinde Hâricîlerin genel görüşlerini açıklamakla yetinmiştir. Hâricîlerin, birbirlerini tekfir etmeleri, kan dökmeyi ve malları ganimet olarak almayı helal saymaları,³³⁸ rec'at görüşüne karşı çıkmaları³³⁹ ve hilafet konusu³⁴⁰ gibi ortak görüşlerini ele almıştır.

el-Ka'bi'nin çağdaşı olan Ebû Ali el-Cübbâi (303/916) eseri *Kitabü'l-Makâlât*'ta Hâricîlere yer vermiş ve onları alt kolları hariç dört fırkaya ayırmıştır. Bu fırkalar; *İbâziyye*, *Sufriyye*, *Ezârika* ve *Necdiyye*'dir. Ardından fırkaların görüşlerine kısaca

³³³ el-Müberred, (ö. 285/898) **el-Kâmil fi'l-Luğa**, III, s. 210.

³³⁴ el-Müberred, **el-Kâmil fi'l-Luğa**, III, s. 201.

³³⁵ el-Müberred, **el-Kâmil fi'l-Luğa**, III, s. 206.

³³⁶ el-Müberred, **el-Kâmil fi'l-Luğa**, III, s. 136.

³³⁷ Ebû'l-Hüseyin Abdurrahîm b. Muhammed b. Osmân el-Hayyât (ö. 300/913 [?]), **el-İntisar**, çev: Yüksel Macit, Endülüs yay., İstanbul, 2018, s. 3.

³³⁸ el-Hayyât, **el-İntisar**, s. 99.

³³⁹ el-Hayyât, **el-İntisar**, s. 157.

³⁴⁰ el-Hayyât, **el-İntisar**, s. 164.

değirmiştir.³⁴¹ el-Cübbâi “Hâricîler’e reddiye bahsi” ve “Hâricîler’e deliller bahsi” başlıkları altında onların görüşlerini eleştirmiş ve delillerini sunmuştur.³⁴² Ancak o, bu mezhebin sistematik bir tasnifini yapmamıştır.³⁴³

Ebû Mutî‘ Mekhûl b. el-Fazl Neseî (318/930) eseri *Kitâbu'r-Redd alâ Ehli'l-Bida' ve'l-Ehvâ'*da 73 fırkayı; *Harûriyye*, *Ravâfız*, *Kaderiye*, *Cebriye*, *Cehmiyye* ve *Mürchie* şeklinde sınıflandırmıştır. Her bir fırkayı on iki alt gruba ayırmış ve kurtuluşa eren fırkanın “cemaat” olduğunu savunmuştur.³⁴⁴ Hâricî fırkaları şu şekilde sıralamıştır: *Ezrâkiyye*, *el-Halefiyye*, *İbâziyye*, *Taglebiyye*, *Hâzimiyye*, *Kûziyye*, *Kesriyye*, *Şemrâhiyye*, *Ahnesiyye*, *Muhakkimiyye*, *Mu'tezile*, *Meymûniyye*.³⁴⁵ Hâricî her bir grubun görüşlerine kısaca yer vermiş ve onları eleştirmiştir. Fırkaların birbirleriyle olan ilişkileri ya da kurucuları ile ilgili herhangi bir bilgi vermemiş, daha çok reddettiği görüşler üzerinde durmuştur.³⁴⁶

Hadis mecmualarına gelince;

el-Adenî (243/858), eseri *el-İman*'da “Hâricîlerin zikri ve sıfatı” babında Hâricîlerle alakalı Hz. Muhammed'den aktarılan murûk hadisleri³⁴⁷ toplamıştır.³⁴⁸

³⁴¹ Ebû Ali el-Cübbâi (ö. 303/916), **Kitabü'l-Makâlât**, çev: Özkan Şimşek, İskender Sarıca, Yusuf Arıkaner, Endülüs yayınları, İstanbul, 2019, s. 173-74.

³⁴² Ebû Ali el-Cübbâi, **Kitabü'l-Makâlât**, s. 176-179.

³⁴³ Ebû Ali el-Cübbâi, **Kitabü'l-Makâlât**, s. 37.

³⁴⁴ Ebu Muti' Mekhul b. el-Fazl Neseî (ö. 318/930), **Le Kitab al-Radd ala'l-Bida'd**, thk: Marie Bernand, Annales İslamologiques, 1980, s. 8.

³⁴⁵ Neseî, **Le Kitab al-Radd ala'l-Bida'd**, s. 61.

³⁴⁶ Neseî, **Le Kitab al-Radd ala'l-Bida'd**, s. 68-78.

³⁴⁷ “Murûk hadisi” Hâricîlerin İslamdan çıktıklarını belirten; “*onlar okun avı delip çıkışı*

Buhârî (256/870) ise, Hâricîlerle ilgili Mus'ab b. Sa'd'dan gelen bir rivayet aktarmıştır. Bu rivayette Mus'ab b. Sad, “*De ki (yaptıkları) işler bakımından en çok kaybedenleri size bildirelim mi?*”³⁴⁹ ayetini okuyarak bu kişilerden kastın Harûriyye olup olmadığını babasına sormuş, babası da cevabında ayette kastedilen kimselerin Yahudi ve Hıristiyanlar olduğunu söylemiştir.³⁵⁰ Başka bir rivayette de; kişi, muhatabına Harûriyye ile ilgili Hz. Peygamberden bir hadis işitip işitmediğini sormuş, karşıdaki kişi tam olarak Hâricîlerle ilgili olduğunu bilemediğini söylemiş ve mârika hadisini zikretmiştir.³⁵¹ Başka bir rivayette de Hâricîlerle ilgili mârika hadisi rivayet edilmiştir.³⁵²

Müslim (261/875), *Müsned*'inde mârika hadisine yer vermiştir. Ancak diğer muhaddislerden farklı olarak mârika hadisini Hz. Ali'nin Hz. Peygamberden rivayeti olarak kaydetmiştir.³⁵³

gibi İslam dininden çıkarlar”, “*dinden çıkarlar*” gibi farklı şekillerde rivayet edilen hadislerin genel isimlendirilmesidir. Bkz. Süleyman ÇAM “Kütüb-i Tis'a'da Hâricîlerle İlgili Olduğu Zannedilen Hadislerin Tespiti ve Değerlendirilmesi”, s. 308.

³⁴⁸ el-Adenî, Ebû Abdullah Muhammed b. Yahyâ (ö. 243/858), **el-İman**, thk: Hamd b. Hamdî el-Câbirî el-Harbî, Kuveyt: ed-Dâru's-Selefiyye, 1407H, s. 137.

³⁴⁹ Kehf Suresi, 103.

³⁵⁰ el-Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (ö. 256/870), **el-Câmi'u'l-Müsnedü's-Sahihu'l-Muhtasar**, thk: Muhammed Zuheyr en-Nâsir, Beyrut: Tuku'n-Necât, 1422H, VI, s. 93.

³⁵¹ el-Buhârî, **el-Câmi'u'l-Müsnedü's-Sahihu'l-Muhtasar**, IX, s. 16.

³⁵² el-Buhârî, **el-Câmi'u'l-Müsnedü's-Sahihu'l-Muhtasar**, X, s. 17.

³⁵³ Müslim, Ebû'l-Hasen Müslim b. el-Haccac el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî, (ö. 261/875), **el-Müsnedü's-Sahihu'l-Muhtasar bi Nakli'l-Adl ani'l-Adl ilâ Resulillah**, thk: Heyet, Kahire: Dâru't-Te'sîl, 1435/2014, III, s. 266.

İbn Mâce (273/887) ise *Sünen*'de diğerlerinden farklı olarak Hâricîlerin “cehennemin köpekleri” olarak tanımlandığı bir hadise yer vermiş³⁵⁴ ve ardından şu rivayeti aktarmıştır: “*Öldürülen Hâricîler, yeryüzünde öldürülenlerin en kötüleridir. Öldürülen insanların en hayırlısı Hâricîlerin öldürdüğü kimselerdir. Hâricîler cehennem köpekleridir. Bunlar müslümandılar, kâfir oldular .*” Bu hadisi işiten Ebû Gâlib, hadisi nakleden Ebû Ümâme'ye “bunu sen mi söylüyorsun” diye sorduğunda Ebû Ümâme bu hadisi Rasulullah'tan duyduğunu aktarmıştır.³⁵⁵ Tirmizî (279/893)³⁵⁶ ve Nesâ'î (303/916) de mârika hadisinden bahsetmişlerdir.³⁵⁷

Hadis eserlerinden hareketle Hâricîler hakkında Hz. Peygamber'e isnat edilen ya da Hâricîlerle ilişkilendirilen hadislerde olumsuz vurguların ön planda olduğunu söyleyebiliriz.

Tarih kitaplarında Hâricîlerin nasıl ele alındığı konusuna gelince;

İbn Sa'd (230/845), *Tabakât* isimli eserinde Hz. Ali dönemi ve daha önceki olayları ayrıntılı şekilde anlatmış; bu dönemde ortaya çıkan Hâricîlerden bahsetmiştir.³⁵⁸ Hâricî fırkalara değinmemiş fakat Hâricîlerden ya da Hâricî gruplardan olduğu iddia edilen kimselerin fikirlerini aktarmıştır. Ayrıca Hâricî olduğu öne sürülen

³⁵⁴ İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni (ö. 273/887), **Sünenü İbn Mâce**, thk: Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru İhyâi'l- Kütübi'l-Arabiyye, trz., I, s. 61.

³⁵⁵ İbn Mâce, **Sünenü İbn Mâce**, I, s. 62.

³⁵⁶ et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa (ö.279/893), **el-Câmi'u'l-Kebîr**, thk: İzzü'd-Dîn Dalî, İmâd et-Tayyâr, Yâsir Hasen, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1432/2011,I, s. 819.

³⁵⁷ en-Nesâ'î, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb el-Horâsânî (ö. 303/916), **el-Müctebâ, es-Sünenü's-Suğrâ**, thk: Heyet, Kahire: Dâru't-Tesîl, 1433/2012, VI, s. 552.

³⁵⁸ İbn Sa'd, **et-Tabakât**, III, s. 30.

kişilerle alakalı iddialara yer vermiştir.³⁵⁹ Ancak Hâricîlerden olduğu söylenen bu kimselerin ya da grupların fırka aidiyetlerine değinmemiştir.

Halife b. Hayyât (240/855) *et-Târîh*'te Hâricîlerin yapmış olduğu savaşlar, savaşan kişiler, savaşılan yerler vb. hakkında bilgi vermiştir. Hâricî fırkalara dair, Necde ve Nâfi'nin birbirinden ayrıldıklarını; Necde'nin Yemâme'ye; Nâfi'nin Basra'ya gittiğini söylemiştir.³⁶⁰ Eserinde diğer Hâricî fırkaların isimleri geçse de onlar hakkında ayrıntılı bilgiler kaydetmemiştir.

Ya'kûbî (292/905'den sonra), Hâricîleri anlattığı kısımda, onların hakeme karşı çıkmaları, Harûrâ'ya gitmeleri, Muaviye zamanındaki faaliyetleriyle ilgili bilgiler aktarmıştır.³⁶¹ Ayrıca Ezârika'dan ve faaliyetlerinden,³⁶² Necde b. Âmir, Ebû Fudeyk, Atiyye b. Esved el-Hanefî'den bahsetmiştir.³⁶³ Hâricîlerin fırkaya ayrılmalarından söz etmiş fakat onlar hakkında bilgi vermemiştir.³⁶⁴

Taberî (310/923), *et-Târîh*'de diğer tarih kitaplarında olduğu gibi Hâricîlerin siyasî tarihi ile ilgilenmiştir. Onların Harûrâ'ya gitmeleri, "Lâ hükme illâ lillâh" sloganı atmaları, Abdullah b. Vehb er-Râsîbî'nin evinde toplanmaları ve Nâfi' b. el-Ezrak'ın ahabına karşı yaptığı konuşmalarını,³⁶⁵ diğer bazı Hâricîlerin fikir ayrılıklarını ve bu

³⁵⁹ İbn Sa'd, **et-Tabakât**, VII, s. 146, 157, 242, 288, 351, 523.

³⁶⁰ Halife b. Hayyât, Ebû Amr Halife b. Hayyât el-Ufurî (ö. 240/855), **Târîhu Halife b. Hayyât**, thk: Ekrem Ziya el-Ömer, Dimeşk, Beyrut: Dâru'l-Kalem, Müessesetü'r-Risale, 1397/1977, s. 197, 253.

³⁶¹ el-Ya'kûbî, (ö. 292/905'den sonra), **et-Târîh**, trz., s. 183,195.

³⁶² el-Ya'kûbî, **et-Târîh**, s. 216-219.

³⁶³ el-Ya'kûbî, **et-Târîh**, s. 220.

³⁶⁴ el-Ya'kûbî, **et-Târîh**, s. 246.

³⁶⁵ et-Taberî, **et-Târîh**, V, s. 63,72, 74, 564.

ayrılıklar sonucu grupların Basra ve Yemâme şehirlerine yönelmeleri hakkında bilgiler vermektedir.³⁶⁶ Yanı sıra Nâfi‘ b. Ezrak’tan sonra Ezârika’nın başına geçen kimseleri ve hezimete uğratılmalarını incelemektedir.³⁶⁷ Ayrıca Ebû Hamza’nın Medine’ye gelince yaptığı hutbeyi aktarmakta ve Dahhâk’tan sonra yerine gelen Şeybân hakkında bilgiler vermektedir.³⁶⁸ Eserde Hâricî fırkaların isimleri geçsede fırkalar müstakil şekilde verilmiş; makâlât türü eserlerde olduğu gibi aralarındaki ilişkilere değinilmemiştir.

Bu eserlerden yola çıkarak tarih kitaplarında; Hâricî fırkalar hakkındaki bilgilerden ziyade Hâricî isyanları, ayaklanmaları, yöneticilerle olan ilişkileri, nerde buldukları, kendilerine nispet edilen kişiler vb. gibi bilgilere ulaşmak mümkündür. Genel olarak eserlerde Hâricî fırkaların isimleri geçmesine rağmen onların diğer fırkalarla olan ilişkileri; alt kolları, fırkaları gibi ayrıntılara girilmemiştir.

5. el-Ka‘bî’nin Makâlâtı’nda Hâricî Fırkaların Tasnifi

el-Ka‘bî kendinden önceki kaynaklardan faydalanmakla birlikte ondan önce ele alınan ve günümüze ulaşan eserlerden daha geniş ve kapsamlı bir tasnif yapmıştır. En önemlisi Hâricî fırkalar arasındaki ilişkilere, geçişlere ve alt kollara daha ayrıntılı şekilde yer vermiştir. Hâricîleri; Ezârika, İbâziyye, Sufriyye ve Necedât’ın oluşturduğunu söylemiştir. Hâricî fırkaları ele aldığı bölümde bazı kısımlarda kendi fikirlerini belirtsede genel olarak onların görüşlerini eleştirmeden, olduğu gibi aktarmaya çalışmıştır. el-Ka‘bî’nin Hâricî fırkaları tasnifi şu şekildedir:

³⁶⁶ et-Taberî, **et-Târîh**, V, s. 565, 566.

³⁶⁷ et-Taberî, **et-Târîh**, V, s. 613, 619, 620, 621; VI, s. 126.

³⁶⁸ et-Taberî, **et-Târîh**, VII, s. 349, 352, 395.

5.1. Ezârika

el-Ka‘bî, Hâricîler içerisinde ihtilaf çıkaran ilk kişinin Nâfi‘ b. el-Ezrak³⁶⁹ olduğunu ileri sürmüştür. Kaade‘den³⁷⁰ uzaklaşma ve ordusuna katılmak isteyenleri sınamak onun ortaya attığı, ihtilafa neden olan fikirlerdendi. el-Ka‘bî‘ye göre, bu düşünceyi ortaya atan ve ona davet eden kimse Abdu Rabbihi‘l-Kebîr ya da Abdullah b. el-Vadîn‘dir.

el-Ka‘bî‘ye göre Nâfi‘, başlangıçta Abdullah b. el-Vadîn‘e muhalif idi ve sonra ondan uzaklaştı. Bu ikisi arasındaki ilişki hakkında şu tespitlerde bulunmaktadır: “Abdullah vefat ettiği zaman Nâfi‘ onun düşüncelerini benimsemiş ve onun görüşüne davet etmişti. Nâfi‘; “doğrunun onun elinde olduğunu iddia etmiş, ona karşı çıktığı zaman diliminde kendisini ve onu takip edenleri ve ölümünden önce Abdullah‘a karşı çıkanları kâfir saymamış, ancak bundan sonra ona karşı çıkanları kâfir saymıştır.”³⁷¹

el-Ka‘bî, Abdullah b. el-Vadîn‘in; Nâfi‘ ona ilk karşı çıktığı zamanda düşüncesinden tevbe ettiğini ve bu şekilde vefat ettiğini iddia edenlerin bulunduğunu zikretmektedir.

³⁶⁹ Nâfi‘ b. Ezrak el-Hanefî (65/685) Hâricîlerin önde gelen fakihlerindedir. Abdullah b. Abbas ile birçok mesele hakkında münazara etmişlerdir. Basra‘da ayaklanmış ve öldürülmüştür. Bkz. el-Müberred (ö. 285/898), **el-Kâmil fi‘l-Luğa**, III, s. 136, et-Taberî (ö. 310/923), **et-Târîh**, V, s. 614.

³⁷⁰ Bu kavram Hâricî mezhebine mensup olmasına rağmen Hâricîlerin toplanmış olduğu yere hicret etmeyen, yapılan savaşlarda fiilen destek sağlamayan ve savaşlara katılmayan kimseleri tanımlamak için kullanılmaktadır. Bkz. Mustafa Öz, “**Kaade**”, *DİA*, İstanbul, 2001, XXIII, s. 589.

³⁷¹ el-Ka‘bî, **Kitâbü‘l-Makâlât ve Meahû Uyûni‘l-Mesâili ve‘l-Cevâbât**, s. 136.

el-Ka‘bî, Ezârika’nın, kendileriyle birlikte ayaklanmayan, kaadeyi dost edinen ve onları kafir saymayı ve sınımayı terk eden Hâricî seleflerinden uzak durduklarını ve “Şüphesiz bu doğru bize açık, onlara gizlidir” dediklerini aktarmıştır.³⁷²

5.2. Necedât

Necde b. Âmir’in³⁷³ taraftarları olan Necedât fırkası, Nâfi’nin taraftarlarından olup yeni bir düşünce ortaya atınca ondan ayrılmışlardır. el-Ka‘bî, Necde ve taraftarlarını diğerlerinden ayıran görüşlerinin şu şekilde sıralar:

a) Bir adam hükümlerinde bilgisizlikten dolayı hata işlediğinde, cehli ve hatası ile onu mazur görürler. Ve “dinde iki emir var” derler:

1) Bunlar sırasıyla: “Allah’ı ve elçisini bilmek ve Müslümanların kanının ve malının haram olduğunu bilmek, gasbın haram olduğunu bilmek, Allah katından gelen her şeyi kabul etmektir. Bu onlara göre vaciptir.

2)Diğeri de, bunun dışındaki konulardır.

b)İnsanlar cehaletlerinden ötürü, kendilerine tüm helal ve haramlar konusunda hüccet gelinceye kadar mazurdurlar.

c)Haram bir şeyi ictihad ile helal sayan kişi, ictihad ehlinde fukahânın dediğine göre mazur görülür.

³⁷² el-Ka‘bî, **Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât**, s. 136.

³⁷³ Necde b. Âmir el-Hanefî el-Harûrî (72/691). Nâfi’ye karşı çıkararak ondan ayrılmıştır. Abdullah İbn Zübeyr zamanında Yemâme’de ayaklanmış ve Ebû Fudeyk tarafından öldürülmüştür. Bkz. Halife b. Hayyât (ö. 240/855), **et-Târîh**, s. 267; el-Müberred (ö. 285/898), **el-Kâmil fi’l-Luğa**, III, s. 206; el-Ya‘kûbî (ö. 292/905’ten sonra), **et-Târîh**, s. 219, **et-Taberî** (ö. 310/923), **et-Târîh**, VI, s. 174.

d) Bir müctehidin, kendisini bir delile dayandırınca kadar hata yapmasından dolayı azap görmesinden korkan kimse kâfirdir.

e) Kendine hicretin ağır geldiği kimse münafıktır.

f) Dâr-ı takiiyede (imanı gizleme bölgesi) bulunan Ehl-i Ahd'in kanları ve malları helaldir ve bunları haram görenlerden uzaklaşmak gerekir. Onlar muvafık oldukları Ashâb-ı Hudud'un (had suçu işleyenlerin) hepsini dost edinirler.

g) Allah günahları sebebiyle mü'minlere azap edip etmez. Şayet yaparsa, onlara cehennem dışında günahları kadar azap eder. Ayrıca harama bakan, yalan söyleyen bunlarda ısrarcı olan kişiler Allah'a şirk koşmuştur. Israrcı olmadan zina suçu işleyen, içki içen ve hırsızlık yapan kişi ise Müslümandır.³⁷⁴

5.3. Ataviyye³⁷⁵

Necde'nin yanında olup sonra ondan ayrılanların; Atiyye b. el-Esved el-Hanefî'nin,³⁷⁶ Ataviyye olarak isimlendirilen taraftarlarının oluşturmuş olduğu firkadır.

³⁷⁴ el-Ka'bi, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 137.

³⁷⁵ Şehristânî eserinde Necedât ile ilgili bilgi verirken el-Ka'bi'den alıntı yaparak, Necde'den sonra, Necedât fırkasının Ataviyye ve Fudeykiyye firkalarına ayrıldıklarını, birbirlerinden uzaklaştıklarını söylemiştir. Bkz. Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim (ö. 548/1153), **el-Milel ve'n-Nihal**, thk: Muhammed Seyyid Keylânî, Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1404H, I, s. 121. Eserin tercümesini yapanlar bu aktarımdan hareketle el-Ka'bi'nin, Ataviyye ve Fudeykiyye'yi Necedât'ın alt fırkası olarak ele aldığını söylemişlerdir. Bkz. Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, s. 115. Ancak biz el-Ka'bi'nin eserindeki bilgiler doğrultusunda Ataviyye ve Fudeykiyye'yi müstakil birer fırka olarak ele almayı uygun gördük.

³⁷⁶ Atiyye b. Esved el-Hanefî el-Yeşkurî (75/684) Benî Hanîfe kabilesine mensuptur.

el-Ka‘bî, Nâfi‘nin ortaya attığı yeni fikirleri inkar etmelerinin dışında herhangi bir fikir ortaya koyduklarının duyulmadığını ve sonra ondan ayrıldıklarını belirtmiştir. Aynı zamanda Necde’yi reddederek ondan ayrıldıklarını ve Sicistan’a geçtiklerini zikretmiştir.³⁷⁷

5.3.1. Acâride

el-Ka‘bî, Ataviyye’nin bir alt kolunu; Acâride olarak isimlendirilen; Abdülkerim b. Acred’in³⁷⁸ taraftarlarının oluşturduğunu söylemiştir.

el-Ka‘bî, onların, “Bir çocuk bulüğe erdiği zaman İslam’a davet etmek gerekir ve o; İslam’a davet edilinceye veya Müslüman ismini alıncaya kadar, bundan önceki zamandan muaf tutulmalıdır” düşüncesine sahip olduklarını belirtmiştir.³⁷⁹

5.3.1.1. Meymûniyye

el-Ka‘bî, adl fikrini savunmasıyla diğerlerinden ayrılan Meymûniyye’nin Acâride’den olduğunu söyler. Özellikle sultanla savaşmanın ya da onun hükmüne rıza

Yanında bulunan bazı Hârici lider ile Nâfi‘ b. el-Ezrak’tan ayrılarak Yemâme’ye gitmişlerdir. Nâfi‘ b. el-Ezrak ile birleşmek üzere yola çıkan Necde’nin düşüncesini değiştirerek onu emîrül-mü’minin ilan ettiler. Atiyye b. Esved, Necde ile aralarında çıkan ihtilaftan dolayı ondan ayrıldı. Daha sonra onu Mühelleb’in askerleri öldürdü. Bkz. et-Taberî (ö. 310/923), **et-Târîh**, V, s. 566; Mustafa Öz, “**Atiyye b. Esved**”, *DİA*, İstanbul, 1991, IV, s. 63.

³⁷⁷ el-Ka‘bî, **Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât**, s. 137.

³⁷⁸ Belh şehrendendir. Doğum ve ölüm tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte 120/738 tarihinde vefat ettiği söylenmektedir. Bkz. Mustafa Öz, “**Acâride**”, *DİA*, İstanbul, 1998, I, s. 318-319.

³⁷⁹ el-Ka‘bî, **Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât**, s. 138.

gösterenlerle savaşmanın gerekli olduğu fikrini benimsemişlerdir. Sultanı reddedenlere gelince, onlara yardım etmeleri ya da dinlerini ta'n etmeleri; sultanın ajanı veya sultanın rehberi olmaları dışında, öldürmenin caiz olmayacağını ileri sürmüşlerdir. Meymûniyye ve Acârîde, Horasan ve Sicistan'da, etkili oldu.

el-Ka'bî'nin tespitleri doğrultusunda: "Bazı insanların anlattığına göre Meymûn, Abdülkerim b. Acred'in kölesiydi. Bir topluluğa göre; "o, Belh ehlinde bir adamdı." Bir başka gruba göre de: "Abdülkerim, Ebû Beyhes'in ashabındandı, sonra ondan ayrılarak ona muhalif oldu."³⁸⁰

el-Ka'bî, el-Hüseyin el-Kerâbîsî'ye dayandırarak, Acârîde ve Meymûniyye'nin "oğulların kızları, kızların kızları, erkek kardeşlerin kızlarının kızları ve erkek kardeşlerin oğullarının kızları ile nikahlanmayı caiz gördüklerini ve Allah'ın; kız evladı ve kız kardeşleri, erkek kardeşlerin kızlarını ve kız kardeşlerin kızlarını haram kıldığını ve bunların dışındakileri helal kıldığını" kaydetmektedir.

el-Ka'bî, bazı tereddütleri olmakla birlikte, onların Yûsuf Sûresi'nin Kur'ân'dan bir sûre olduğunu inkar ettiklerini ve "Şüphesiz Yûsuf Sûresi bir hikayedir" dediklerini zikrettikten sonra bunu açık bir küfür olarak gördüğünü belirtmiştir.³⁸¹

5.3.1.1.1. Halefiyye

Halefiyye Meymûniyye'nin bir alt fırkasıdır. Onlar, adl düşüncesinde Meymûniyye'den ayrılmış ve cebr doktrinini savunmuşlardır.³⁸²

³⁸⁰ el-Ka'bî, *Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât*, s. 138.

³⁸¹ el-Ka'bî, *Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât*, s. 138.

³⁸² el-Ka'bî, *Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât*, s. 138.

5.3.1.1.2. Hamziyye

Meymûniyye'den olan diğerk bir fırka Hamziyye'dir. Onlar Hamza b. Edred'e³⁸³ mensupturlar. Onlara göre: "Birlik tam anlamıyla sağlanamadığı, düşmanlar mağlup edilmediği sürece aynı zamanda iki ve bundan daha fazla imamın bulunması caizdir." Sonrakiler bunu reddederek: "Aynı anda iki halifeye biat etmek hiçbir zaman caiz değildir" demişlerdir.³⁸⁴

Hamziyye, Abbâsîler döneminde sık sık isyan gerçekleştiriyordu. Kirman'da bulunan Cîruft bölgesinde gerçekleşen bir savaşın ardından imamlarıyla birlikte kaçtılar. İmamları vadiyi geçmek istedi ve geçerken düşüp boğuldu. el-Ka'bi'ye göre bu olay 70 sene önce gerçekleşmiştir. Onların iddiasına göre: "İmamımızın boğulup öldüğüne dair aktarılan haber bize göre doğru değildir. Onun boğulup öldüğüne dair aktarılan haberin sahih olduğu ortaya çıkana kadar veya doğumunun üzerinden 120 yıl geçinceye kadar

³⁸³ Hamza b. Edrek olarak geçtiği kaynaklar vardır. Bkz. el-Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî (ö. 346/958), **Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevher**, thk: Esad Dâğır, Kum: Dârü'l-Hicre, 1409H, IV, s. 113; Şehristânî (ö. 548/1153), **Milel ve Nihal**, s. 119; er-Râzî (ö. 606/1210), **İ'tikâdâtü Fıraki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn**, s. 48. "Hamziyye; Hamza b. Edrek'in taraftarlarıdır." Bkz. eş-Şerîf el-Cürcânî, Alî b. Muhammed b. Alî eş-Şerîf (ö. 816/1413), **Kitâbü't-Ta'rifât**, thk: İbrâhîm el-Ebyârî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1405H, s. 126.

Neşvan el-Himyerî'nin eserinde "Hamza b. Edred" olarak geçmektedir. Bkz. el-Himyerî, **el-Hûru'l-İyn**, s. 171.

Hamza b. Edrek 179/795-96 yıllarında Horasan'da isyan etmiş ve Me'mun zamanında öldürülmüştür. Bkz. Mustafa Öz, "Acâride", s. 318-319.

³⁸⁴ el-Ka'bi, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 138.

ondan başkasına biat etmek caiz değildir." el-Ka'bi, bu görüşleri dolayısıyla, insanlar nezdinde onları küçük düşürmek istemiştir.³⁸⁵

5.3.1.2. Hâzimiyye

Acârîde fırkalarından biri de Hâzimiyye'dir. el-Ka'bi'ye göre, "Onlar adl konusunda Meymûn'a karşı olup Kur'ân konusunda Abdülkerim b. Acred ile aynı fikirde olan, icbarı savunmaları nedeniyle Meymûniyye'den ayrılan; velâyet (dostluk) ve adâvetin (düşmanlık) Allah'ın zati iki sıfatı olduğunu söyleyen, Şaib'in taraftarlarıdır."³⁸⁶

5.3.1.2.1. Ma'lûmiyye

Ma'lûmiyye, Hâzimiyye'nin bir koludur. Onları diğerlerinden ayıran düşünceleri şunlardır: "Allah'ı bütün isimleriyle bilmeyen kimse cahildir. Kulların fiilleri yaratılmamıştır. İstîtâat fiil ile birlikte dir. Allah dilemedikçe olmaz."³⁸⁷

5.3.1.2.2. Mechûliyye

Mechûliyye, Hâzimiyye'nin alt kollarından birisidir. Mechûliyye fırkasının mensupları, Allah'ı isimlerinden birkaçı ile tanıyan kişinin, Allah'ı bildiği ve O'nun cahili olmadığı düşüncesindedirler. Cebr fikrini müdafaa ederler. el-Ka'bi, Hâzimiyye'nin alt sınıflarından olan Mechûliyye ve Ma'lûmiyye'den, hangisinin ilk fırka olduğu hususunda şüphe ettiğini ve tam olarak bilemediğini belirtmiştir.³⁸⁸

³⁸⁵ el-Ka'bi, *Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât*, s. 139.

³⁸⁶ el-Ka'bi, *Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât*, s. 139.

³⁸⁷ el-Ka'bi, *Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât*, s. 139.

³⁸⁸ el-Ka'bi, *Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât*, s. 139.

5.3.1.3. Saltiyye

Acâride'den bir fırka olan Saltiyye, Osman b. Ebî's-Salt ve es-Salt İbn Ebî's-Salt'ın taraftarlarıdır. Onları diğerlerinden ayıran görüşleri şudur: “Bir kişi İslam'a icabet ederse onu dost edinir, onun çocuklarına dokunmayız. Çünkü çocuklar aklı erinceye, İslam'a davet edilip kabul edinceye kadar Müslüman değildir.”

el-Ka'bî, Acâride'nin alt kolları arasında isim vermeksizin bir fırkadan daha bahseder. Onlar, şu görüşleri benimsemiştir: “Kâfirlerin ve Müslümanların çocukları için bulüğe erip İslam'a çağrılıp, kabul veya reddedinceye kadar onlar hakkında velayet (dostluk), adavet (düşmanlık) ve berâeden³⁸⁹ söz edilemez.”³⁹⁰

5.3.1.4. Sa'lebiyye

Acâride'nin fırkalarından biri de Sa'lebiyyedir. el-Ka'bî'nin belirttiğine göre Sa'lebe çocuk konusunda görüş ayrılığına düşünceye kadar Abdülkerim b. Acred ile fikir birliği içinde olmuştur.³⁹¹

Se'âlîbe'nin çocuklarla ilgili düşüncelerinden bir tanesi, çocukların atalarının azaplarına ortak olmasıdır. Onlara göre çocuklar, babalarının rükünlerinden bir rükün, yani onların parçalarından bir parçadır.³⁹²

5.3.1.4.1. Ahnesiyye

Ahnesiyye, Se'âlîbe'nin bir alt fırkasıdır. Onlar el-Ahnes'in taraftarlarıdır. Onları diğerlerinden ayıran görüşleri şunlardır: “Müslüman ya da kâfir olduğu bilinen kişiler dışında, İslam'a mensup ve ehli kıbleden dâr-ı takiyyede (imanı gizleme bölgesi)

³⁸⁹ Berâet; “Bir kimsenin Allah'ın hükmü olmadan mükellef tutulmaması” demektir.

Bkz. Ali Bardakoğlu, “**Berâet**”, *DİA*, İstanbul, 1992, V, s. 470-471.

³⁹⁰ el-Ka'bî, *Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât*, s. 139.

³⁹¹ el-Ka'bî, *Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât*, s. 140.

³⁹² el-Ka'bî, *Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât*, s. 141.

bulunanlara suikast düzenlemek, gizlice öldürmek doğru değildir; fesat çıkarıcı biri; eman istediği bilinen bir kimseye savaş başlatamaz. el-Ka‘bî’ye göre Sa‘lebiyye’nin çoğunluğu onlardan uzak durmuştur.³⁹³

5.3.1.4.2. Ma‘bediyye

Se‘âlîbe’nin bir diğer fırkası Ma‘bediyye’dir. el-Ka‘bî’ye göre, onlar şu görüşleriyle diğerlerinden ayrılmışlardır: “Zengin oldukları zaman kölelerin mallarından zekat alır, fakir olduklarında ise zekatlarından onlara verirlerdi. Sonra bu düşüncelerinden vazgeçtiler. Ma‘bed olarak isimlendirilen kimse onlara: “Siz bunu yapandan uzaklaşmasanız da biz bunu onaylamıyoruz” demiş ve bu görüşünde ısrar etmiştir.” el-Ka‘bî bunun üzerine Se‘âlîbe’nin, Ma‘bed ve taraftarlarından uzaklaştığını zikretmiştir.³⁹⁴

5.3.1.4.3. Şeybâniyye

Se‘âlîbe’nin alt fırkalarından biri de, Şeyban b. Seleme el-Hâric’in taraftarlarının oluşturduğu Şeybâniyye fırkasıdır. Ebû Müslim ve Ali b. el-Kirmânî zamanında onlara dair anlatılan bir hikayeye göre, Muaviye ve Ebû Müslim’in faaliyetleri ortaya çıkınca Hâricîler Şeybân b. Seleme’den uzaklaşarak onu öldürmüştür.³⁹⁵

Şeybân öldürülünce bir grup gelerek tevbe ettiklerini belirtmiş, fakat Sa‘lebiyye bunu kabul etmemiştir. Onlara göre, “Ona kısas uygulanmadan ya da hak sahibi affetmedikçe Şeybân’ın tevbesi gibi kabul edilemez.” el-Ka‘bî onun tevbesini kabul edenden uzak durduklarını; ona onay verenlerin de onaylarında ısrarcı olduklarını belirtmiştir.

³⁹³ el-Ka‘bî, *Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât*, s. 140.

³⁹⁴ el-Ka‘bî, *Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât*, s. 140.

³⁹⁵ el-Ka‘bî, *Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât*, s. 140.

el-Ka‘bî’ye göre, Saltiyye ve Sa‘lebiyye’den velayet ve adaveti terk edenlerin Ziyâdiyye olduklarını iddia ederler. Ancak Ziyâdiyye, Ebû’l Hasan künyeli Ziyad b. Abdurrahman’a nispetle bu ismi almışlardır.³⁹⁶

5.3.1.4.4. Usriyye/ Ruşeydiyye

Se‘âlîbe’nin alt kolu olan Usriyye,³⁹⁷ Ruşeydiyye olarak da bilinir. Onlar kaynak ve nehirlerle sulanan yerlerde öşrün yarısını veriyorlardı. Sonra bu durumdan vazgeçtiler ve ahvali el-Müsemmâ Ziyad b. Abdurrahman’a yazdılar. el-Müsemmâ Ziyad b. Abdurrahman, onların yanına gelerek cevap verdi ve bu konuda öşrün hepsinin verilmesi gerektiğini, Usriyye’den bu hususta yanılmış olanlardan uzaklaşılmasını bildirdi. Bunun üzerine onlardan Ruşeyd olarak isimlendirilen bir kişi: “Eğer onlardan uzaklaşmamız caiz ise, biz de onların uyguladıkları gibi uyguluyoruz” dedi ve ilk uygulamayı sürdürdü. el-Ka‘bî, bundan dolayı Se‘âlîbe’nin ondan uzaklaştığını aktarmıştır.³⁹⁸

5.3.1.4.5. Mükremiyye

Se‘âlîbe’nin bir fırkası da Ebû Mükrem’in taraftarlarının oluşturduğu el-Mükremiyye’dir. el-Ka‘bî onların düşüncelerini şu şekilde sıralamıştır: “Namazı terk edenin kafir olması, namazı terk ettiği için değil; Allah’ı bilmediği içindir. Büyük günah işleyen bir kimse Allah’ı tanımaz. Muvâfât (insanın son nefesindeki durumu) hakkında; Allah’ın kullarını son nefeste sahip oldukları amellerine göre değil buldukları durum

³⁹⁶ el-Ka‘bî, **Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât**, s. 140.

³⁹⁷ Eserde “Usriyye” olarak geçen bu fırkanın isminin; öşür ile ilgili içeriği ve anlamı göz önüne alındığında “Uşriyye” olması gerektiğini düşünmekteyiz.

³⁹⁸ el-Ka‘bî, **Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât**, s. 141.

üzere onları dost veya düşman olarak kabul eder.” el-Ka‘bî’ye göre, bu görüşleri yüzünden Se‘âlibe onlardan uzaklaşmıştır.³⁹⁹

5.4. Fudeykiyye

Hâricî fırkalardan birisi de, Necde ile birlikte olan ve Ebû Fudeyk’in⁴⁰⁰ taraftarlarının oluşturduğu el-Fudeykiyye’dir. Bu fırka, Nâfi‘ ve Necde’nin inkâr ettiği görüşlerinden başka, kendilerini diğer fırkalardan ayıran görüşlere sahip değildir.⁴⁰¹

5.5. Sufriyye

Hâricî fırkalardan biri de Sufriyye’dir. Onlar Ziyad b. el-Asfar’ın taraftarlarıdır. Ayrıca Sufriyye’nin nisbet edildiği kişi Abdullah es-Saffar’dır.

el-Ka‘bî’ye göre, Sufriyye çocuklara azap edilmesi konusu dışında Ezârika ile uyuşur. Sufriyye bunu caiz görmez ve adl düşüncesini savunur. Onlara göre, “Hadd cezası gerektiren amellerden birini işleyene, kendisine hadd gerektiren şey isim olarak verilemez. Bir kimse -zina ve kazf suçları gibi- işleyenin kâfir olmadığı bir şey sebebiyle küfürle suçlanmaz. Onlar ancak “iftiracılar” ve “zinakarlardır”. Namazı terk gibi haddi gerektirmeyen amelleri işleyen kâfirdir. Her iki durumda da iman ismi kaldırılmıştır.”⁴⁰²

el-Ka‘bî’ye göre Ubeyde b. Ebî Fenîs’e taraftar olanlar Ubeyde ile ilgili şu bilgileri vermiştir: “Ubeyde, Necde’ye karşı çıkıp muhalefet edenlerdendi. Nitekim

³⁹⁹ el-Ka‘bî, **Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât**, s. 141.

⁴⁰⁰ Ebû Fudeyk, Kays b. Sa‘lebe’dendir. Atiyye b. Esved ile birlikte Nâfi‘den ayrılarak Yemâme’ye gitmiştir. Necde’den sonra reis olmuş ve onu öldürmüştür. Bkz. Halîfe b. Hayyât (ö. 240/855), **et-Târîh**, s. 267; Taberî (ö. 310/923), **et-Târîh**, V, s. 566.

⁴⁰¹ el-Ka‘bî, **Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât**, s. 141.

⁴⁰² el-Ka‘bî, **Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât**, s. 141.

ondan ayrılarak Yemâme'den döndü. Necde, Basralılara onların halini anlatan mektup yazınca, Ubeyde b. Fenîs ve Abdullah b. İbâz bu mektubu birlikte okudu.”

Ubeyde b. Ebî Fenîs'e göre, kendilerine muhalif olan bütün Hâricî mezhepleri müşriktir. Onlara yapılacak muamele, müşriklerle savaşan Resulullah'ın harp ehline karşı muamelesi gibi olmalıdır.”

el-Ka'bi'ye göre Hâricîlerin görüşlerinin esasını; Ezârîka, İbâziyye, Sufriyye ve Necedât'ın görüşü oluşturmaktadır. el-Ka'bi zikredilen tüm fırkalardan Ezârîka, İbâziyye ve Necdiyye dışında kalan fırkaların anlayamadığını; Sufriyye'den ve Sufriyye'nin görüşlerinden ayrıldıklarını belirtmiş ve onlar hakkında şu bilgileri vermiştir: “Sufriyye'nin doktrinleri onların aslından olmasına karşın onlar fûrû'da ihtilaf ettiler. Sufriyye'ye mensup bir kimsenin anlattığına göre; Sufriyye, Ezârîka, Necedât ve İbâziyye'den olmak istemediler. Ayrıca Fûrû konusunda Sufriyye diğerlerinin görüşlerinden ayrılmıştır.”⁴⁰³

5.6. İbâziyye

İbâziyye, Abdullah b. İbâz'a ve “Tâlibu'l-Hakk” olarak isimlendirilen Abdullah b. Yahya'ya mensup olanların oluşturduğu Hâricî bir fırkadır. Onlar kendi aralarında ihtilaf ederek farklı fırkalara ayrılmışlardır.⁴⁰⁴

5.6.1. Hafsiyye

İbâzî fırkalardan birisi de Hafsiyye'dir. İmamları Hafs b. Ebî'l-Mikdam'dır. Hafs, “iman ve şirki birbirinden ayıran şeyin Allah'ı bilmek olduğunu” ifade etmiştir. Ebî'l-Mikdam'a göre, “Allah'ı bilen kimse, bunun dışında ki Resul, kitap, cennet veya

⁴⁰³ el-Ka'bi, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 142.

⁴⁰⁴ el-Ka'bi, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 142.

cehennem gibi şeyleri inkâr etse veya tüm suçları işlese de o kimse kâfir olmakla birlikte şirkten uzaktır. Kim Allah'ı bilmez ve O'nu inkâr ederse o kişi müşriktir.”⁴⁰⁵

“Kitaplara ve Resullere iman, Allah'ın birliğine imana bağlıdır. Bunu inkâr eden kimse şirk koşturmuşur”⁴⁰⁶ fikrini benimseyen İbâziyye'nin büyük çoğunluğu ondan uzaklaşmıştır.

5.6.2. Berîdiyye

İbâzî fırkalardan birisi de imamları Berîd b. Ebî Üneyse olan ve Berîdiyye⁴⁰⁷ olarak isimlendirilenlerdir. Onlar kendilerini şöyle tanımlamıştır: “Biz Muhakkimetü'l-Ûlâ'yı dost ediniriz ve bundan sonra yeni görüş ortaya atanlardan uzak dururuz. Onların ihtilaf etmeden önceki cemaatini dost edindiğimiz gibi, bütün İbâziyye'yi dost ediniriz. Görüşlerimiz kendilerine ulaşır da yalanlayanlar veya bize karşı çıkanlar dışındaki herkes Müslümandır.”⁴⁰⁸

el-Ka'bî, onların küfür ve şirk koşma konusunda Hafsiyye'den ayrılarak cumhurun görüşünü kabul ettiklerini belirtir.⁴⁰⁹

5.6.3. Abdullah b. el-İbâz Taraftarları/ Ashabu'l-İbâz

İbâz taraftarları adlı fikrini savunmuş ve bu konuda İbâziyye'nin geri kalanı ile ihtilaf etmiştir.⁴¹⁰

⁴⁰⁵ el-Ka'bî, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 142.

⁴⁰⁶ el-Ka'bî, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 142.

⁴⁰⁷ Bu fırkanın imamının ismini Yezîd b. Üneyse; fırkanın ismini de Yezîdiyye olarak zikredenler vardır. Bkz. el-Eş'arî, **İlk Dönem İslam Mezhepleri**, s. 115; Şehristânî, **Milel ve Nihal**, s. 125.

⁴⁰⁸ el-Ka'bî, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 143.

⁴⁰⁹ el-Ka'bî, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 143.

İbâziyye'nin çoğunluğu Muhakkimeyi, yeni fikirler ortaya çıkarıncılar hariç, dost edinmişlerdir. el-Ka'bi, onların görüşleri hakkında şu bilgileri vermiştir: “Kible ehlinde muhalifler müşrik değil kafirdir, onların kadınları ile nikah helaldir, nikahlanmak ve savaş anında silah ve para gibi mallarını ganimet olarak almak helaldir. Bunun dışındakiler haramdır. Dâr-ı takiyyede şirke davet eden ve buna boyun eğen ve Müslüman olmamasına rağmen Müslüman olduğunu iddia eden hariç, gizlice onların öldürülmeleri ve esir edilmeleri haramdır. Dâr, muhaliflerin bulunduğu yerlerdir. Dâr sultanın ordusu hariç, dâr-ı tevhid'dir. Çünkü orası dâr-ı bağı (küfr)'dir. Her taat; iman; din ise İslam'dır. Büyük günah işleyen kimseler muvahhidir. Ancak mü'min değildirler. Büyük günah işleyen kimseler mü'mindirler ve mü'min değildirler.”⁴¹¹

Onlardan bazıları, Ebû Huzeyl'in mezhebine uyarak taatin Allah'ın muradı olmadığını söylemiştir.”⁴¹²

5.7. el-Vâkıfa

Hâricî fırkalardan biri de el-Vâkıfa'dır. Onların böyle isimlendirilmeleri el-Ka'bi tarafından şu şekilde açıklanmaktadır: “Medine ehlinde İbrahim denilen bir adam, evindeydi ya da aynı görüşü paylaştığı bir toplulukla beraberdi. Çarşıya bir cariye gönderdi ve ona bir görev verdi. Cariye oyalanınca İbrahim öfkeleni ve “And olsun ki onu Araplara satacağım” dedi. Hadara'dan Meymûn olarak bilinen bir adam ona şöyle dedi: “Mü'min bir cariye nasıl olurda kâfirlere satarsın?” İbrahim'de ona cevaben:

⁴¹⁰ el-Ka'bi, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 143.

⁴¹¹ Eserde bu şekilde geçen ifadenin “hem mü'mindir, hem değildir” ya da “ne mü'mindir, ne de değildir” anlamında olabileceğini düşünmekteyiz.

⁴¹² el-Ka'bi, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 143.

Onların nifak konusundaki ihtilafları ve düşünceleri için bkz. el-Ka'bi, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 143-146.

“Şüphesiz Allah satış yapmayı helal kıldı, ribayı haram kıldı. Ve kendi dostlarımızdan olup da bizden önce geçenler de bunu helal kılmışlardır” demiştir.⁴¹³

Meymûn, bu satışı helal görenlerden ayrıldı. Evde kalan diğer kimseler ise bu durumun haram olmadığını ya da helal olduğunu söylemeyerek fikir belirtmediler. Kendi âlimlerine bu konuyu sordukları bir mektup yazdılar. Cariyenin satışının helal olduğu ve İbrahim’in velayeti hakkında kararsız kalan ev halkını; buna onay verenleri ve Meymûn’u tevbeye davet etmeye ve onlarla birlikte tarafsız kalan kadından uzak durmaya dair fetva verdiler. Bu fetva ulaşmadan cariye vefat etmişti. Ev ehlerinden tarafsız kalanlar ondan uzak durmayı, tevbe etmeyi reddettiler ve bu fikirlerinde ısrar ettiler. Bu sebeple el-Vâkıfa olarak isimlendirildiler.⁴¹⁴ Hâricîler onlardan uzaklaşmışlardır.

el-Ka‘bî, İbrahim ve Meymûn’un görüşlerinde ısrarcı olmaya devam ettiklerini bildiğini ancak onlara nispet edilen bir fırkanın varlığından haberdar olmadığını belirtmiştir.⁴¹⁵

5.8. el-Vâkıfa/ Dahhâkiyye/ Ashâbu’n-Nisâ

Hâricîlerden olan başka bir fırka da el-Vâkıfa’dır. Onların diğer ismi Dahhâkiye’dir. Ashâbu’n-Nisâ olduklarını söyleyenler de vardır. el-Ka‘bî, daha önce bahsedilen Vâkıfa’ya nispet edilmelerini ya da onlara bu lakabın verilmesinin tam olarak anlaşamadığını söyler.

Bu fırkayı diğerlerinden ayıran düşünceler şu şekilde sıralanmıştır: “Dâr-ı takiyye’de, bir Müslüman, kendi toplumundan kâfir bir kadınla evlenebileceği gibi

⁴¹³ el-Ka‘bî, *Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât*, s. 146.

⁴¹⁴ el-Ka‘bî, *Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât*, s. 147.

⁴¹⁵ el-Ka‘bî, *Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât*, s. 147.

Müslüman bir kadın da dâr-ı takiyye’de kâfirlerle evlenebilir. Dâr-ı alâniyye (inançlarını gizlemeden yaşadıkları yerler) ve Dâr-ı hükmde (hüküm sürdükleri yerler) bu evlilik helal değildir. Hâricîler bu görüşlerinden dolayı onlardan uzaklaşmışlardır. Dahhâkiye’den bir fırka ise tarafsız kalmış ve şu fikri benimsemiştir: “Kendi toplumumuzda kâfirlerle evlenen bu kadınlara Müslümanların hakkından bir şey vermeyiz ve bu durumda olan bir kadın öldüğü zaman cenaze namazını kılmayız ve onun hakkında tarafsız kalırız.”⁴¹⁶ Bazıları ise, bu görüşlerinden ötürü onlardan uzaklaşmıştır.”

Onlar, yanlarında bulunan dâr-ı küfür ehli hakkında ihtilaf etmişlerdir ve şu fikirleri ileri sürmüşlerdir: “Bizzat kendini ve imanını bildiğimiz kimseler dışında bulunanlar bize göre kâfirdir.” Bazıları ise şöyle demiştir: “Onlar Dâr-ı halt (karışık yaşanan yurt) halkıdır. Tanımadığımız kimseler dışında dost edinmeyiz, onlardan tanımadıklarımız hakkında tarafsız kalırız.” Bazen, bu kimselerden bazılarını dost edinerek şöyle demişlerdir: “Dostluk bizi bir araya getirir.”⁴¹⁷ el-Ka’bî, hepsinin birden Ashâbu’n-Nisâ olarak isimlendirildiklerini ve Vâkıfa’ya muhalif olanların, onları Ashâb-ı Mer’e olarak adlandırdıklarını kaydetmiştir.

el-Ka’bî onlardan, Sa’lebe’nin kızını isteyen Abdülcebbar’a müntesip olan bir firkadan daha bahsetmiştir.⁴¹⁸

5.9. Beyhesiyye

Hâricîlerden bir başka grup Ebû Beyhes Heysam b. Âmir'in ashabı olan Beyhesiyye’dir. Ebû Beyhes Heysam b. Âmir'in ortaya attığı görüşlerden biri

⁴¹⁶ el-Ka’bî, *Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât*, s. 147.

⁴¹⁷ el-Ka’bî, *Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât*, s. 147.

⁴¹⁸ Bkz. el-Ka’bî, *Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât*, s. 148.

Meymûn'un tekfiri ve sebebi ile ilgilidir. "Şüphesiz Meymûn kâfir olmuştur. Aynı şekilde İbrahim'de kendisinin durumu hakkında herhangi bir hüküm vermeyip susan ev halkından berî olduğunu belirtmediği için kâfir olmuştur." "Bunun sebebi şudur: Bedenlerin güç yetirdiği işlerde kararsız kalınmaz. Kararsızlık ancak hiç kimsenin bizzat muvafakat etmediği bir hüküm için söz konusu olabilir. Ama Müslümanlardan biri bu hükmü kabul ederse, bu duruma şahit olan kimselerin, hakkı bilen ve hakka uyan ile batılı ortaya koyan ve batıla uyanı bilmesi gereklidir."

el-Ka'bî, Ebû Beyhes'in imanın oluşması ve velayet ve berâetin imanla ilişkisi hakkındaki düşüncelerini şöyle nakletmiştir: "Bir kimse Allah'ı, Resûlü'nü ve Hz. Peygamber'in Allah'tan getirdiği her şeyi kabul ettiğini ikrar etmedikçe müslüman olamaz. Aynı şekilde Allah'ın dostlarına dost olmayı, düşmanlarından berî olmayı kabul etmedikçe de müslüman olamaz. Allah'ın haram kılıp karşılığında azabın söz konusu olduğu şeyleri ikrar etmek de bu kabildendir. Kişinin bizzat bunları ve bunların açıklamalarını bilmemesi söz konusu olamaz. Aynı şekilde ismen bilmesi gereken, bunlarla imtihan edilinceye kadar, ismini veya açıklamasını bilmemesinin kendisine zarar vermeyeceği şeyler de bu kabildendir. Ancak imtihan edildiği zaman bilmemesi bahane olmaz ve öğrenmesi gerekir."⁴¹⁹

5.9.1. Avfiyye

Avfiyye, Beyhesiyye'den bir fırkadır. Bu fırka kendi içerisinde iki kola ayrılır:

Birincisi; "Her kim hicret yurdundan (yani kendi mezhep mensuplarının buldukları yerlere hicret etmekten) ve cihattan ku'ûd (isyan etmeme) haline dönerse biz ondan berfiyiz" düşüncesini benimsemiştir.

⁴¹⁹ el-Ka'bî, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 148.

İkincisi ise, “Bilakis biz onları (yani hicreti ve cihadı terk edenleri) dost ediniriz, onlardan berî olmayız. Çünkü onlar, kendilerine helal olan bir işe dönmüşlerdir” fikrini savunur.

Avfiyye’ye göre, “Devlet başkanı kâfir olursa tebaası da ister orda bulunsun isterse bulunmasın, kâfir olurlar.”⁴²⁰

el-Ka’bî, bu görüşlerinden ötürü Beyhesiyye fırkasının Avfiyye’den uzaklaştığını söylemiştir.

5.9.2. Ashâbu’s-Suâl

Beyhesiyye’nin bir diğer fırkası Ashabu’s-Suâl’dir. Onların görüşleri vela ve berâe ile ilgilidir: “Bir adam, Allah’tan başka ilah olmadığına ve Muhammed’in onun kulu ve elçisi olduğuna şهادet ediyorsa, Allah’ın dostlarını dost ediniyor ve Allah’ın düşmanlarından uzaklaşıyorsa, Allah katından gelen her şeye tümünden iman ediyorsa; bunlar dışında yapmakla yükümlü olduğu şeyi, farz mı yoksa değil mi bilmesede, o amelle imtihan edilinceye kadar müslümandır.”

el-Ka’bî Vâkıfa’ya yakınlaşan bu fırkanın, mü’minlerin çocukları konusunda Sa’lebe’nin görüşünü benimsediklerini ve bu görüşü şöyle müdafaa ettiklerini aktarmıştır: “Onlar, bulûğa erip kafir oluncaya kadar mü’mindirler. Kâfirlerin çocukları da bulûğa erip iman edinceye kadar kâfirdirler.” Onların adl düşüncesini savunduklarını ve Beyhesiyye’nin onları terk ettiklerini söylemiştir.⁴²¹

⁴²⁰ el-Ka’bî, **Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât**, s. 149.

⁴²¹ el-Ka’bî, **Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât**, s. 149.

5.9.3. Ashâbu't-Tefsîr

Beyhesiyye'den bir diğerk fırka Ashâbu't-Tefsîr'dir. Onların reisleri el-Hakem b. Yahyâ el-Kûfi'dir. Onların düşüncelerine göre: “Şüphesiz, Müslümanlardan şehadet eden bir kimse, şehadetin yorumlamasını ve keyfiyetini ortaya koyarsa, devlet başkanı veya valinin huzuruna çıkarılıp hadd cezası verilinceye kadar, o kişinin kâfir olduğuna şahitlik edilmez.”⁴²²

Beyhesiyye'den bir grup ise imam ile tebaası arasındaki ilişkiyi şöyle açıklar: “İmam küfre düşerse tebaası da küfretmiş olur. Dâr ise dâr-ı şirk olur. Ve halkının hepsi -bizzat İslam'la tanınanlar hariç- müşriktir. Onları öldürmek ve yağmalamak her durumda helaldir.”

el-Ka'bî, onların şarabı helal görenlerinden bahsetmiş ve bir kısmının ise sarhoşluğun küfür olduğu fikrini benimsediklerini kaydetmiştir.

Vâkıfa ise, Beyhesiyye'ye karşı çıkarak şu fikirleri ileri sürmüştür: “İnsan, İslamî görevini bilmesi ile Müslüman olur. Bu, Allah'tan başka ilah olmadığına ve Muhammed'in onun kulu ve elçisi olduğuna şehadet etmek, Allah katından gelenleri tümnden kabul etmek, Allah dostlarını dost edinip, düşmanlarından uzaklaşmaktır. Bunların dışında hiçbir şey bilmese de, o amelle imtihan edilinceye kadar müslümandır. Haram bir şey var ve onun haram olduğu bilinmiyorsa bu küfürdür. Allah dostlarından, işlemiş olduğu günahı; helal mı haram mı olduğunu bilmeyen günahkâr bir veli gelirse, onun hakkında herhangi bir hüküm vermemek gerekir.”⁴²³

⁴²² el-Ka'bî, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 149.

⁴²³ el-Ka'bî, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 150.

5.10. Salih b. Müserrih'in Taraftarları

Hâricîlerden bir fırka da Salih b. Müserrih'in⁴²⁴ taraftarlarıdır. Ancak el-Ka'bî onları, fırka kılablecek düzeyde; diğerlerinden ayıran düşüncelerinin olduğu konusunda, kendisine iletilen bir bilgi olmadığını ifade etmiştir.⁴²⁵

5.11. Râci'a

Râci'a, Salih'i inkâr eden kimselerdir ve Hâricî firkalar arasında yer alır.⁴²⁶

el-Ka'bî, Şimrâhiyye⁴²⁷ isminde bir grubun görüşlerinden bahsetmiş ancak onların Hâricîlerin herhangi bir fırkasına ait olup olmadığına değinmemiş sadece düşünceleri ile ilgili şu bilgileri vermiştir: “Şimrâhiyye'nin başındaki kimse, Abdullah b. Şimrâh'tır. Onun görüşlerine göre: “Toplumunun kanları gizlilik halinde haram, açıklık halinde helaldir”. Muhalif olsalar da anne-babayı, Dâr-ı takiyye ve Dâr-ı hicrette öldürmek haramdır.”⁴²⁸ Bu düşüncelerinde ötürü Hâricîler onlardan uzaklaşmıştır.

el-Ka'bî, Şimrâhiyye'den sonra Hâdimiyye isimli bir gruptan bahsetmiş ve şu bilgileri vermiştir: “Şuayb, Hâdimiyye'nin reisidir. O, Meymûn kendisinden hakkını

⁴²⁴ Salih b. Müserrih et-Temimî, İmrae'l-Kays kabilesindedir. Sufri görüşü benimsemiştir ve Sufriyye'den isyan eden ilk kişidir. Şebîb b. Yezîd ile 75/694 senesinde hac vazifesini yerine getirmiştir. Salih öldürülünce ashabı Şebîb b. Yezîd eş-Şeybânî'ye biat etmiştir. Bkz. et-Taberî, **et-Târîh**, VI, s. 215, 224.

⁴²⁵ el-Ka'bî, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 150.

⁴²⁶ el-Ka'bî, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 150. Râci'a'nın Salih'i inkâr etmesi ve ondan uzaklaşması daha sonraki bölümde anlatılacaktır.

⁴²⁷ Şemrahiyye olarak geçer. Bkz. el-Eş'arî, **İlk Dönem İslam Mezhepleri**, s. 126.

⁴²⁸ el-Ka'bî, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 151.

isteyince, kader konusunda onunla tartışan kimsedir. Şuayb cebri; Meymûn'da adli savunmuştur. Ve her ikisi de Abdülkerim b. Acred'i dost edinmişlerdir.”⁴²⁹

5.12. Fazliyye

Hâricîlerden bir fırkanın da Fazliyye'dir. Onlar, “âsî; rabbini tanımaz ve şeytan ona itaat eder” diyenler dışında büyük, küçük günahın eşit olduğunu” savunurlar. Bu düşüncelerinde Beyhesiyye'den ve Sufriyye'den bazı gruplar ile aynı fikri paylaşırlar. el-Ka'bî, Fazliyye'nin kafir ve âsî konusunda şu fikirleri savunduğunu söylemiştir: “Bir kimse müslümanın inandığı hakikatlerden bir bölümünü kabul edip; bununla Allah'tan başkasını kastetse veya bunu Müslümanların kullandığı anlamdan başka yere yönlendirse, bize göre o kimse kafir ve âsî sayılmaz.”⁴³⁰

5.13. Mürcie/Bid'iyye

Hâricî fırkalardan birisi de Bid'iyye olarak isimlendirilen Mürcie'dir. el-Ka'bî'ye göre, bu fırka bid'at bir görüş ileri sürerek, Hâricîlerin tümünden ayrılmışlar ve “kendilerinin ve muvafık oldukları kimselerin şartsız ve istisnasız cennet ehlidir” şeklinde bir fikir benimsemişlerdir.⁴³¹

5.14. Hasbiyye

el-Ka'bî, bazı alimlerin Hâricî fırkalar arasında Hasbiyye'yi de saydıklarını belirtmiş ve onlarla ilgili şu bilgileri vermiştir: “Hasbiyye'nin önderi İbnü'l-Hasîb'dir. Heysam ve Fazl zamanında yaşamıştır. Dâr, Dâr-ı harb'tir. Bununla beraber buralarda yaşayanlara karşı ayaklanmak ancak mihne (sıkıntılı bir dönem) döneminde caizdir. İrcâ

⁴²⁹ el-Ka'bî, *Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât*, s. 152.

⁴³⁰ el-Ka'bî, *Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât*, s. 152.

⁴³¹ el-Ka'bî, *Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât*, s. 153.

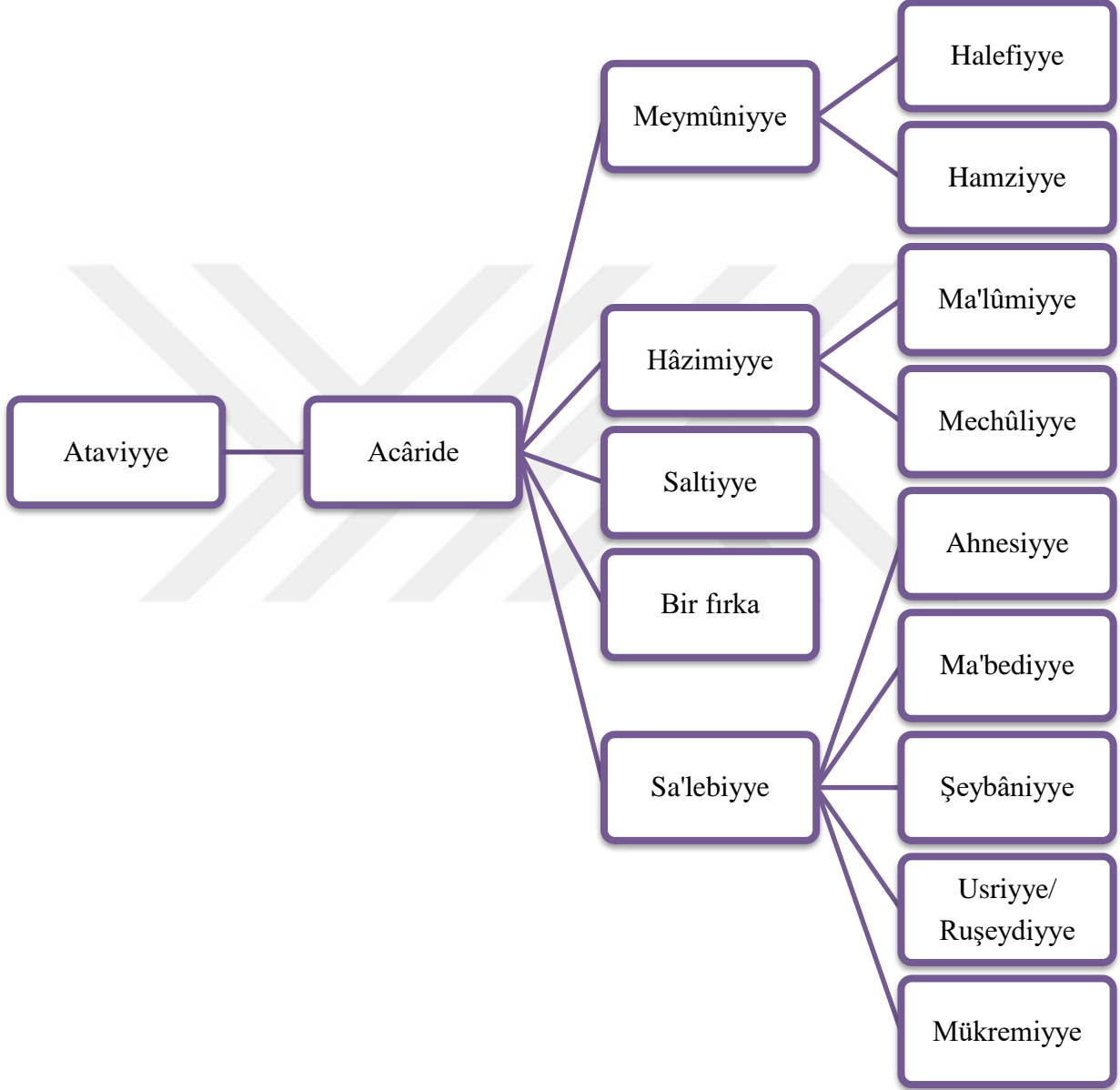
(şartsız cennete girmenin) bilhassa kendi taraftarları için geçerlidir.⁴³² el-Ka‘bî, Hâricîlerden bu grubu zikreden kimseyi görmediğini söylemiştir.

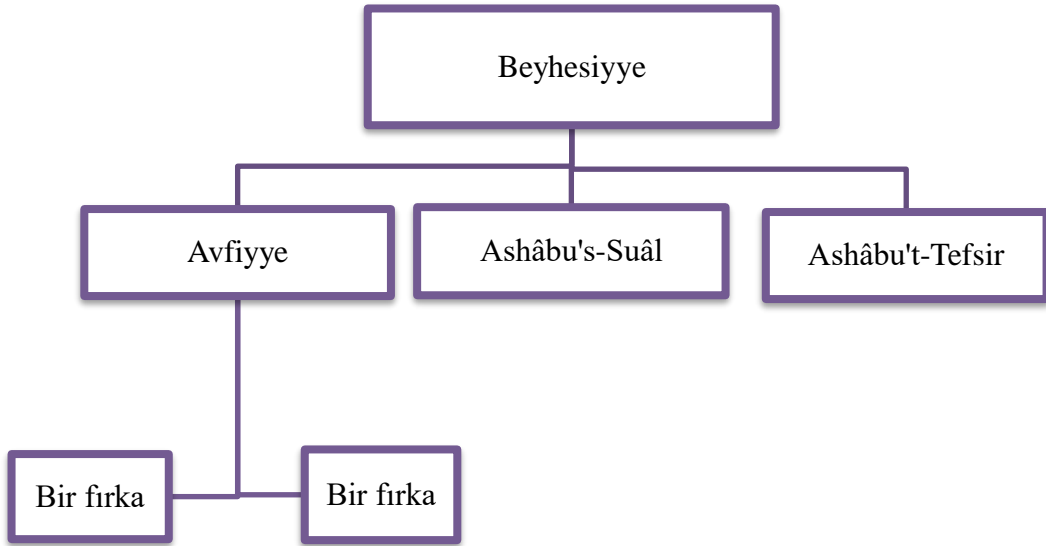
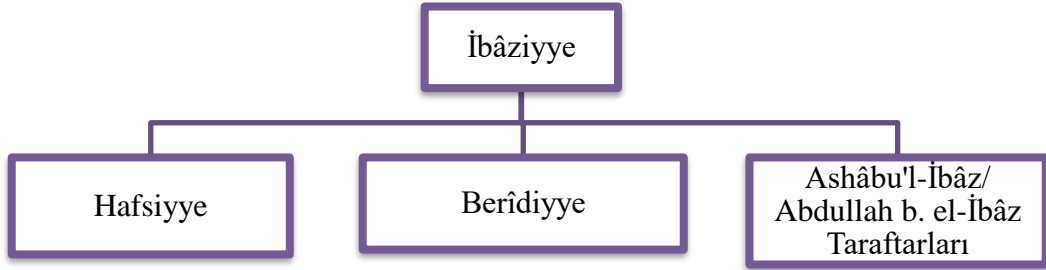
el-Ka‘bî’nin Hâricî fırkalara ait tasnifini aşağıdaki şekilde tablolaştırabiliriz:

⁴³² el-Ka‘bî, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 153.

6. el-Ka‘bî’nin Hâricî Fırkaları Tasnifinin Kendinden Sonraki

Makâlât Yazarlarına Etkisi

el-Ka‘bî, farklı görüşte olsalar da kendinden sonraki Makâlât yazarlarını etkilemiş ve eserlerinde isminden söz ettirmiştir. Onun etkisini anlayabilmek adına el-Eş‘arî (324/935), el-Makdisî (355/966), el-Malatî (377/987), el-Bağdâdî (429/1037), İbn Hazm (456/1063), el-İsferâyînî (471/1078), eş-Şehristânî (548/1153), Neşvân el-Himyerî (573/1177) ve Kalhâtî’nin (IV/X.yy) yazmış oldukları eserlerde Hâricî fırkaların tasnifini ele alacağız.

Ebü’l-Hasen el-Eş‘arî (324/935), *Makâlâtü’l-İslamiyyîn* isimli eserinde Müslümanların ihtilaf ederek on sınıfa ayrıldığını belirtmiş ve Hâricîlik fırkasını bu gruplardan ikincisi olarak ele almıştır.⁴³³ Hâricîliği dokuz fırka ve alt grupları şeklinde tasnif etmiştir. Bunlar *Ezârika*, *Necdiyye*,⁴³⁴ *Sufriyye*, *İbâziyye*,⁴³⁵ *Beyhesiyye*,⁴³⁶ *Salih’in taraftarları*, *Fazliyye*, *Râci‘a* ve *Şebîbiyye* fırkalarıdır.⁴³⁷ Eserinde Hâricîler arasındaki

⁴³³ Eş‘arî, **İlk Dönem İslam Mezhepleri**, s. 33.

⁴³⁴ Alt fırkaları; *Ataviyye*, *Acârîde*’dir. Acârîde fırkası kendi arasında on beş fırkaya ayrılmıştır. Bunlar: İsmi bilinmeyen bir fırka, *Meymûniyye*, *Halefiyye*, *Hamziyye*, *Şuaybiyye*, *Hâzimiyye*, *Ma‘lûmiyye*, *Mechûliyye*, *Saltiyye*, *Se‘âlibe* ve *Se‘âlibe*’nin alt fırkaları *Ahnesiyye* ve *Ma‘bediyye*, *Şeybâniyye*, *Ruşeydiyye* ve *Mükremiyye*’dir. Bkz. Eş‘arî, **İlk Dönem İslam Mezhepleri**, s. 107-112.

⁴³⁵ Alt fırkaları; *Hafsiyye*, *Yezîdiyye*, *Hâris el-İbâzi’nin Taraftarları* ve Ebû Huzeyl’in mezhebine uyanlardır. Bkz. Eş‘arî, **İlk Dönem İslam Mezhepleri**, s. 114-116.

⁴³⁶ Alt fırkaları; *Avfiyye*, *Ashâb-ı Sual*, *Ashâb-ı Tefsir*’dir. Bkz. Eş‘arî, **İlk Dönem İslam Mezhepleri**, s. 123-124.

⁴³⁷ Eş‘arî, **İlk Dönem İslam Mezhepleri**, s. 102-130.

ayrılık noktaları, Hâricîlerin lakapları, hâkim olduğu bölgelere ve kısaca çıkarmış olduğu isyanlara yer vermiştir.⁴³⁸

Eş‘arî’nin eseri, bazı farklılıklar bulunmakla birlikte, gerek Hâricîlik fırkası için yapmış olduğu tasnif gerekse aktarmış olduğu rivayetler bakımından el-Ka‘bî’nin *el-Makâlâtı*’yla oldukça benzerlik göstermektedir. Öyle ki bazı cümleler direkt olarak el-Ka‘bî’nin cümleleriyle aynıdır. Ancak Eş‘arî eserinde, el-Ka‘bî’den alıntı yaptığına dair bir bilgi aktarmamıştır.⁴³⁹ Ayrıca Hâricîlik bahsindeki içerik, başlıklandırma ve rivayetlerdeki benzerliklerin eserin tümünde gözlemlenebildiğini söyleyebiliriz.

Makdisî (355/966) eseri *el-Bed'u ve't-Târîh*’te Hâricîleri ele almış olduğu kısımda, ilk olarak Hâricî fırkaları vermiş ardından çok kısa olarak onların görüşlerine değinmiştir.⁴⁴⁰ Fırkaların görüşlerini verirken el-Ka‘bî ile oldukça benzer rivayetler aktarmıştır.⁴⁴¹ Tasnifinde ise direkt olarak Hâricî fırkaları saymış, ana ya da alt kolların hangisi olduğuna; fırkalar arasındaki ilişkilere pek değinmemiştir.⁴⁴² Makdisî, genellikle el-Ka‘bî’nin tasnifindeki isimlere yer vermekle birlikte, onun tasnifinde yer almayan

⁴³⁸ Eş‘arî, **İlk Dönem İslam Mezhepleri**, s. 131 vd.

⁴³⁹ Sönmez Kutlu, **Mezhepler Tarihine Giriş**, s. 98.

⁴⁴⁰ el-Mutahhir b. Tâhir, **el-Bed'u ve't-Târîh**, V, s. 134-139.

⁴⁴¹ Meymûniyye, Ma‘lûmiyye, Acâride hakkında verilen bilgiler gibi. Bkz. el-Mutahhir b. Tâhir, **el-Bed'u ve't-Târîh**, V, s. 135, 136.

⁴⁴² Makdisî, Hâricî fırkaları şu şekilde sıralamıştır: *Ezârika, Necedât, Râsibiyye, İbâziyye, Kataviyye, Mebhûtiyye, Sufriyye, Acâridiyye, Kûziyye*, ismi okunmayan bir fırka, *Beyhesiyye, Hâzimiyye, Halefiyye, Ahnesiyye, Ma‘bediyye, Saltiyye, Hamberiyye, Mükremiyye, Bid‘iyye, Sâbiyye, Sa‘lebiyye*. Bkz. el-Mutahhir b. Tâhir, **el-Bed'u ve't-Târîh**, V, s. 134, 135.

Râsibiyye, Kataviyye, Mebhûtiyye, Kûziyye, Hamberiyye, Sâbiyye gibi bazı fırka isimlerini de zikretmiştir.

Malatî (377/987), eserinde 73 fırka hadisini esas almış ve Müslümanların *Zenâdika, Cehmiyye, Kaderiye, Mürcie, Rafıza, Hâricilik* olmak üzere fırkalara ayrıldığını söylemiştir.⁴⁴³ Bu fırkaların alt kollarıyla birlikte toplam fırka sayısını 73'e tamamlamaya çalışmıştır. Hâricî fırkaları anlattığı bölümde fırkaları ve görüşlerini vermiştir. Hâricî fırkaları, *Muhakkime*,⁴⁴⁴ *Ezârîka, Ashâb-ı Şebîb*,⁴⁴⁵ *Necedât, İbâziyye, Sufriyye*,⁴⁴⁶ *Harûriyye, Hamziyye, Salîdiyye*⁴⁴⁷ ve *Şurât*⁴⁴⁸ şeklinde sıralamıştır. Onun üzerinde el-Ka'bi'nin etkisinin olduğunu söylememiz pek mümkün değildir.

Abdülkahir el-Bağdâdî (429/1037) *el-Fark Beyne'l-Fırak* isimli eserinde 73 fırka hadisini esas almış ve Hâricilik fırkasına “sapkın fırkalar” başlığı altında yer vermiştir. Hâriciliğin yirmi fırkadan oluştuğunu belirtmiş ve onları şu şekilde sıralamıştır: “*el-Muhakkimetü'l-Ûlâ, Ezârîka, Necedât, Sufriyye, Acârîde, Hâzimiyye, Şuaybiyye, Ma'lûmiyye, Mechûliyye, Ashâb-ı tâat, Saltiyye, Ahnesiyye, Şebîbiyye, Şeybâniyye, Ma'bediyye, Ruşeydiyye, Mükremiyye, Hamziyye, Şemrâhiyye, İbrâhîmiyye,*

⁴⁴³ Fırkaları zikrettiği kısımda Mu'tezile'yi anlatmasına rağmen onları bu sınıflamaya dahil etmemiştir. Bkz. Ebû'l-Hüseyin el-Malatî, Ebû'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed el-Malatî el-‘Askalânî (ö. 377/987), **et-Tenbîh ve'r-Redd ‘alâ Ehli'l-Ehvâi ve'l-Bida**, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, Mısır: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, s. 13 vd.

⁴⁴⁴ Ebû'l-Hüseyin el-Malatî, **et-Tenbîh ve'r-Redd ‘alâ Ehli'l-Ehvâi ve'l-Bida**, s. 48.

⁴⁴⁵ Ebû'l-Hüseyin el-Malatî, **et-Tenbîh ve'r-Redd ‘alâ Ehli'l-Ehvâi ve'l-Bida**, s. 51.

⁴⁴⁶ Ebû'l-Hüseyin el-Malatî, **et-Tenbîh ve'r-Redd ‘alâ Ehli'l-Ehvâi ve'l-Bida**, s. 52.

⁴⁴⁷ el-Malatî, Salîdiyye'nin Hamziyye'den olduğunu söylemiştir. Bkz. Ebû'l-Hüseyin el-Malatî, **et-Tenbîh ve'r-Redd ‘alâ Ehli'l-Ehvâi ve'l-Bida**, s. 53.

⁴⁴⁸ Ebû'l-Hüseyin el-Malatî, **et-Tenbîh ve'r-Redd ‘alâ Ehli'l-Ehvâi ve'l-Bida**, s. 53.

Vâkıfa ve *İbâziyye*.⁴⁴⁹ İbâziyye'den olan Yezîdiyye ve Acârîde'den olan Meymûniyye fırkalarını ise bir sonraki bölümde "İslam'a mensub olmadıkları halde İslam'a nispet edilen fırkalar" başlığı altında ele almış ve bu fırkaların görüşlerinden ötürü İslamla bağdaşmadığını dile getirmiştir.⁴⁵⁰

Eserinde el-Ka'bi'den alıntılar yapmıştır. Hâricîlik fırkasının tanımını konusunda, el-Ka'bi'nin tanımlaması karşısında hocası Eş'arî'nin tanımının daha doğru olduğunu iddia etmesine rağmen eserinin ilerleyen kısımlarında el-Ka'bi'nin tanımlamasını birebir kullanmıştır.⁴⁵¹ el-Ka'bi'nin yapmış olduğu tasnif ile arasında *Sa'lebiyye* fırkasının alt kolları bakımından benzerlikler bulunurken *Acârîde*'nin alt fırkaları hakkında bazı farklılıklar bulunmaktadır.

İbn Hazm (456/1064), eserinde Müslümanların *Ehl-i Sünnet*, *Mu'tezile*, *Mürchie*, *Şîa* ve *Hâricîlik* olmak üzere beş fırkaya ayrıldığını belirtmiş ve bu fırkaları Ehl-i Sünnet'e olan konumuna göre değerlendirmiştir.⁴⁵² Hâricîlerin ilklerini bedevilerin ve

⁴⁴⁹ Tasnifi şu şekildedir: 1. *Muhakkimetü'l-Ûlâ*, 2. *Ezârîka*, 3. *Necedât*, 4. *Sufriyye*, 5. *Acârîde*, 5.1. *Hâzimiyye*, 5.2. *Şuaybiyye*, 5.3. *Halfiyye*, 5.4. *Ma'lûmiyye*, 5.5. *Mechûliyye*, 5.6. *Saltiyye*, 5.7. *Hamziyye*, 5.8. *Se'âlîbe*, 5.8.a. Bir fırka, 5.8.b. *Ma'bediyye*, 5.8.c. *Ahnesiyye*, 5.8.d. *Şeybâniyye*, 5.8.e. *Ruşeydiyye*, 5.8.f. *Mükremiyye*, 6. *İbâziyye*, 6.1. *Hafsiyye*, 6.2. *Hârisiyye*, 6.3. *Ashâb-u tâat*, 7. *Şebîbiyye*. Bkz. el-Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s. 54-81.

⁴⁵⁰ Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s. 214, 215.

⁴⁵¹ Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s. 55.

⁴⁵² İbn Hazm Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî (ö. 456/1064), **el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal (Dinler ve Mezhepler Tarihi)**, çev: Halil İbrahim Bulut, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı yayımları, İstanbul, 2017, III, s. 443.

anlayışı zayıf kimselerin oluşturduğunu söylemiştir.⁴⁵³ Hâricîler hakkında oldukça olumsuz eleştirilerde bulunmuş, sapkın olduklarını söylemiş ve eserinde genel olarak nesnellikten uzak bir tavır takınmıştır.⁴⁵⁴ “Hâricîlerin rezilliklerinin açıklanması” olarak başlıklandığı bölümde Hâricî fırkalara ve görüşlerine yer vermiştir. Hâricî fırkaları *İbâziyye*,⁴⁵⁵ *Ezârika*,⁴⁵⁶ *Necedât*,⁴⁵⁷ *Sufriyye*⁴⁵⁸ ve bunları oluşturan alt gruplar şeklinde vermiş, genel olarak onların eleştirilen düşüncelerine değinmiştir. Ehl-i Sünnet’e en yakın Hâricî fırkayı Abdullah b. Yezîd el-İbâzî’ye tabii olanlar, en uzak olanlarını ise

⁴⁵³ İbn Hazm, **el-Fasl fi’l-Milel ve’l-Ehvâ ve’n-Nihal (Dinler ve Mezhepler Tarihi)**, III, s. 370.

⁴⁵⁴ İbn Hazm, **el-Fasl fi’l-Milel ve’l-Ehvâ ve’n-Nihal (Dinler ve Mezhepler Tarihi)**, III, s. 370-75.

⁴⁵⁵ İbn Hazm, Hafsiyye ve Nükkariye’nin İbâziyye fırkasından olduğunu ve Nükkariye’nin Endülüs Hâricîleri arasında en yaygın fırka olduğunu söylemiştir. Bkz. İbn Hazm, **el-Fasl fi’l-Milel ve’l-Ehvâ ve’n-Nihal (Dinler ve Mezhepler Tarihi)**, III, s. 476, 486.

⁴⁵⁶ İbn Hazm, **el-Fasl fi’l-Milel ve’l-Ehvâ ve’n-Nihal (Dinler ve Mezhepler Tarihi)**, III, s. 478.

⁴⁵⁷ İbn Hazm, **el-Fasl fi’l-Milel ve’l-Ehvâ ve’n-Nihal (Dinler ve Mezhepler Tarihi)**, III, s. 480.

⁴⁵⁸ *Acâride* (alt fırkası; *Meymûniyye*), *Beyhesiyye* (alt fırkası; *Avfiyye*), *Reşîdiyye* (aslen *Sağalibiyye* fırkasından, *Sağalibiyye*’de *Sufriyye*’dendir) ve *Fazîliyye*’yi, *Sufriyye*’nin alt fırkaları olarak vermiştir. İlerleyen sayfalarda *Mükremiyye* grubundan bahseden İbn Hazm, onların reisi olan Ebû Mükrem’in önce Sufri olduğu ancak daha sonra *Sağalibe*’ye geçtiğini söylemiştir. Bkz. İbn Hazm, **el-Fasl fi’l-Milel ve’l-Ehvâ ve’n-Nihal (Dinler ve Mezhepler Tarihi)**, III, s. 482-486.

Ezârika olarak açıklamıştır.⁴⁵⁹ Yaptığı tasnifinde, el-Ka‘bî’nin tasnifi gibi *Acârîde*’nin alt fırkası olarak *Meymûniyye*’yi, *Beyhesiyye*’nin alt fırkası olarak *Avfiyye* vermiştir. Ancak el-Ka‘bî bu alt fırkaları daha ayrıntılı bir şekilde vermiştir. el-Ka‘bî eserinde Hâricîlerin görüşlerinin esasını *Ezârika*, *İbâziyye*, *Sufriyye* ve *Necedât*’ın görüşlerinin oluşturduğunu söylemiştir.⁴⁶⁰ İbn Hazm’ın Hâricîleri esas olarak dört fırka şeklinde vermesi de el-Ka‘bî’nin bu görüşüyle benzerlik arz etmektedir.

İsferâyînî (471/1078), *et-Tabsîr* isimli eserinde 73 fırka rivayetini esas almıştır.⁴⁶¹ Hâricî fırkaların sayısının yirmi olduğunu söylemiş ve şu şekilde sırlamıştır: “*Muhakkimetü’l-Ûlâ*, *Ezârika*, *Necedât*, *Sufriyye*, *Acârîde*, *İbâziyye*. *Acârîde*’den olanlar; *Hâzimiyye*, *Şuaybiyye*, *Şeybâniyye*, *Ma‘bediyye*, *Ruşeydiyye*, *Mükremiyye*, *Hamziyye*, *İbrâhimiyye* ve *Vâkıfiyye*’dir. *İbâziyye*’nin fırkaları ise *Hafsiyye*, *Harisiyye*, *Yezidiyye*, *Ashâb-u Taat*’tır.”⁴⁶² İsferâyînî, eserinde ilk olarak fırkaları ve sayılarını vermiş daha sonra her fırkayı alt sınıfları ve görüşleriyle birlikte açıklamıştır.⁴⁶³

⁴⁵⁹ İbn Hazm, *el-Fasl fi’l-Milel ve’l-Ehvâ ve’n-Nihal (Dinler ve Mezhepler Tarihi)*, II, s. 13.

⁴⁶⁰ el-Ka‘bî, *Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât*, s. 142.

⁴⁶¹ el-İsferâyînî, *et-Tabsîru fi’d-Dîn ve Temyîzi’l-Fırkati’n-Nâciye ‘ani’l-Fıraki’l-Hâlikîn*, s. 23, 24.

⁴⁶² el-İsferâyînî, *et-Tabsîru fi’d-Dîn ve Temyîzi’l-Fırkati’n-Nâciye ‘ani’l-Fıraki’l-Hâlikîn*, s. 23, 24.

⁴⁶³ İleride yapmış olduğu tasnif şu şekildedir: 1. *Muhakkimetü’l-Ûlâ*, 2. *Ezârika*, 3. *Necedât*, 4. *Sufriyye*, 5. *Acârîde* (alt fırkaları; *Hâzimiyye*, *Şuaybiyye*, *Halefiyye*, *Ma‘lûmiyye*, *Saltiyye*, *Hamziyye*, *Se‘âlîbe*, *Ma‘bediyye*, *Ahnesiyye*, *Şeybâniyye*, *Mükremiyye*) 6. *İbâziyye* (alt fırkaları; *Hafsiyye*, *Harisiyye*, *Ashâb-u Taat*), 7. *Şebîbiyye*. Bkz. el-İsferâyînî, *et-Tabsîru fi’d-Dîn ve Temyîzi’l-Fırkati’n-Nâciye ‘ani’l-Fıraki’l-*

Rivayetlerin bazıları el-Ka‘bî’nin aktarmış olduklarıyla benzerlik göstermektedir. Tasnifindeki fırka isimleri el-Ka‘bî’ninki ile benzerlik taşımaktadır. Bununla birlikte onun tasnifinin Bağdâdî’nin tasnifi ile bazı noktalar hariç birebir aynı olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Bağdâdî de olduğu gibi İsferyânî de Hâricî firkalar arasında sayılan *Meymûniyye* ve *Yezîdiyye*’nin Müslüman firkalardan sayılamayacağını belirtmiştir.⁴⁶⁴ Bu durum muhtemelen onun öğrencisi olmasından kaynaklanmaktadır.⁴⁶⁵

Şehristânî (548/1153), İslam Mezheplerinin *Kaderiye*, *Sıfâtiyye*, *Havâric* ve *Şîa* olmak üzere dört ana gruba ayrıldığını ve daha sonra ortaya çıkan firkalarla bu sayının 73’e ulaştığını söylemiştir.⁴⁶⁶ Hâricîlerin öne çıkan firkalarının *Muhakkime*, *Ezârika*, *Necedât el-Âzirîyye*,⁴⁶⁷ *Beyhesiyye*⁴⁶⁸, *Acârîde*⁴⁶⁹, *Se‘âlîbe*⁴⁷⁰ ve *İbâziyye*⁴⁷¹ olduğunu

Hâlikîn, s.45-60.

⁴⁶⁴ el-İsferyânî, **et-Tabsîru fi’-d-Dîn ve Temyîzi’l-Fırkati’n-Nâciye ‘ani’l-Fıraki’l-Hâlikîn**, s. 140.

⁴⁶⁵ Bkz. Emrullah Yüksel, “**İsferyânî**”, *DİA*, İstanbul, 2000, XXII, s. 517-518.

⁴⁶⁶ Şehristânî, **el-Milel ve’n-Nihal**, s. 28.

⁴⁶⁷ *Necedât*’ın daha sonraları *Ataviyye* ve *Fudeykiyye* olarak alt gruplara ayrıldıklarını söylemiştir. Bkz. Şehristânî, **el-Milel ve’n-Nihal**, s. 115.

⁴⁶⁸ Alt firkaları; *Avniyye*, *Ashâbu’t-tefsir*, *Ashâbu’s-suâl*’dir. Bkz. Şehristânî, **el-Milel ve’n-Nihal**, s. 117.

⁴⁶⁹ Alt firkaları; *Saltîyye*, *Meymûniyye*, *Hamziyye*, *Halefiyye*, *Etrâfiyye*, *Şuaybiyye*, *Hâzimiyye*. Bkz. Şehristânî, **el-Milel ve’n-Nihal**, s. 119, 120.

⁴⁷⁰ Alt firkaları; *Ahnesiyye*, *Ma‘bediyye*, *Ruşeydiyye*, *Şeybâniyye*, *Mükremiyye*, *Ma‘lûmiyye*, *Mechûliyye* ve *Bid‘iyye*’dir. Bkz. Şehristânî, **el-Milel ve’n-Nihal**, s.121-123.

⁴⁷¹ Alt firkaları; *Hafsiyye*, *Hârisiyye*, *Yezîdiyye*. Şehristânî başta verdiği sınıflara ek

diğerlerinin ise bunların alt gruplarını oluşturduğunu belirtmiştir.⁴⁷² Eserinde genel olarak el-Ka‘bî’nin görüşlerine yer vermiş; Hâricîlik bahsinde ismini de zikrederek ondan alıntılar yapmıştır.⁴⁷³ Fırkaların görüşleri hakkında el-Ka‘bî ile benzer bilgiler aktarmıştır. el-Ka‘bî’de olduğu gibi isyan edenlere geniş bir şekilde yer vermemiş; olayların geçtiği yer ve zaman hakkında daha az bilgi vermiştir. el-Ka‘bî’nin, *Ataviyye* ve *Fudeykiyye*’yi müstakil bir fırka olarak ele alması, Şehristânî’nin bu fırkaları *Ezârika*’nın alt kolları şeklinde vermesi gibi müstakil ve alt fırkaların hangileri olduğu bakımından aralarında farklılıklar bulunmaktadır.

Neşvân el-Himyerî, (573/1178) Müslümanların *Mu‘tezile*, *Mürchie*, *Şîa*, *Havâric*, *Haşeviyye* ve *el-Âmme* olarak altı fırkaya ayırdığını belirtmiştir.⁴⁷⁴ Hâricî fırkaların tasnifini yapmadan önce Ebu’l-Kasım el-Belhî’nin ismini zikretmiş ve eserinin ilerleyen bölümlerinde el-Ka‘bî’nin ismini vererek ondan alıntı yapmıştır.⁴⁷⁵ el-Ka‘bî’nin eserinde belirttiği gibi⁴⁷⁶ Neşvân el-Himyerî’de Hâricîlerin aslını, *Ezârika*, *İbâziyye*, *Necdiyye* ve *Sufriyye*’nin oluşturduğunu söylemiştir.⁴⁷⁷ el-Himyerî’nin yapmış olduğu tasnif küçük farklılıklarla birlikte el-Ka‘bî’nin tasnifine çok benzemektedir.⁴⁷⁸

olarak Ziyad b. el-Asfar’a mensup olan *Sufriyetü’z-Ziyâdiyye* fırkasından da bahseder.

Bkz. Şehristânî, **el-Milel ve’n-Nihal**, s. 125.

⁴⁷² Şehristânî, **el-Milel ve’n-Nihal**, s. 110.

⁴⁷³ Şehristânî, **el-Milel ve’n-Nihal**, s. 115, 124.

⁴⁷⁴ el-Himyerî, Neşvân b. Saîd b. el-Himyerî el-Yemenî (ö. 573/1178), **el-Hûru’l-Îyn**, thk: Kemâl Mustafa, Kahire: Mektebetü’l-Hâncî, 1948, s. 147.

⁴⁷⁵ el-Himyerî, **el-Hûru’l-Îyn**, s. 172.

⁴⁷⁶ el-Ka‘bî, **Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât**, s. 142

⁴⁷⁷ el-Himyerî, **el-Hûru’l-Îyn**, s. 178.

⁴⁷⁸ el-Himyerî’nin tasnifi şu şekildedir: 1. *Necdiyye*, 2. *Fudeykiyye*, 3. *Ataviyye*, 3.1.

Ayrıca fırkaların görüşlerini anlattığı kısımlarda el-Ka'bî ile aynı rivayetleri zikrettiği olmuştur.

Kalhâtî (IV/X. yy), eseri *el-Keşf ve'l-Beyan*'da 73 fırka hadisini esas almıştır.⁴⁷⁹ Müslümanları *Kaderiye*, *Mu'tezile*, *Cehmiyye*, *Sifâtiyye*, *Müşebbihe*, *Haşeviyye*, *Hâricîyye* ve *Ravâfız* olmak üzere fırkalara ayırmıştır.⁴⁸⁰ Hâricîlerin on altı fırkaya ayrıldığını söylemiş ve onları şu şekilde sıralamıştır: *Vehbiyye*, *Ezârika*, *Necdiyye*, *Ataviyye*, *Ashâb-u Ziyâd el-E'sam*, *Salihîyye*, *Beyhesiyye*, *Acrediyye*, *Meymûniyye*, *Sufriyye*,⁴⁸¹ *Hafsiyye*, *Sa'lebiyye*,⁴⁸² *Ahnesiyye*,⁴⁸³ *Hâzimiyye*, *Halefiyye* ve *Aşr-ı*

Acârîde, 3.1.1. *Hâzimiyye*, 3.1.1.a. *Mechûliyye*, 3.1.1.b. *Ma'lûmiyye*, 3.1.2. *Saltiyye*, 3.1.3. *Sa'lebiyye* (Alt sınıfları; *Ahnesiyye*, *Ma'bediyye*, *Şeybâniyye*, *Ruşeydiyye*, *Mükremiyye*), 3.2. *Meymûniyye*, 3.2.1. *Halefiyye*, 3.2.2. *Hamziyye*, 4. *İbâziyye*, 4.1. *Hafsiyye*, 4.2. *Yezîdiyye*, 5. *el-Vâkıfa*, 6. *Dahhâkiyye*, 7. *Beyhesiyye*, 7.1. *Avfiyye*, 8. *Sufriyye*, 9. *Fazîliyye*, 10. *Şimrâhiyye*, 11. *Ezârika*, 12. *Bid'iyye*. Bkz. el-Himyerî, **el-Hûru'l-İyn**, s. 170-178.

⁴⁷⁹ Kalhâtî, **el-Fırak-u İslamiyye min Hilali'l-Keşf ve'l-Beyân**, II, s. 265, 325.

⁴⁸⁰ Kalhâtî, **el-Fırak-u İslamiyye min Hilali'l-Keşf ve'l-Beyân**, II, s. 325.

⁴⁸¹ Daha sonra bu fırkadan *Şimrâhiyye* ve *Tağlebiyye* fırkalarının ortaya çıktığını söylemiştir. Bkz. Kalhâtî, **el-Fırak-u İslamiyye min Hilali'l-Keşf ve'l-Beyân**, II, s. 433.

⁴⁸² *Acrediyye*'den olup daha sonra onlardan ayrıldığını belirtmiştir. Bkz. Kalhâtî, **el-Fırak-u İslamiyye min Hilali'l-Keşf ve'l-Beyân**, II, s. 434.

⁴⁸³ *Sa'lebiyye*'den olduklarını ancak görüş farklılıkları nedeniyle bu gruptan ayrıldıklarını zikretmiştir. Bkz. Kalhâtî, **el-Fırak-u İslamiyye min Hilali'l-Keşf ve'l-Beyân**, II, s. 434.

Sa'diyye.⁴⁸⁴ İbâzî olan Kalhâtî, el-Ka'bi ve diğerk bazı müelliflerin tasnifinden farklı olarak İbâziyye fırkasını Hâricîliğin fırkalarından biri olarak ele almamıştır. Çünkü Kalhâtî'ye göre Ehl-i İstikame'nin ilk fırkası; kitap, sünnet, icma üzerine olan Muhakkime, yani İbâziyye'dir. Ayrıca Kalhâtî İbâziyye'nin, dalalet üzere olduğunu iddia ettiği diğerk fırkalardan farklı bir fırka olduğunu söylemiştir.⁴⁸⁵ Ona göre Hâricîlik fırkası dalalet üzereyken İbâziyye fırkası ondan ayrı bir fırka olup Ehl-i İstikame içerisinde yer almaktadır.

el-Ka'bi'nin eserinin kendinden sonraki müelliflere etkilerini görmek amacıyla farklı zamanlarda telif edilen eserlerde Hâricî fırkaların tasnifinin nasıl yapıldığını ele almaya çalıştık. Sonuç olarak, Eş'arî, Bağdâdî, Şehristânî, Neşvân el-Himyerî gibi isimlerin eserlerinde, ismi ile zikrederek ya da zikretmeyerek el-Ka'bi'den alıntılar yapmış olduklarını gördük. Direkt olarak tasnifinin aynısını yapmamış olsalar da eserlerinin içerikleri, aktarılan rivayetler ve fırka isimlerindeki benzerlikler onların el-Ka'bi'den doğrudan veya dolaylı olarak etkilenmiş olma ihtimallerini ortaya koymaktadır. Nitekim el-Ka'bi kendinden öncekilerden daha geniş ve kapsamlı bir eser ortaya koyarak kendinden sonra telif edilen eserler üzerinde etkili olmuştur.

⁴⁸⁴ Kalhâtî, **el-Fırak-u İslamiyye min Hilali'l-Keşf ve'l-Beyân**, II, s. 423-435.

⁴⁸⁵ Kalhâtî, **el-Fırak-u İslamiyye min Hilali'l-Keşf ve'l-Beyân**, II, s. 471. Ayrıca Hâricî fırkaların farklı tasnifleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Keith Lewinstein, "**Studies in Islamic Heresiography: The Khawarij in Two Firaq Traditions**", Princeton University, 1989, s. 55 vd.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KA' BÎ'NİN MAKÂLÂTI'NDA HÂRİCÎLERE NİSBET EDİLEN GÖRÜŞLER ve HÂRİCÎLERİN SİYASÎ FAALİYETLERİ

Bu bölümde el-Ka'bî'nin, Hâricî şahıslar, Hâricîlerin yayıldığı bölgeler, onlara nisbet edilen görüşler ve Hâricîlerin siyasî faaliyetler ve isyanları ile ilgili verdiği bilgiler analiz edilmeye çalışılmıştır.

1. el-Ka'bî'nin Makâlâtı'nda Hâricî Şahıslar

el-Kâ'bi, Hâricî fırkaları, görüşlerini, onlara verilen isimleri inceledikten sonra Hâricî ricalinin âlimlerini, mütekellim ve müelliflerini ele almış ve onlarla ilgili bilgiler aktarmıştır.

el-Ka'bî; İkrime,⁴⁸⁶ Ebû'ş-Şa'sâ,⁴⁸⁷ İsmâil b. Semî',⁴⁸⁸ Ebû Hârûn el-Abdî,⁴⁸⁹ Hubeyre b. Yerîm,⁴⁹⁰ Hakîm b. Cübeyr⁴⁹¹ ve Câbir b. Zeyd⁴⁹² gibi Hâricî

⁴⁸⁶ İsmi, İkrime el-Berberî el-Medenî'dir (105/723). O, İbn Abbâs'ın mevlası idi. İkrime, İbn Abbâs'tan kırk yıl boyunca ilim tahsil ettiğini ve İbn Abbâs'ın kendisine Kur'ân ve Hadis ilmini öğretebilmek için ayaklarına ip bağladığını söylemiştir. Zehebî onun ölüm tarihinin 107/726 olduğunu söylemiştir. Bkz. ez-Zehebî (ö. 748/1347), **Tezkiretü'l-Huffâz**, I, s. 74. İbn Sa'd, İkrime'nin Hâricî görüşte olduğunu iddia edenlerin rivayetlerini aktarmıştır. Bkz. İbn Sa'd (ö. 230/845), **Tabakât**, VII, s. 288. Taberî, "İkrime, Hâricîlerden Sufriyye'nin görüşündedir" diyenlerin olduğunu aktarmıştır. Bkz. Taberî (ö. 310/923), **Târîh**, XI, s. 633.

⁴⁸⁷ İsmi, Ebû'ş-Şa'sâ Câbir b. Zeyd el-Ezdî'dir (93/711-12). Onun İbn Abbas, İbn Ömer

gibi kimselerden hadis rivayet ettiği söylenmektedir. el-Ka'bi bu isimden sonra Câbir b. Zeyd'i başka bir şahıs gibi zikretmiştir. Ancak kaynaklarda bulduğumuz kadarıyla bu iki kişi aynı kimse olup Ebû's-Şa'sâ onun lakabıdır. Bkz. Kalhâtî (ö. IV/X.yy), **el-Fıraku-İslamiyye min Hilali'l-Keşf ve'l-Beyân**, II, s. 471; ez-Zehebî (ö. 748/1347), **Tezkiretü'l-Huffâz**, I, s. 57; İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Alî el-Askalânî (ö. 852/1448), **Tehzîbu't-Tehzîb**, Hindistan: Dairetü'l-Maarifi'n-Nizâmiyye, 1326/1908, II, s. 38.

⁴⁸⁸ İsmâil b. Semî Ebû Muhammed el-Hanefî el-Kûfî sika bir ravidir. Bkz. el-Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî (ö. 256/870), **et-Târîhü'l-Kebîr**, thk: Hâşim en-Nedvî, Dâru'l-Fikr, trz., I, s. 356; İclî, Ebû'l-Hasan Ahmed b. Abdullâh el-Kûfî (ö. 261/875), **es-Sikât**, thk. Abdulalîm Abdulazîm el-Bestevî, Medine, 1405/1985, s. 225. Zehebî, onun vefatının 141-150/759-767 tarihleri arasında olduğunu zikretmiştir. Bkz. ez-Zehebî (ö. 748/1347), **Târîhu'l-İslâm**, III, s. 817.

⁴⁸⁹ Onun ismi Umare b. Cüveyn'dir (134/751) ve Tabiindendir. Hadis alanında zayıftır. Ebû Saîd el-Hudrî'den rivayetler nakletmiştir. Bkz. İbn Sa'd, (ö. 230/845), **et-Tabakât**, IX, s. 245; es-Sem'ânî (ö. 562/1166), **el-Ensâb**, s. 192.

⁴⁹⁰ Babası Yerîm Ebû el-Alâi'dir ve Hemedanlıdır. Hubeyre; Ali, Abdullah ve Ammar'dan rivayetler aktarmıştır. Sika bir ravidir. Bkz. İbn Sa'd (ö. 230/845), **et-Tabakât**, VIII, s. 290; el-İclî (ö. 261/875), **es-Sikât**, s. 325; İbn Hacer (ö. 852/1448), **Tehzîbu't-Tehzîb**, VII, s. 414.

⁴⁹¹ İsmi, Abdullah b. Hakim b. Cübeyr el-Esedî el-Kûfî'dir. Babası gibi tutucu bir Râfîzîdir. Bkz. İbn Hacer (ö. 852/1448), **Lisânü'l-Mîzân**, s. 466. en-Nesâî sika olmadığını söylemiş, Dârekutnî metruk olduğunu belirtmiştir. Bkz. İbn Hacer, (ö. 852/1448), **Tehzîbu't-Tehzîb**, II, s. 36. Dârekutnî onun zayıf olduğunu söylemiştir. Bkz. ed-Dârekutnî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer el-Bağdâdî (ö. 385/995), **Sünenü'd-**

oldukları konusunda ihtilaf bulunanlar hariç, fakih veya hadisçilerden Hâricîlere mensup olan hiç kimseyi bilmediğini söylemiştir.

Hâricîlerin dil âlimleri arasında Sufriyye'ye mensup olan Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ'yı;⁴⁹³ şairleri arasında da İmrân b. Hittân'ı⁴⁹⁴ ve Sufriyye'den olan ve Ashâb-ı Nisâ diye anılan fırkanın reisi olduğu söylenen Habîb b. Hadra'yı⁴⁹⁵ zikretmiştir.

Dârekutnî, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1424/2004, III, s. 28.

⁴⁹² Asıl ismi Ebû's-Şa'sâ Câbir b. Zeyd el-Ezdî'dir. Umân'da doğmuştur ve 93/711-712 yılında vefat etmiştir. Bkz. İsmail Lütü Çakan, "**Câbir b. Zeyd**", *DİA*, İstanbul, 1992, VI, s. 537-538. Cabir b. Zeyd hakkında İbn Abbas, "Irak ehli nasıl oluyor da aralarında Cabir b. Zeyd gibi birisi varken bize ihtiyaç duyuyorlar?" diyerek onun ilmini övmüştür. Bkz. Dercînî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Saîd (ö. 670/1271), **Kitabu Tabakâti'l-Meşâih bi'l-Mağrib**, thk: İbrahim Tallây, Cezayir, 1974, II, s. 205.

⁴⁹³ Ebû Ubeyde Ma'mer el-Müsenna 110/729 yılında Basra'da dünyaya gelmiştir. Arap dili ve edebiyatı ile uğraşmıştır. Bkz. Süleyman Tülücü "**Ma'mer el-Müsennâ**", *DİA*, 2003, XXVII, s. 551-552. 210/826 senesinde vefat etmiştir ve Mecazü'l-Kur'ân isminde bir eseri vardır. Bkz. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm el-Herevî (ö. 224/839), **el-Garîbu'l-Musannef**, thk: Safvân Adnân Dâvûdî, Medine: Mecelletü'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 1414-1417/1993-1996, I, s. 266.

⁴⁹⁴ İmran b. Hittân Sedûsî (84/703), Sufriyye mezhebine mensup hatip ve şairlerdendir. Ebû Bilal Mirdas öldürülünce üzüntüsünü dile getiren bir şiir yazmıştır. Bkz. el-Müberred, **el-Kâmil fi'l-Luğa**, III, s. 124.

⁴⁹⁵ el-Müberred bu ismi Habîb b. Cedra olarak zikretmiştir. Bkz. el-Müberred, **el-Kâmil fi'l-Luğa**, IV, s. 10.

el-Ka‘bî, Hâricî müellifler ve mütekellimleri arasında İbâziyye’den Abdullah b. Yezîd, Muhammed b. Harb, Yahyâ b. Kâmil ve Sa‘lebiyye’den olup daha sonra Beyhesiyye görüşüne geçen el-Beyân b. er-Rebâb’ı⁴⁹⁶ saymıştır.⁴⁹⁷

el-Ka‘bî fırkaya mensup âlimleri zikrettikten sonra Hâricîlerden olup isyan ettiğine ve bir mezhebi olduğuna dair bilgi zikredilmeyen bazı kimselere de yer vermiştir. Bunların başında Sâlih, Dâvud, Ziyâd el-E’sam gelmektedir.⁴⁹⁸ el-Ka‘bî’ye göre, onlar bir araya gelerek Hâricîler arasında ihtilaf bulunan meseleler hakkında tartışmışlar ve meşhur olmayan bir ayaklanma girişiminde bulunmuşlardır.

Ziyâd es-Sicistânî, askerî bölgede bulunan bir maktul hususunda Hâricîler içerisinde ihtilaf ortaya çıkaran kişidir.

Hâricîlerden olup isyan ettiğine dair bilgi bulunmayan bir diğer kişi de Hârûn ez-Zaîf’tir. el-Ka‘bî onun, “muhaliflerinin kadınlarıyla evlenmeyi caiz gördüğü, aynı görüşte olduğu kimselerin kadınlarıyla evlenmeyi caiz görmediği ve bu hususta muhaliflerini Ehl-i kitap yerine koyduğu” görüşünü nakletmiştir.

el-Ka‘bî, Hâricî ricâlini zikretmesinin ardından hakem olayını reddeden ancak Hâricîlerden olmadığı için Allah’a hamd edildiği rivayet edilen el-Ahnef b. Kays, el-Eşter en-Necaî, el-Hasan el-Basrî isimlerine yer verir. Bu kimselerin tahkîm öncesi ve

⁴⁹⁶ Bu kısımda Beyân b. Rebâb olarak geçen isim diğer kaynaklarda Yemân b. Rebâb olarak geçmektedir. Nitekim el-Ka‘bî eserinin ilerleyen sayfalarında bu ismi Yemân b. Rebâb olarak zikretmiştir. Bu durum tahkikten kaynaklanmakta olabilir. Bkz. el-Ka‘bî, **Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât**, s. 202.

⁴⁹⁷ el-Ka‘bî, **Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât**, s. 154.

⁴⁹⁸ Dâvud, Sâlih ve Ziyad el-E’sam bir araya gelip ihtilaf bulunan konularda münazara ediyorlardı. Onların bilinen bir kitapları yoktur. Bkz. İbnü’n-Nedîm, **el-Fihrist**, s. 228.

sonrası Ali'yi dost edindiklerini ve Hâricîlerin fâsık olduğunu beyan ederek onlardan uzaklaştıklarını aktarmıştır.⁴⁹⁹

2. el-Ka‘bî'nin Makâlâtı'na Göre Hâricîlerin Hâkim Olduğu

Bölgeler

Hz. Ali dönemi ile başlayan Hâricîlerin siyasî faaliyetleri ve yayılışı Emevîler döneminde devam etmiş; el-Ka‘bî'nin yaşadığı zaman dilimi olan Abbâsîler dönemine gelince kısmen yavaşlamıştır. Nitekim el-Ka‘bî, Hâricîlerin en son 256/870 yılında isyanından bahseder.⁵⁰⁰

Hâricîlerin çoğunlukla yaşadıkları yerlerin başında doğuda Sicistan, Horasan ve Kuhistan gelir.⁵⁰¹ Hâricîlerin Arap yarımadasında hâkim olduğu yerler ise el-Cezîre, Musul, Bahreyn ve Uman'dır. Onlar Kuhistan ve Nîsâbur'da faaliyet göstermiş; İbâziyye ise Uman'a uzun zaman hâkim olmuştur.⁵⁰² Ayrıca Meymûniyye ve Acârîde, Horasan ve Sicistan'da güçlenmişlerdir.⁵⁰³

İbâziye'den bir fırka Trâblus'a geçtiği vakit Ebû'l-Abbas ve Ebû Cafer bir ordu ile onların üzerine yönlendirilmiş ve onları Tahert'e sürmüşlerdir. el-Ka‘bî'nin kendi yaşadığı dönemde Tahert hala İbâzilerin elindedir. Hadramûtta onlardan bir topluluk vardır. Herât'ta veya Mendâsetân'da bir önderleri bulunmaktadır.⁵⁰⁴ Tahert'e egemen

⁴⁹⁹ el-Ka‘bî, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 155.

⁵⁰⁰ el-Ka‘bî, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 136.

⁵⁰¹ el-Ka‘bî, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 137.

⁵⁰² el-Ka‘bî, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 155.

⁵⁰³ el-Ka‘bî, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 138.

⁵⁰⁴ el-Ka‘bî, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 131.

olduğu 30 seneden beri İbâziyye'nin başında bulunan kişi Abdülvehhâb b. Abdurrahîm b. Rüstem el-İbâzî'dir.

el-Ka'bi Âne⁵⁰⁵ şehri yolu üzerinde Suhtâne⁵⁰⁶ denilen bir yerde Sufriyye'ye mensup birisinin sultan olduğunu kaydetmiştir. Aynı zamanda Batı memleketlerinden Beyzâ'da, Sufriyye'den Mağrûr b. Tâlût'un liderliğinde Mağrûriyye adlı bir firkadan bir bahsetmiştir.⁵⁰⁷

3. el-Ka'bi'nin Makâlâtı'nda Hâricîlere Nisbet Edilen Görüşler

el-Ka'bi, Hâricîler'i bir araya getiren fikirleri; Hz. Ali'nin, Hz. Osman'ın ve büyük günah işleyen kimsenin tekfiri,⁵⁰⁸ zalim imama isyan etme, iki hakemi inkar; o iki hakemden, ikisini hakem olarak tayin edenlerden ve o ikisinden razı olanlardan uzak durmak şeklinde sıralamıştır.⁵⁰⁹ el-Ka'bi, kelamî görüşleri incelediği bölümde; "Hâricîlerin çoğu ya da tümü", "Hâricîlerden bazı firkalar" böyle düşünmüştür diyerek onların görüşlerine müşterek olarak yer vermiştir. el-Ka'bi'nin Hâricîlere nisbet ettiği görüşleri aşağıdaki başlıklar altında ele alabiliriz:

⁵⁰⁵ Âne, Irak'ta bulunan bir şehirdir. Bkz. Robert Mantran, "Irak", *DİA*, İstanbul, 1999, XIX, s. 91-93.

⁵⁰⁶ el-Ka'bi'nin yer ismi olarak belirttiği Suhtâne ile ilgili diğer kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlamadık.

⁵⁰⁷ el-Ka'bi, *Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât*, s. 156.

⁵⁰⁸ Eş'arî, Hâricîleri tanımlarken büyük günah işleyen kâfir olduğu konusunda Necedât fırkasının farklı düşündüğünü söylemiştir. Bkz. Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, s. 102. Bağdâdî'de Hâricîlerle ilgili olarak Eş'arî'nin tanımını aktararak el-Ka'bi'nin yanıldığını söylemiştir. Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 54-55.

⁵⁰⁹ el-Ka'bi, *Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât*, s. 117.

3.1. Kur'ân

Hâricîler, Kur'ân "Allah'ın kelamı, vahyi ve indirdiği kitaptır. O Allah'ın yarattığı bir şeydir ve Allah var iken o yoktu" fikrinde birleşmiş ve bu görüşlerini şöyle temellendirmişlerdir:

"Kur'ân üç şeyden hâlî olmaz: Kur'ân ya bizatihi Allah'tır (Allah'ın ayn'ıdır) ya Allah'ın dışında bir şeydir (yani gayr'ıdır) ya da Allah'ın bir parçasıdır. Kur'ân'ın, Allah'ın bir parçası olması asla caiz olmaz, zira Allah bundan yücedir, münezzehtir. Yine Kur'ân'ın bizatihî Allah'ın zatı olması da caiz olamaz. Çünkü Kur'ân okunur ve yazılır. Allah'ın ise okunması ve yazılması caiz değildir. Allah böyle bir durumdan da yücedir, münezzehtir. Bu durumda tek seçenek kalır ki o da Kur'ân, Allah'ın dışında bir şeydir; O'nun gayr'ıdır."

Kur'ân, Allah'ın dışında bir şeyse, o halde şu iki durumdan biri geçerli olacaktır: "Ya Allah ile birlikte ezelde vardı ya da Allah var iken o yoktu ve sonradan yaratılmış bir varlıktır." Eğer ki Kur'ân kadîm olsaydı Allah ile birlikte başka bir kadîm varlığın da olması gerekirdi. Bu görüşte olanlar Allah'a karşı küfürde en ileri gidenlerdir. Bu seçenek batıl olduğuna göre Kur'ân kesinlikle ve kesinlikle sonradan yaratılmıştır. Muhdes olduğuna göre de onu sonradan var eden Allah'tır. Çünkü ümmet, yaratılmışların Kur'ân'ın bir benzerini getirmeleri konusunda aciz olduklarına dair icmâ etmiştir ve bu durumu Kur'ân'ın, Allah'ın gayr'ı olduğuna dair delil olarak sunmuşlardır. Çünkü Kur'ân Arapçadır. O, indirilmiştir ve dinlenen, okunan, yazılan ve ezberlenen bir şeydir. Kur'ân, Allah'ın zatı ile kâim değildir. Kur'ân'ın başı, sonu ve parçaları vardır. İcmâ ile sabittir ki Allah'ın böylesi vasıflarla vasıflanması asla caiz değildir."⁵¹⁰

⁵¹⁰ el-Ka'bî, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 269.

3.2. Ahirette Çocuklara Azab

Hâricî fırkaların tümü ya da çoğuna göre, çocuklardan birinin ya da mü'minlerin veya müşriklerin çocuklarının ahirette eziyet görmesi Allah'ın hikmeti ile örtüşmez. Bir hadiste belirtildiği gibi, çocuklar cennet ehlinin yardımcısı olacaklardır.⁵¹¹ Böylece Allah dünya hayatındaki acılara karşılık, çocuklara ve mü'min çocuklara; ninelerine, dedelerine, annelerine ve babalarına lütufta bulunur.⁵¹²

Hâricîlerden bir fırkaya göre, "müşriklerin çocukları, babaları ile birlikte dir."⁵¹³ Bazılarına göre ise onlar, babalarından bir parçadır. "Onların ahirette ki hükümleri babalarının hükmü gibidir. Dünyada babaları kâfir ise onlarında kâfir olduğuna hükmedilir."⁵¹⁴

3.3. ed-Dâr'ın Hükmü

Dâr'ın hükmü konusunda Hâricî fırkalar farklı görüşler benimsemiştir:

Cafer b. Mübeşşir'e göre, dâr; dar-ı fisktır. Sufriyye'ye göre ise, teşbihin ortaya çıkması ve baskı olmasından ötürü dâr; dâr-ı küfrdür. İbâziyye dışında Hâricîler'in tümü, dâr'ın; dâr-ı küfr ve dâr-ı şirk olduğunu benimsemiştir. Çünkü Allah'ın

⁵¹¹ Hadis için bkz. et-Taberânî, Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed es-Sami (ö. 360/971), **el-Mu'cemu'l-Evsat**, thk: Tarık b. İvadullah b. Muhammed, Abdülmuhsin b. İbrahim el-Hüseyinî, Kahire: Daru'l-Haremeyn, III, s. 220.

⁵¹² el-Ka'bî, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 337.

⁵¹³ el-Ka'bî'nin burada kastetmiş olduğu fırka muhtemelen Sa'lebiyye'dir. O, fırkaları zikretmiş olduğu kısımda Sa'lebiyye'nin; çocukların babalarının azaplarına ortak olduğunu savunduklarını aktarmıştır. Bkz. el-Ka'bî, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 141.

⁵¹⁴ el-Ka'bî, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 338.

indirdikleri dışında hüküm verilmiş; günahlar açıkça işlenmiş ve ilan edilmiştir. Böyle bir fiil, küfr ve şirkidir; imam da kâfirdir. Dâr-ı hicre ise, dâr-ı imandır.⁵¹⁵

İbâziyye dârın; dâr-ı tevhîd olduğunu, dâr-ı îman olmadığını savunmuştur. Beyhesiyye'den bir gruba göre, “eğer imam küfre düşerse onun bulunduğu yerdeki halk ister ona biat etsin, ister etmesin; ister onun küfrünü bilsin, ister bilmesin tümü inkârcı olur. Bu durumda dâr; dâr-ı küfr ve dâr-ı şirke dönüşür.”⁵¹⁶

3.4. İmamet

Hâricîler, imametın Allah'ın bir farzı olduğunu ve onu tesis etmenin Müslümanlara vacip olduğunu kabul eder. Onlara göre, insanların imama uyması ve onu kabul etmesi şarttır. Tek bir imamın onları bir araya toplaması, koruması, onların ahkâmına göre hüküm vermesi, sınırlarını belirlemesi, ordularına hâkim olup ganimet ve sadakaları taksim etmesi aranan şartlardandır.⁵¹⁷

Hâricîler, birden fazla imam bulunmasını, ihtilafa yol açacağı korkusuyla caiz görmezler. Bu görüşlerine Hz. Muhammed'in “iki halifeye biat edildiği zaman onlardan birini öldürün”⁵¹⁸ hadisi ve sahabenin imam sayısını bir ile sınırlandırması uygulamasını delil getirmişlerdir. Aynı anda iki, üç, dört ve daha fazla halife bulunması durumunda; kişinin, etrafındakiler ve hatta kendi zatının konumunu tayin etmesine imkân verilmiş olur ve bu durumda imamet iptal edilir. İmametın zorunluluk olmaktan çıkarılması imkânsızdır.

⁵¹⁵ el-Ka'bî, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 384.

⁵¹⁶ el-Ka'bî, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 385.

⁵¹⁷ el-Ka'bî, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 426.

⁵¹⁸ Müslim, **es-Sahîh**, V, s. 179.

Onlardan bir grup farklı memleketlerde, iki veya üç imamın bulunmasını caiz görür.⁵¹⁹

el-Ka‘bî, Hâricîlerin imametini bir sınıfa ait olmadığını ve her sınıftan insanın, dürüst, faziletli ve şûrâ ehli tarafından görüş birliğiyle seçildiği takdirde imam olmasının caiz olduğu fikrini benimsediklerini aktarmıştır.⁵²⁰

Hâricîler imamın seçimi ile ilgili görüşlerini şöyle açıklamaktadırlar: “Allah (c.c.) ve Resûlu (a.s.) insanlara imam olsun diye bizzat bir adamı veya bir ismi belirlemedi. Şüphesiz imamet, ümmetin seçkinleri ve faziletleri arasında istişare ile olur.⁵²¹ İmamet hususunda meydana gelmesinden korkulan bir ayrılıktan dolayı istişareden önce akit yapmak zorunda kalmadıkça, onlar imameti kendileri için en uygun olana verirler. İstişareden önce akit yapmak zorunda kalırlarsa ve ümmetin seçkinlerinden bir kavim ya da ümmetten adalet sahibi iki kişi ve danışma kurulu imameti uygun olan ve onun sorumluluğunu alan bir adama verirse; iki adam ve istişare kurulunun ya da kavmin -eğer ki seçkin bir kavimse- belirledikleri imama uymak gerekir ve bu ümmetin geri kalanları için de geçerli olur. Müslümanların bu durumda birlik olup buna rıza göstermeleri ve birbirlerini yaralamayı terk etmeleri gerekir.”

⁵¹⁹ el-Ka‘bî, **Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât**, s. 427. el-Ka‘bî’nin zikretmiş olduğu bilgilerden hareketle bu fırkanın Hamziyye olduğunu söyleyebiliriz. Bkz. el-Ka‘bî, **Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât**, s. 138.

⁵²⁰ el-Ka‘bî, **Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât**, s. 428.

⁵²¹ Kalhâtî, İbâzilerin de halifenin seçimle başa gelmesi gerektiğini savunduklarını aktarmıştır. Bkz. Kalhâtî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, II, s. 476-477.

İmamet, tevarüs etmez, imametın kime verileceği seçimle ve ümmetin maslahatına göre belirlenir.⁵²²

3.5. el-Emru Bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyu Ani'l-Münker

Hâricîler iyiliği emretmek ve kötülükten nehyetmek konusundaki görüşlerini şöyle açıklamıştır: “Şüphesiz emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu ani'l-münker vaciptir. Müslümanlar, emru bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu ani'l-münkeri tek başlarına ve başkalarıyla yapmaya güç yetiremedikten sonra yapabildikleri ölçüde onu bilmeleri ve amel etmeleri gerekir. Münkerin kılıç, el ya da dil ile giderilmesi gerekir. Bunlardan hiçbirini yapamazlarsa onu kalpleriyle inkâr etmeleri ve yok etmeye güçleri yetmezse de bu hususta Allah'tan kendilerine yardım etmesini istemeleri gerekir.”⁵²³

el-Makâlât'ta ise Hâricîlerin bu konudaki görüşleri şöyle açıklanmaktadır: “Zalim ya da mücbir, Müşebbihe'den olan ya da Yezid b. Muaviye ve Benî Ümeyye'den söz ve düşünceleriyle küfre, kötülüğe ve fasıklığa sevk eden bir imam; Müslüman ülkelerinden birini ya da tamamını ele geçirirse Müslümanların yapması gereken ona isyan etmek ve onu imametten uzaklaştırarak uygun birini yerine geçirmektir. Eğer Müslümanlar güç yetirebiliyorlarsa ve o kimseye karşı destek verebilecek yardımcılar bulabiliyorlarsa, imamın yaptığı ve söylediklerine düşmanlık etmeleri gerekir. Bunu yapmaya güç yetiremezlerse de kalpleriyle karşı çıkarlar.”⁵²⁴

⁵²² el-Ka'bî, *Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât*, s. 432.

⁵²³ el-Ka'bî, *Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât*, s. 407.

⁵²⁴ el-Ka'bî, *Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât*, s. 408.

3.6. Kıyas ve İcmâ

el-Ka‘bî’ye göre, ümmet icmâ konusunda ihtilaf etmiştir. Bazı fırkalar icmâyı geçersiz görürken ümmetin çoğunluğu icmâyı geçerli görmüştür.⁵²⁵

Hâricîlerin çoğu icmâ ve kıyası geçersiz görür. Ancak Kur‘ân’ın zahiri ve ümmetin üzerinde anlaştığı; Peygamber (s.a.v)’den gelen ve tüm kitaplarda bulunan tefsir ile amel ederler. Necedât bu konuda çoğunluğa katılmamıştır. Çünkü onlar icthadı kabul etmiş ve mübah görmüşlerdir.⁵²⁶

3.7. Hâricîlerin Diğer Görüşleri

Allah Teâlâ birdir, cisim ya da araz değildir. Var oluşu bakımından hiçbir şey ona benzemez. Allah, Âlim ve Kadir’dir. O, herhangi bir mekânda bulunmaz ya da sınırlandırılmaz.⁵²⁷ Allah bütün mekânlardadır ve yalnızca bir yerde bulunması caiz olmaz.⁵²⁸

Hâricîler, Peygamberlerin herhangi bir ayet, mucize ya da burhân olmadan peygamberliğe dair sözlerini kabul etmenin gerekli olup olmadığı hususunda ihtilaf etmişlerdir. İbâziyye ve Hâricîlerin çoğu Peygamberin bu konudaki sözünün şöyle olduğunu aktarmışlardır: “Ben nebiyim ve bununla ilgili bir delil getirmedim. Nebi olmamla ilgili bir burhan ya da delile gerek yoktur.” Ayrıca onlar, “peygamberler

⁵²⁵ el-Ka‘bî, **Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât**, s. 389.

⁵²⁶ el-Ka‘bî, **Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât**, s. 500.

⁵²⁷ el-Ka‘bî, **Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât**, s. 241.

⁵²⁸ el-Ka‘bî, **Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât**, s. 244.

Ayrıca İbâziyye’nin Allah hakkındaki düşünceleri için bkz. Kalhâtî (ö. IV/X. yy), **el-Keşf ve’l-Beyân**, II, s. 471-473.

burhanla gelmesi de insanların onların sözlerini kabul etmeleri gerekir, kabul etmeyen kâfir olur” demişlerdir.⁵²⁹

Meymûniyye fırkası, Acârîde ve Sufriyye'nin çoğunluğu, Beyhesiyye'den bir grup ve bazı İbâzîlere göre, istitâat fiilden öncedir.⁵³⁰ Buna karşın İbâziyye, Hazimiyye ve Sufriyye'den bazı kimseler ise istitâatın fiil ile birlikte olduğu fikrini benimsemiştir.⁵³¹

Hâricîlerden Fazliyye iman'ı, “Allah'ın ve onun katından gelen her şeyi bilmek” olarak tanımlarken, İbâziyye; “ikrar ve bilgi”,⁵³² Necedât ise, “ikrar; Allah'ın ve Allah'tan gelen her şeyin toptan bilgisi” olarak tanımlamıştır.⁵³³

Takiyye konusunda; Necedât fırkası takiyyenin amelde de söz de caiz olduğunu, Ezârîka ne söz ne de amel de takiyyenin caiz olduğunu,⁵³⁴ Sufriyye ise takiyyenin sözde caiz olduğunu ancak amelde caiz olmadığını savunmuştur.⁵³⁵

⁵²⁹ el-Ka'bî, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 290.

⁵³⁰ el-Ka'bî, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 304-305.

⁵³¹ el-Ka'bî, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 306.

⁵³² Kalhâtî, İbâzîlerin “imanı; söz, fiil, niyet ve sünnete tabi olmak” olarak tanımladıklarını söylemiştir. Onların iman tanımlarının devamı için bkz. Kalhâtî, **el-Keşf ve'l-Beyân**, II, s. 471-473.

⁵³³ el-Ka'bî, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 365.

⁵³⁴ Salim b. Zekvân, Ezârîka'nın takiyye sebebiyle savaşa katılmayanları kâfir ilan ettiklerini aktarmıştır. Ona göre Allah mü'minleri takiyyeye teşvik etmiştir. Bkz. Sâlim b. Zekvân, **es-Sîre**, s. 73-74.

⁵³⁵ el-Ka'bî, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 383.

Kalhâtî de Sufriyye'nin takiyye hakkında, “amelde değil sözde caiz olduğunu” dile getirdiklerini söylemiştir. Bkz. Kalhâtî, **el-Keşf ve'l-Beyân**, II, s. 433.

Hâricîlerin çoğunluğu, Peygamberden sonra en faziletli kişinin Ebû Bekir olduğu fikrindedir.⁵³⁶ Ayrıca iki hakemin hükmü küfr ve sapkınlıktır; onlar yaptıkları ve verdikleri hükümle kâfir olmuşlardır.⁵³⁷

4. el-Ka'bi'nin Makâlâtı'na Göre Hâricîlerin Siyasî Faaliyetleri

Hâricîler teşekkülünden itibaren merkezî otoritelere karşı birçok kez isyan etmişlerdir. el-Ka'bi, Hâricîlik bahsinde firkanın kollarına ve görüşlerine değinmeden önce, meydana gelen Hâricî ayaklanma ve isyanlarına genişçe yer vermiştir. Hâricî isyanlardan bahsederken herhangi bir sınıflama yapmamış; dönemlerine göre; kronolojik olarak isyanları aktarmıştır. Biz bahsi geçen isyanları tasnif ederek kronolojik olarak incelemeye çalıştık.

4.1. Hz. Ali Dönemi'nde Hâricî Faaliyetler

el-Ka'bi, Hâricîlerden, Siffin'de tahkime başvuran ilk kişi hakkında farklı bilgiler aktarır. Ona göre, “O kişinin Ebû Bilal Mirdâs'ın kardeşi Urve b. Hudeyr,⁵³⁸

⁵³⁶el-Ka'bi, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 435. Salim b. Zekvân, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in yönetimde iyi olduğunu ancak Hz. Osman'ın başlarda iyi iken bir süre sonra dünyaya meylettiğini, bidatler ortaya çıkardığını söylemiştir. Hz. Ali'nin ise Allah'ın hükümlerini terk eden kâfir bir kişinin hükmünü onayladığını; ondan ayrılanların aslında Allah rızası için kendilerini feda ettiğini aktarmıştır. Sâlim b. Zekvân (ö. 70/689'dan sonra), **es-Sîre**, s. 56-69. İbn Selâm el-İbâzî de Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in faziletini vurgulayan rivayetleri aktarmıştır. Bkz. İbn Selâm el-İbâzî (ö. 273/887), **Kitabün fihî Bed'ü'l-İslam**, s. 28-31.

⁵³⁷el-Ka'bi, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 439.

⁵³⁸ Tahkime ilk başvuran kişinin kim olduğu konusunda farklı rivayetler bulunmaktadır. el-Eş'arî, Siffin'de tahkime ilk başvuran kişinin Urve b. Bilâl b. Mirdâs olduğunu

Yezid b. Asım el-Muhâribî ya da Sa'd b. Zeydi Menât'tan⁵³⁹ bir adam olduğu söylenmektedir.⁵⁴⁰ Söz konusu kimsenin at üzerinde tek olarak tahkim için gelen ve Ali'nin taraftarlarından bir adamı öldürüp, Muâviye'nin ashabı üzerine saldıran ancak güç yetiremeyince geri dönen ve sonra Hemedân'dan bir topluluk tarafından öldürülen Benî Yeşkur'dan bir adam olduğu da söylenir."⁵⁴¹

Hz. Ali'den ilk ayrıldıkları zaman Hâricîlerin emiri Abdullah b. el-Kevvâ, savaş emirleri Şîsu b. Rib'î idi. Daha sonra 37/658 senesinde Şevval ayının bitimine on gün kala perşembe gecesinde, Zeyd b. Hasan'ın evinde, Abdullah b. Vehb er-Râsibî'ye biat ettiler.⁵⁴²

aktarır. Bkz. el-Eş'arî (ö. 324/936), **İlk Dönem İslam Mezhepleri ve Tarihi**, s. 133. el-İsferâyînî, Muhakkime-i Ulâ'da "Lâ hükme illâ lillâh" diyen ilk kişinin Urve b. Hudeyr olduğunu söyler. Bkz. el-İsferâyînî (ö. 471/1078), **et-Tabsîr**, s. 45. "Urve b. Hudeyr; Benî Rebî'a b. Hanzala'dandır ve o Ebû Bilal Mirdas b. Hudeyr'in kardeşidir." Bkz. el-Müberred (ö. 285/898), **el-Kâmil fî'l-Luğa**, III, s. 133; İbn Eb'l-Hadîd (ö. 656/1258), **Şerhu Nehci'l-Belâğa**, I, s. 1073; İbn Kesîr (ö. 774/1373), **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, X, 560; eş-Şemmâhî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Ebî Osman Sa'id b. Abdu'l-Vahid (ö. 928/1522), **Kitabü's Siyer**, ty., s. 67-68.

⁵³⁹ Sa'd b. Zeydi Menât: Temim'den doğan bir kabilenin adıdır. Bkz. es-Sem'ânî, **el-Ensâb**, s. 365.

⁵⁴⁰ el-Ka'bî, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 117.

⁵⁴¹ el-Ka'bî, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 118.

⁵⁴² Kalhâtî, "Nehrevan Ehli" ismini verdiği topluluğun Hz. Ali'den ayrılarak on bin kişi ile Kufe'de bulunan Harura'ya gittiklerini aktarmıştır. Onların ilk imamlarının Abdullah b. Vehb er-Râsibî el-Ezdî olduğunu belirtir. Onların Abdullah b. Vehb er-Râsibî'nin evinde toplanarak imameti Hurkûs b. Züheyr es-Sa'dî'ye teklif ettiklerini ancak onun bu

Hâricîlerin Basralı reislerinden biri,⁵⁴³ Abdullah b. Vehb, Mis‘ar b. Fedekî ve Benî Halef’ten bir kişi ile birleşmek amacıyla yola çıktı. O, karşılaştığı kimseleri vahşice öldüren birisiydi. Taraftarları ile birlikte Abdullah b. Habbab’ı öldürdüler. Hâricîlerden bazıları, Abdullah b. Vehb’in öldürülmesi konusunu şöyle açıklamaktadır: “Hâricîlerden onu öldüren kimse, Abdullah’tan, babasının Peygamber (s.a.v)’den işittiği bir hadisi nakletmesini istedi. O da, fitne konusunda “savaşlara katılmamayı (kuud) ve Allah’ın öldürülen kulu olun” hadisini nakletti.⁵⁴⁴ Bunun üzerine onlar Abdullah’ın, isyan edenleri ve Hz. Ali’yi hatalı olarak yargılamış olduğunu düşündüler. Bu sebepten ötürü Abdullah’ın kanı helal görülmüştür.”⁵⁴⁵

teklifi kabul etmediğini nakletmiştir. İmameti sırasıyla birbirlerine teklif ederken sıra Râsibî’ye gelince onun bunu kabul ettiğini aktarmıştır. Bkz. Kalhâtî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, II, s. 239.

⁵⁴³ el-Ka’bi bu kişinin ismini zikretmemiştir. Eş‘arî bu kimsenin Mis‘ar b. Fedekî olduğunu söylemiştir. Bkz. el-Eş‘arî (ö. 324/936), **İlk Dönem İslam Mezhepleri ve Tarihi**, s. 133.

⁵⁴⁴ Hadis: Hz. Peygamber şöyle demiştir: “Bir fitne kopacaktır. Bu sırada oturan ayakta durandan, ayakta duran yürüyenden, yürüyen konuşandan daha hayırlıdır. Öldürülme imkânına sahip olan kimse sakın katil olmasın.” Bkz. Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (ö. 241/856), **el-Müsned**, thk: Şu‘ayb el-Arnâvût, Adil Mürşid ve diğerleri, Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001, XXXIV, s. 542.

⁵⁴⁵ Şemmâhî bu olayı şöyle nakleder: “Mis‘ar İbn Fedekî Basra’dan yola çıkarak Abdullah b. Habbâb’ın yaşadığı köye varmıştır. Ona tahkimle ilgili bilgi vermişler Abdullah’da “babam fitne çıktığı zaman evde durmamı öğütledi” demiştir. Bunun üzerine Mis‘ar “Allah bize senin babanın öğüdünden daha farklı öğütler veriyor, Allah; fitne ortadan kalkıncaya kadar onlarla muharebe edin diyor” (Enfal 8/39) demiş ve onu

Ali ile Abdullah b. Vehb arasında savaşın gerçekleşmesinden önce, onların çoğu Ali ile savaşmaktan çekindiler.⁵⁴⁶ Onlardan bir grup Abdullah b. Vehb'den ayrıldı. el-Ka'bî, ayrılan kişinin üç yüz kişiyle Endârûd'a yerleşen Havsere b. Vedâ olduğunun iddia edildiğini söylemiştir. Onlardan biri de iki yüz kişi ile Basra'ya yönelen Mis'ar b. Fedekî'dir.

öldürmüştür. Şemmâhî, Mis'ar'ın Nehrevan'a geçtiği zaman insanların ondan uzaklaştığını ve hatta onu öldürmek istediklerini söylemiştir. Bkz. eş-Şemmâhî, **Kitabü's Siyer**, s. 51.

⁵⁴⁶ Kalhâtî, Hz. Ali'nin Nehrevan'a gidenleri duyduğu zaman onları döndürmesi için birini gönderdiğini söylemiştir. Hz. Ali'nin daha sonra hakemlerin kararının vahyedilene tezat oluşturduğunu ve kendisinin de onları terk ettiğini bildiren bir mektup gönderdiğini aktarmıştır. Onlarda Hz. Ali'ye bir mektup göndererek kendi aralarında seçmiş oldukları Abdullah b. Vehb er-Râsibî'ye biat etmelerini istemişlerdir. Bunun üzerine Hz. Ali'de onların geri dönmeleri için Abdullah İbn Abbas'ı görevlendirmiştir.

Ayrıca Kalhâtî, Hz. Ali'nin, Rafızîler, Kufe ehlinde ve hayırsız bir grupla Nehrevan ehlinin üzerine doğru yola çıktığını ve savaş sonucunda dört bin kişinin öldürüldüğünü söylemiştir. Onun aktardığına göre, Peygamberin cennet ehlinde olduğunu belirttiği Hurkûs b. Züheyr'de ölmüştür. Daha sonra Hz. Ali öldürülenleri görünce "biz ne kötü bir şey yaptık" diyerek pişman olmuştur. Bkz. Kalhâtî (ö. IV/X. yy), **el-Keşf ve'l-Beyân**, II, s. 240-252.

Şemmâhî'de Hz. Ali'nin askerlerinin kendisinden ayrıldıklarını söylemiştir. Ayrılmalarının sebebini, Nehrevandaki insanları öldürmelerinden dolayı yaşamış oldukları pişmanlık olarak açıklamıştır. Bkz. eş-Şemmâhî (ö. 928/1522), **Kitabü's Siyer**, s. 53.

Medâinî, iki yüzü Basra ehlinde olan bin kişinin, Hz. Ali ile birlikte olan Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin sancağına katıldıklarını söylemiştir.⁵⁴⁷

Ferve b. Nevfel el-Eşcaî beşyüz kişiyle birlikte ayrılarak Bendenîceyn'e⁵⁴⁸ gelmiştir. Abdullah b. el-Havsî üçyüz kişi ile Kûfe'ye dönmüş, Ebû Meryem es-Sa'dî ikiyüz kişi ile Şehrîzur'a⁵⁴⁹ yerleşmiş, Sâlim b. Rebî'a onsekiz kişi ile Rey'e gitmiştir. el-Ka'bî, Medâinî'ye dayanarak bahsi geçen kimselerin Ebû Eyyûb'un komutasına girdiklerini söyler. Onlardan Salim b. el-Eşheb b. Bişr el-Uranî, Alkame ile birlikte Nehr-i Şîr'e, Eşras b. Avf ikiyüz kişiyle Deskere'ye gitmiştir.

Abdullah b. Vehb'i öldüren kimselerin; Ziyâd b. Hafsa et-Teymî ve Hâni b. el-Hattân el-Hemedânî olduğu ve 7 Safer 38/658 senesinde öldürüldüğü söylenir.

el-Ka'bî, Medâinî'ye dayanarak Hâricîlerden Şam ehliyle savaşma maksadıyla Hz. Ali ile birlikte ayaklanan bir gruptan daha bahsetmiştir. Hz. Ali, Nehrevan ehline yönelince oradan ayrılarak Nuhayle'ye gitmiş ve orada yaşam sürmüşlerdir.⁵⁵⁰

⁵⁴⁷ el-Ka'bî, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 118.

⁵⁴⁸ Nehrevan dağlarına bakan, Huzistan yakınlarında olan bir kasabadır. Bkz. Yâkût el-Hamevî, (ö. 626/1229), **Mu'cemu'l-Buldân**, II, s. 455. Wellhausen bu yerin ismini Bendenicîn olarak zikretmiştir. Bkz. Wellhausen (ö. 1918), **İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri**, s. 26. Belâzurî, onların Bendeniceyn ve Deskere'ye gittiklerini belirtmiştir. Bkz. el-Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (ö. 279/893), **Ensâbu'l-Eşrâf**, thk: Süheyl Zekkâr, Riyâd ez-Ziriklî, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1996, II, s. 371.

⁵⁴⁹ Verimli bir ova olan Şehrîzur, Kuzey Irak'ta Cibâl bölgesinde bulunmaktadır. Bkz. Ahmet Gündüz, "**Şehrîzor**", *DİA*, İstanbul, 2010, XXXVIII, s. 473-475.

⁵⁵⁰ el-Ka'bî, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 119.

4.1.1. Hz. Ali'nin Hayatında Ona İsyân Eden ve Öldürülen Hâricîler

Hz. Ali hayatta iken ona isyan eden ve sonrasında öldürülen Hâricîler arasında Abdullah b. Vehb, Eşras b. Avf, İbn Alkame et-Teymî, el-Eşheb b. Bişr el-Urenî, Sa'id b. Kifl ve Ebû Meryem es-Sa'dî'nin adları geçmektedir. Hz. Ali, Eşras b. Avf'ın üzerine Ebraş b. Hassân'ı göndermiş ve Ebraş; Eşras ve taraftarlarını Enbâr'da⁵⁵¹ Rebî'u'l-Evvel, 38/658 senesinde öldürmüştür.⁵⁵²

Sonra "Teym-u Adî"den İbn Alkame et-Teymî isyan etmiştir. Hz. Ali, onun üzerine Ma'kıl b. Kays'ı yönlendirmiş ve Ma'kıl, İbn Alkame ve taraftarlarını Ma-i Senedan'da⁵⁵³ Cemaziye'l-Evvel, 38/658 senesinde etkisiz hale getirmiştir.⁵⁵⁴

⁵⁵¹ Enbâr, Belh'e yakın olup Cüzcan'a yakın bir kasabadır. Bkz: Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229), **Mu'cemu'l-Buldân**, I, s. 257.

⁵⁵² Belâzurî, Nehrevân savaşının ardından Hz. Ali'ye karşı isyan eden ilk kişinin el-Eşras olduğunu aktarmıştır. Eşras, Deskere'de 200 kişi ile isyan edip Enbâr'a geçmiştir. Hz. Ali onun üzerine 300 kişi ile Ebraş b. Hassân'ı göndermiştir. Bkz. el-Belâzurî (ö. 279/893), **Ensâbu'l-Eşrâf**, II, s. 481; 38/658 Rebî'u'l-Ahir'de öldürdüğünü söyleyenler için bkz. İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen Alî b. Ebî'l-Kerem Muhammed el-Cezerî (ö. 630/1233), **el-Kâmil fî't-Târîh**, thk: Ömer Abdüsselâm Tedmurî, Beyrût: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1417/1997, II, s. 721; en-Nüveyrî, Şihâbü'd-Dîn Ahmed b. Abdilvahhâb b. Muhammed b. Abdiddâim el-Kureşî et-Teymî el-Bekrî en-Nüveyrî (ö. 733/1333), **Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb**, Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiku'l-Kavmiyye, 1423, XX, s. 180.

⁵⁵³ Eserde bu şekilde geçen yer ismini diğer kaynaklarda araştırdık ancak bulamadık. Diğer kaynaklardan hareketle bu ismin Mâsebezân olduğunu sanıyoruz. Bkz. Eş'arî (ö. 324/936), **İlk Dönem İslam Mezhepleri ve Tarihi**, s. 135; el-Mes'ûdî, (ö. 346/958) **Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher**, III, s. 294, 323; Bağdâdî (ö. 429/1037-38),

Hz. Ali, el-Eşheb b. Bişr el-Urenî ile birlikte isyan edenlerin üzerine Cariye b. Kudâme'yi göndermişti. Gönderilen kişinin Hucr b. Adî olduğu da söylenir. Hucr, Eşheb ve taraftarlarını aynı sene Cemaziye'l-Ahir'de Cürcan'da⁵⁵⁵ öldürmüştür.

Hz. Ali, isyan eden Sa'id b. Kifl'in üzerine Medâin'de bulunan Sa'd b. Mes'ûd es-Sekafi'yi göndermiş ve Sa'd, 38/658 senesinde Recep ayında Sa'd b. Kifl ve ashabını öldürmüştür.

Ebû Meryem es-Sa'dî isyan ettiğinde Hz. Ali onun üzerine Şurayh b. Hanî'yi sevk etmiştir. Kûfe'ye yakın bir yerde savaşmışlardı. Şurayh'ın ordusu dağılmış ve bu haber Hz. Ali'ye ulaşmıştı. Hz. Ali, Cariye (b. Kudame)'yi görevlendirmiş, takviye kuvvetlerle onları desteklemiştir. Bu sırada Şurayh'da onların yanına geçmiştir. Aynı senenin Ramazan ayında, eman dileyen elli kişi hariç Ebû Meryem ve taraftarları etkisiz hale getirilmiştir.⁵⁵⁶ Daha sonra Hz. Ali, Abdurrahman b. Mülcem tarafından öldürülmüştür.⁵⁵⁷

Mezhepler Arasındaki Farklar, s. 59; Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229), **Mu'cemu'l-Buldân**, I, s. 320; II, s. 491

⁵⁵⁴ Teym er-Ribâb'tan Hilâl b. Alkame kardeşi Mücalid ile ayaklanmıştır. Bazıları reisliğin Mücalid'de olduğunu söyler. Onlar Mâsebezân'a gelmişler ve Hz. Ali onların üzerine Ma'kıl b. Kays er-Riyâhi'yi göndermiştir. 38/658 senesi Cemaziye'l-Evvel'de yapılan muharebe sonucunda Hilal ve 200'ü aşkın kişi öldürülmüştür. Bkz. el-Belâzurî, **Ensâbu'l-Eşrâf**, II, s. 482.

⁵⁵⁵ Eş'arî ve Bağdâdî'nin eserinde Cercerâyâ olarak geçer. Bkz: el-Eş'arî, Ebû'l-Hasen Alî b. İsmail (ö. 324/936), **Makâlâtu'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn**, thk: Naîm Zarzûr, el-Mektebetü'l-Asriyye, 1426/2005, I, s. 113; Bağdâdî (ö. 429/1037), **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s. 59.

⁵⁵⁶ el-Ka'bî, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s.120.

4.2. Emevîler Dönemi Bazı Hâricî İsyancılar

Hâricîlerin isyanları Hz. Ali döneminden sonra artarak devam etmiştir. Aynı anda farklı bölgelerde isyan çıkaran Hâricîler; Emevîler döneminde otoritenin gündemini uzun süre meşgul etmiş; yöneticiler bu isyanları durdurmaya gayret göstermişlerdir. el-Ka‘bî, Nâfi‘ b. Ezrak’a kadar olan ve yönetim tarafından müdahale edilen isyanları gerçekleştiren bazı Hâricî isimleri şu şekilde sıralamıştır: “Abdullah b. el-Havsî et-Tâî, Ferve b. Nevfel el-Eşca‘î,⁵⁵⁷ Havsera b. Veda‘ el-Esedî, el-Müstevrid b. Alkame et-Teymî, Muâz b. Havsera, Ziyâd b. Harrâş el-İclî, Tayyî‘den Muâz, Amr b. Şeybân’ın oğullarından bir adam, Kûfe Hâricîleri olarak isimlendirilen grup, Basra’da

⁵⁵⁷ el-Ka‘bî, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 120.

Hz. Ali’yi öldüren Abdurrahman b. Mülcem el-Murâdî’dir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), **Târîhu Bağdâd**, I, s. 464; Neşvân el-Himyerî, (ö. 573/1178), **el-Hûru'l-İyn**, II, s. 201; İmâduddîn el-İsbehânî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Muhammed (ö. 597/1201), **el-Bustânu'l-Câmi li Cemî‘i Tevârîhi Ehli'z-Zemân**, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî, Beyrût, 1423/2002 s. 105; Kalhâtî (ö. IV/X. yy), **el-Keşf ve'l-Beyân**, II, s. 253.

Abdurrahman, Ali tarafındaydı. Daha sonra Hâricîlerin tarafına geçmiş ve Hz. Ali’yi Ramazan ayının on yedisinde Cuma gecesini öldürmüştür. Ramazan ayının yirmisinde Pazar gecesini öldürdüğünü söyleyenler de vardır. Bkz. İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen (ö. 571/1176), **Târîhu Dimeşk**, thk. Amr b. Ğurâme el-Umrevî, Dâru'l-Fikr, 1415/1995, XLII, s. 577; İbn Kerdebûs, Abdülmelik b. Muhammed et-Tûzerî (ö. 575/1180), **el-İktifâ fi Ahbâri'l-Hulefâ**, thk: Sâlih b. Abdullâh el-Ğâmidî, Medine: İmâdetü'l-Câmi‘ati'l-İslâmiyye, 1429/2008, I, s. 571.

⁵⁵⁸ el-Ka‘bî, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 120.

Karîb, Zahhâf,⁵⁵⁹ Sehm b. Ğâlib el-Cehîmî ve ismi Yezid b. Malik olan el-Hatîm,⁵⁶⁰ Ebû Bilâl Mirdâs b. Udeyye.”⁵⁶¹ Emevîler döneminde Hâricîler tarafından gerçekleştirilen bazı isyanları, siyasî ve toplumsal etkisinin fazla olması dolayısıyla ele almak istiyoruz.

4.2.1. Nâfi‘ b. el-Ezrak ve Taraftarlarının Faaliyetleri

Nâfi‘ b. el-Ezrak el-Hanefî Ebû Râşid, Hâricîler içerisinde yeni bir fikir ortaya atan ilk kişiydi. el-Ka‘bî’ye göre, onların katı görüşlerini ilk ortaya atan ve ona davet eden kimse Abdurabbîhi el-Kebîr ve Abdullah b. el-Vadîn’dir.⁵⁶²

Nâfi‘, fikri ortaya attığı zaman yanında bulunanlar ona muhalefet ederek ondan ayrıldılar.⁵⁶³

⁵⁵⁹ Karîb b. Murre İbn Sa‘d; Ezd kabilesindendi (ve diğeri de) Zahhaf b. Sa‘d et-Tai’dir. Bkz. el-Ka‘bî, **Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât**, s. 121.

⁵⁶⁰ el-Ka‘bî, **Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât**, s. 121.

⁵⁶¹ Udeyye onun annesi, babası Hudeyr’dir. Onun, Mirdas b. Amr b. Hudeyr olduğu ve Udeyye’nin onun büyükannesi olduğu söylenir. O (Ebu Bilal) Benî Rebî‘a b. Hanzala kabilesindedir. Bkz. el-Ka‘bî, **Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât**, s. 122. Ayrıca bkz. eş-Şemmâhî (ö. 928/1522), **Kitabü’s Siyer**, s. 63.

⁵⁶² el-Ka‘bî, **Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât**, s. 136.

⁵⁶³ Bir önceki bölümde de zikrettiğimiz üzere el-Ka‘bî bu ihtilafı ilerleyen sayfalarda şöyle açıklamıştır: “Şüphesiz Nâfi‘ b. el-Ezrak, Hâricîler arasında ihtilaf çıkaran ilk kişidir. Kaade’den uzaklaşma ve ordusuna katılmak isteyenleri sınamak onun ortaya attığı; ihtilafa neden olan fikirlerdendi.” Bkz. el-Ka‘bî, **Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât**, s. 136.

Onlardan Atiyye b. el-Esved el-Hanefî, Necde b. Âmir ve Ebû Fudeyk Yemâme'ye gitmişlerdir.⁵⁶⁴ Ezârika grubunun Nâfi' den sonra Ubeydullah b. el-Mâhûz'a biat ettiği ve Mühelleb'in, Ubeydullah'ı 66/685 senesinde öldürdüğü söylenmektedir.⁵⁶⁵

Nâfi' taraftarlarından olan Katarî b. el-Fucâe 65/684 yılında isyan etmiş ve Ahvâz bölgesinden Dûlâb'a geçmiştir. Ömer b. Ubeydullah b. Ma'mer'in görevlendirmesi ile Müslim b. Ubeys onunla savaşmak üzere yola çıkmıştı. el-Ka'bî, bu görevlendirmenin Âmil İbn ez-Zübeyr zamanında gerçekleştiğini aktarmıştır.⁵⁶⁶

Müslim'i 65/684 senesinde Abdullah b. Nevfel Âmil İbn ez-Zübeyr Basra'ya göndermiştir. Yapılan muharebeler sonunda Müslim ve Nâfi' öldürülmüştü. Ezârika'nın başına Abdullah b. Ehvaz geçti. Onların karşısında yer alan Basra ehlinin başına Benî Temim'den olan Rabî'a el-Eczem isminde biri geldi. İkisi de öldü. Daha sonra Ezârika, Ubeydullah b. Mâhûz'u, Basra ehli ise Kureyş'in müttefiki olan Haccac b. Sâbit'i reis seçti ve aralarında yapılan muharebede ikisi de öldürüldü.⁵⁶⁷ Bunun ardından Ezârika, ez-Zübeyr b. Mâhûz'u, Basralılar da Hârise b. Bedr'i reis olarak kabul etti. Basralılar yenilgiye uğradı ve onlardan çok insan öldürüldü. Sonra da Attâb b. Verkâi er-Riyâhî, Isbahân'ın bir mahallesinde Zübeyr b. Mâhûz'u öldürmüştür.

⁵⁶⁴ el-Ka'bî, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 123.

⁵⁶⁵ el-Ka'bî, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 124.

⁵⁶⁶ el-Ka'bî, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 124.

⁵⁶⁷ İbnü'l-Esîr bu sıralamayı daha farklı vermektedir. "Nâfi' öldürüldükten sonra Basra ehli el-Haccâc b. Bâb el-Himyeri'ye, Hâricîlerde Abdullah b. Mâhûz et-Temîmî'ye reisliği vermiştir. O ikisi ölünce Basralılar Rabî'a b. el-Eczem et-Temîmî'yi, Hâricîlerde Ubeydullah b. Mahûz et-Temîmî'yi seçmişlerdir." Bkz. İbnü'l-Esîr, (ö. 630/1233), **el-Kâmil fi't-Târîh**, III, s. 276.

Ezârika daha sonra Katarî b. Fücâe'ye biat etti (68/687). Katarî, Mühelleb ve ona muhalefet edenlerle arasında gerçekleşen olaylar ve kendi taraftarları içerisinde anlaşmazlık meydana gelene kadar Ezârika'ya emirlik yapmaya devam etti. Ashâbı arasında anlaşmazlık çıkmasının sebebi; Katarî'nin seriye için yola çıktığında nezaketsiz davranan ve kendisine el-Muka'tal denilen Benî Temîm'den bir adamı orduya vekil bırakmasıydı.⁵⁶⁸ Ezârika bu durumu Katarî'ye şikayet etti. Katarî, bundan sonra onu vekil bırakmayacağını söyledi ve seriye için yola çıktı. Askerler ordugâhta sabahladıklarında, sabah namazını kendilerine Muka'tal kıldırdı. Onlar: "Hani bir daha bunu vekil bırakmayacağını iddia ediyordu. Kesinlikle yalan söylemiş" dediler ve

⁵⁶⁸ İbnü'l-Esîr ihtilafa yol açan farklı durumlardan bahsetmiştir. Onun zikretmiş olduğu ihtilaflar şu şekildedir:

1) Katarî, Muka'tar ed-Dabî diye anılan bir adamı Kirman çevresinde bir yere âmil olarak görevlendirdi. Muka'tar onlardan birini öldürünce Hâricîler Katarî'ye gelerek onun cezalandırması gerektiğini söylediler. Ancak Katarî bu fikre katılmadığını belirtti. Ve bu durum onlar arasında ihtilafa neden oldu.

2) Hâricîler arasından bir adam zehirli ok uçları yapıp Mühelleb'in taraftarlarına atıyordu. Mühelleb'in ashâbı bu durumu ona bildirdiler ve şikayet ettiler. O da kimse görmeden Katarî'nin olduğu bölgeye koymasını emrederek mektupla birlikte bir kişiyi onların tarafına gönderdi. Katarî'nin bulunduğu mektupta "yaptığın ok uçları ulaştı, bin dirhem gönderdim" yazıyordu. Bunun üzerine Katarî'nin ok uçları yapan adamı öldürmesi ihtilafa sebebiyet verdi.

3) Mühelleb, Hıristiyan bir adamı Katarî'ye secde etmesi için gönderdi. Adam, Katarî'nin yanına gitti ve ona secde etti. Hâricîler bunun ilah edinmek anlamına geldiğini söylediler ve Hıristiyan adamı öldürdüler. Bazıları da Katarî'den ayrıldılar. Onlardan beşte biri ya da dörtte biri Katarî ile kaldı. Bkz. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fî't-Târîh**, III, s. 468-469.

seriyyeden döndüğünde muhakkak kendisini tövbeye davet edeceklerini dile getirdiler. Seriyyeden ayrılıp geldiğinde içlerinden Amr el-Kanâ, Ubeyde b. Hilâl, Abdurabbihî el-Kebîr, Abdurabbihî es-Sağîr, Sâlih b. Mihrâk'tan oluşan bir grup insan Katarî'nin yanına gittiler ve onu ayıpladılar. Katarî: "Sizler kanı helal olan kâfirler olarak bana geldiniz" dedi. Salih, Kur'ân-ı Kerim'de ne kadar secde ayeti varsa hepsini okudu ve ardından secde etti. Onunla beraber orada bulunanlar da secde etti. Sonra Katarî'ye hitaben: "Bizler sana kâfirler olarak mı görünüyoruz? Dediğin şeyden dolayı tövbe et" dediler. Katarî: "Ey burada bulunanlar! Sizlere soruyorum, siz bu durumda ne düşünüyorsunuz?" dedi ve orada bulunanlar: "Tövbe etmen gerekir" dediler.

Ubeyde -Arab ehlini sevmeye onunla aynı görüşte olduğu halde- Katarî'ye "eğer tövbe edersen seni azlederler ve Abdurabbihî es-Sağîr'i halife tayin ederler" dedi. Katarî onun bu sözüne itimat etti. Abdurabbihî es-Sağîr dört bin kişiyle; Abdurabbihî el-Kebîr ise dokuz bin kişi ile ayrıldı. Abdurabbihî es-Sağîr; Benî Kays b. Sa'leb'in, Abdurabbihî el-Kebîr ise Benî Yeşkur'un mevlası idiler.

Yezid b. Mühelleb, Abdurabbihî es-Sağîr üzerine yürüdü ve Râmhürmüz'de savaştılar. Yezid onların tamamını öldürdü. Katarî, Taberistân'a yöneldi ve ardından Sahîd'e kaçtı. Mühelleb, Abdurabbihî el-Kebîr'e yöneldi ve onu da öldürdü. Haccâc, Süfyân b. Ebred el-Kelbî'yi gönderdi ve onunla Sahîd'de bir araya geldi. Katarî'ye saldırdılar, savaş sonunda onu hezimete uğrattılar. Atının ayağı tökezleyip düşünce Katarî öldü (77/696).⁵⁶⁹ O ölünce ashâbı Ubeyde b. Hilâl el-Yeşkurî'ye biat ettiler. Süfyân onlara doğru harekete geçti ve onları uzun bir müddet kuşattı. Sonra kuşatma şiddetlenince Süfyân'a karşı harekete geçtiler ve öldürüldüler.⁵⁷⁰

⁵⁶⁹ Taberî, **et-Târîh**, VI, s. 301.

⁵⁷⁰ el-Ka'bî, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 125.

4.2.2. Necde b. Âmir ve Taraftarlarının Faaliyetleri

Nâfi'nin ortaya çıkarmış olduğu ihtilafın ardından Atiyye b. el-Esved el-Hanefî, Necde b. Âmir ve Ebû Fudeyk Yemâme'ye gitmişlerdi. Yemâme'ye ulaştıklarında Ebû Tâlût⁵⁷¹ isyan etmişti. Onun taraftarları daha hayırlı birini buldukları zaman Ebû Tâlût'u görevinden azletmiş ve o kişiye biat etmişlerdi. Yemâme'ye gelmesinden sonra Necde'nin yapmış olduğu faaliyetler orada bulunanları cezbetti ve onlar Necde'ye biat ettiler.⁵⁷² Ebû Tâlût'un taraftarlarının Necde'ye olan biatı, Ebû Talût'a olan biatlarının aksine sahîh bir biattı.

Necde'den ayrılan ilk kişi Huyey b. Vâil idi fakat sonra geri döndü. Atiyye b. el-Esved, Necde'den ayrıldı ve ona kızarak Uman'a geçti. Sonra taraftarları, Necde konusunda ihtilaf ettiler.⁵⁷³

⁵⁷¹ el-Ka'bi'nin eserinde Ebû Talib şeklinde geçen bu isim farklı kaynaklarda Ebû Tâlût olarak geçmektedir. Bkz. el-Müberred (ö. 285/898), **el-Kâmil fî'l-Luğa**, III, s. 207; Taberî (ö. 310/923), **Târîh**, V, s. 566; İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233), **el-Kâmil fî't-Târîh**, III, s. 281; en-Nüveyrî, Şihâbu'd-Dîn Ahmed b. Abdilvahhâb b. Muhammed b. Abdiddâim el-Kureşî et-Teymî el-Bekrî en-Nüveyrî (ö. 733/1333), **Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb**, Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâikü'l-Kavmiyye, 1423, XXI, s. 55; İbn Haldûn, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Muhammed b. Haldûn (ö. 808/1406), **Divânu'l-Mübtede ve'l-Haber fî Târîhi'l-Arab ve'l-Berber ve men Âsarahum min Zevî's-Se'ni'l-Ekber**, thk: Halîl Şehâde, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1408/1988, s. 184; Wellhausen (ö. 1918), **İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partleri**, s. 45. el-Belâzurî, Ebû Tâlût'un da Necde'ye biat ettiğini söylemiştir. Bkz. el-Belâzurî (ö. 279/893), **Ensâbü'l-Eşrâf**, V, s. 395, VII, s. 174.

⁵⁷² İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fî't-Târîh**, III, s. 203, 409.

⁵⁷³ Sâlim b. Zekvân, Necde b. Âmir konusunda ihtilaf yaşamalarına neden olan

Onu görevinden azledenler kendileri için bir reis seçmesini istediler. Necde de Ebû Fudeyk'i seçti.

Ebû Fudeyk başa geldiği zaman, Necde'nin öldürülmesi için emir verdi. Dönemin Emevî halifesi Abdülmelik, isyan içerisinde olan Ebû Fudeyk üzerine Ömer b. Ubeydullah b. Ma'mer et-Teymî'yi gönderdi. Ömer birliğini bir yerde topladı ve ilerleyen günlerde şiddetli çarpışmalar sonucunda Ebû Fudeyk'i öldürdü. Hâricîler bu yenilginin ardından Meşkar'a⁵⁷⁴ gittiler. Hâricîlerin Meşkar'a gitmesinin ardından Ömer onları kuşatacak birini görevlendirdi ve onların teslim olmasını sağladı. Ömer teslim olan kişiler arasından mevali olanları öldürüp, Arapları hayatta bıraktı. Ebû Fudeyk ise 74/693 senesinde öldürüldü.

sebepleri: "Ehl-i kibleyi köle edinmek, çocuklarını öldürmek, kadınlarıyla nikahlanmak, mallarını beşe bölmek, kim olduğuna bakmaksızın öldürmek (isti'râz), ve onları mirastan mahrum bırakmak gibi onunla ittifak ettikleri noktalardan daha fazla değildir" diyerek sıralamıştır. Bkz. Sâlim b. Zekvân (ö. 70/689'dan sonra), **es-Sîre**, s. 79.

Kalhâtî'de ondan ayrılma sebepleri arasında şunu göstermiştir: Necde oğlu ile birlikte Katif ehlinin bulunduğu Bahreyn'e bir ordu göndermiştir. Savaş sonucunda erkekleri öldürmüşler ve kadınları esir almışlardı. Kadınları taksim etmek yerine nikahlamışlardı. Necde'nin yanına döndükleri zaman ona durumu haber vermişler ve Necde bunu yapmalarına izin vermediğini söylemişti. Onlar "bunu bilmiyorduk cehaletimizden ötürü özür dileriz" demişler ve "Âziriyye" olarak isimlendirilmişlerdir. Bkz. Kalhâtî (ö. IV/X. yy), **el-Keşf ve'l-Beyân**, II, s. 430.

⁵⁷⁴ el-Hemedânî, Bahreyn bölgesinin Meşkar ile özetlenebileceğini söylemiştir. Bkz. el-Hemedânî, Ebû Muhammed İbnü'l-Hâik el-Hasan b. Ahmed (ö. 334/946), **Sıfatu Cezîreti'l-Arab**, Matbaatu Brill, 1884, s. 168.

Atiyye, Necde ile olan ihtilafının ardından Sicistân'a geçti, etrafında toplanan taraftarları ile buraya egemen oldu. Kandâbîl'e yöneldiği sırada Mühelleb onu öldürmek üzere birini görevlendirdi.

Necde, bazı sebeplerden dolayı kınanmıştır. el-Ka'bî onun kınanmış olduğu konuları şu şekilde sıralamıştır: "Necde'nin taraftarları, Huyey b. Vail'in 'kendisine biat edenler arasından gönülsüz olanların öldürülmesini' tavsiye etmesi üzerine ona çıkışan Necde'yi kınadılar.

Necde'nin denizde ve karada savaştığı bir ordu gönderip, karada savaşan orduyu üstün tutması üzerine de Atiyye onu ayıplamıştır.

İçki cezasını ve ganimeti taksim etmeyi kaldırması, Mâlik b. Misma' ve onun taraftarlarına boyun eğmesi, şefaate hükmetmesi ve Abdülmelik b. Mervân'ın yazdığı mektuba razı olarak Osman'ın kızının esir alınan cariyesini satın alması⁵⁷⁵ nedeniyle taraftarları onu kınamıştır ve reddetmişlerdir."⁵⁷⁶

Kudâme b. el-Münzir, Necde'yi bu olaylardan ötürü tövbe etmesi için mescide çıkmakla sorumlu tuttu. Necde, söyleneni yaptı ve tövbe etti. Sonra onlardan bazıları, Necde'yi tövbeye davet ettikleri için pişman oldular ve ona yönelerek: "Bizim seni tövbeye davet edişimiz bir hatadır; çünkü sen bir imamsın, biz tövbe ettik. Eğer sen de

⁵⁷⁵ Bağdâdî, Necde'nin Resûl'un şehrine bir ordu gönderdiğinden ve ordunun Osman b. Affan'ın kızlarından birine ait olan bir cariyeyle ele geçirdiklerinden bahseder. Bu durumu haber alan Abdülmelik, Necde'ye cariye ile ilgili bir mektup gönderir. Mektubu okuyan Necde cariyeyle sahibinden alarak Abdülmelik b. Mervân'a verir. Yaşanılanları duyanlar, Necde'yi kendilerine ait olan bir cariyeyle düşmanlarına vermekle suçlar ve onu kınarlar. Bkz. Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s. 63.

⁵⁷⁶ el-Ka'bî, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 123.

tövbenden tövbe etmez ve seni tövbeye davet edenleri tövbe etmeye çağırmasan senden ayrılırız” dediler.

Necde insanların huzuruna çıkararak tövbe ettiğini zikretti. Taraftarları Necde hakkında ihtilafa düştüler. Bir grubun onu tekfir etmesinden sonra da Necde’yi azletme fikri üzerinde birleştiler ve Ezârika’ya yöneldiler.⁵⁷⁷ 72/691 senesinde Ebû Fudeyk’in taraftarları Necde’yi öldürmüştür.⁵⁷⁸

4.2.3. Salih b. Müserrih ve Şebîb İbn Yezîd eş-Şeybânî’nin Faaliyetleri

el-Ka’bî, Salih b. Müserrih et-Temimî’nin Sufri olduğunu iddia eden bir grubun varlığından söz etmiştir. Onlar, Salih’in tevâzudan başını kaldırıp gökyüzüne bakamadığını söylemişlerdir.

Salih b. Müserrih, Cûhâ’da bulunan Bişr b. Mervân’a saldırmak için ayaklanmış ve Ezârikâ’ya muhalefet etmişti. Bişr, Hâris b. Umeyra’yı savaşması için Salih’in üzerine gönderdi. el-Eş’as b. el-Haris b. Umeyra, Salih’i bıçaklayarak öldürmüş (76/695)⁵⁷⁹ ve o öldükten sonra ashâbı dağılmıştı.

el-Ka’bî’nin Medâinî’den naklettiğine göre: “Salih ile savaşan el-Eş’as b. Umeyra el-Meydânî’dir. Haccac, Salih ile savaşması için el-Eş’as’ı göndermiştir. Salih’in ashâbından olan Hâricîler onun ölümünden sonra künyesi Ebû’s-Sahârâ olan Şebîb İbn Yezîd eş-Şeybânî’ye biat etmişlerdir.

el-Ka’bî ölmeden önce ashâbının Salih b. Müserrih’e karşı kin beslediğini aktarmış ve bunun sebeplerini şu şekilde sıralamıştır:

⁵⁷⁷ el-Ka’bî, **Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât**, s. 124.

⁵⁷⁸ İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil fi’t-Târîh**, III, s. 409.

⁵⁷⁹ Taberî, **et-Târîh**, VI, s. 221, 222.

1) Habercilerinden biri ona gelerek tepenin üzerinde atına binmiş olan bir süvarinin ordusunu gözetlediğini haber verdi. Ashabından iki kişi o süvariye yöneldi. Süvari onları görünce kaçmaya başladı. O iki adam onu yakaladı ve biri onu bıçaklayıp yere serdi. Diğeri onu öldürmek için atından indi. Süvari: “Ben müslümanım ve Rib‘î b. Hirâş‘ın kardeşiyim” dedi. Rib‘î, onların büyüklerindendi. İki adam: “Orduda seni tanıyan biri var mı?” diye sorunca ⁵⁸⁰ süvari “Evet” diyerek Salih‘in ashabından iki kişinin ismini verdi. Onlardan biri Hamîr ⁵⁸¹ diğeri de Velîd‘di. Adamlar süvari ile birlikte Salih‘in yanına gittiler ve durumu ona açıkladılar. Salih, Hamîr ve Velîd‘i çağırdı ve süvari hakkında onlara soru sordu. Hamîr ve Velîd: “O kötülük ve küfür ile bilinir. Onun Rib‘î b. Hirâş‘ın ⁵⁸² kardeşi olduğunu biliyoruz. Rib‘î bize onun kötülük ve düşmanlığından haber vermişti” dediler. Salih, o adamın boynunun vurulmasını emretti ve boynu vuruldu. Salih‘in ashabından bazıları: “Salih, müslüman olduğunu söylediği halde müslüman bir adamı öldürdü” dediler.

Ashabının Salih b. Müserrih‘e karşı kin beslemesinin başka bir sebebi işe şöyledir: “Habercilerinden bir adam Salih‘e gelerek, geceleyin tepede duran bir süvariye gördüğünü ve onun orduyu gözetlediğini Salih‘e haber verdi. Salih, Ebû Amr ve Ziyâd b. Dücâce‘yi o adama gönderdi. Süvari o ikisini görünce arkasını dönerek kaçmaya çalıştı. Ziyâd ona yetişti ve onu yaraladı. Ebû Amr‘da üstüne sıçrayıp ona bir darbe indirdi. Ebû Amr kılıcını geri çekti. Sonra Salih‘e gelerek

⁵⁸⁰ el-Ka‘bî, **Kitâbü‘l-Makâlât ve Meahû Uyûni‘l-Mesâili ve‘l-Cevâbât**, s. 126.

⁵⁸¹ el-Eş‘arî, bu ismi Hamîr değil Cubayr olarak zikretmiştir. Bkz. el-Eş‘arî, **İlk Dönem İslam Mezhepleri**, s. 128.

⁵⁸² Rib‘î b. Hirâş İbn Cahş b. Amr b. Abdillâh b. Bicâd (104/722). Hz. Ömer, Hz. Ali ve Hareş b. el-Hürr‘den hadis rivayet etmiştir. Bkz. İbn Sa‘d, **et-Tabakât**, VIII, s. 247.

durumu ona haber verdiler. Salih ashabından bir adamı süvariye yolladı ve yolladığı adamına: “Sabah olduğunda onu getirin ki yarasını ölçelim ve nefis diyeti (adam diyeti) mi yoksa erş diyeti (yaralama diyeti) mi gerektiğine bakalım” dedi. Adam onu evine götürdü, onun yanında geceledi, ardından esir kaçtı. Bundan dolayı Râci‘a Salih’i reddetti.”⁵⁸³

2) Salih’in ashabından Sahr diye isimlendirilen biri, yanlarında bulunan müslümanlardan bir kimse için “bu Allah’ın düşmanıdır” dediği halde Salih’in bu adamı tövbeye davet etmediğini söyledi.

3) Fey kapsamında ganimet olarak bir at tutuluyordu. Ashabı ata binmek istediklerinde aralarında kura çekiyorlardı. Onun uğruna savaşacak kadar rekabete giriyorlardı.

Salih’in ashabı bu meselelerden dolayı ihtilafa düşmüşlerdi. ⁵⁸⁴

el-Ka‘bî, Râci‘a diye isimlendirilen bir fırkanın ondan uzaklaştığını söylemiş ve şöyle devam etmiştir: “Şebîb ve bir grup bu konuda sessiz kaldılar. Râci‘a’dan kimseler Salih’i yeniden dost edindi ve onun yaptıklarını doğru bulduklarını belirttiler. İbâziyye’den bazıları, Salih’ten berî olanların küfre düştüğü ve kim onların küfürlerinde

⁵⁸³ Kalhâtî’nin anlattığı varyant için bkz. Kalhâtî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, II, s. 431.

⁵⁸⁴ Kalhâtî, Sufriilerin bir grupla savaştıktan sonra onların mallarını ve atını elde ettiklerini aktarmıştır. Salih’e bu malları gösterdiklerinde o, yanındakileri satın bölüştürmelerini emretmiş ve aralarında kura çekerek atın kime çıkacağını belirlemelerini söylemiştir. Bu emrinden sonra Şebîb ve taraftarları Allah’ın fal okları ile kısmet aramayı yasakladığını; Salih’in ise bu yasaktan sonra onlara bunu emrettiğini söyleyerek ondan ayrılmışlardır. Aralarında tekrar ihtilaf çıkmış ve bazıları Beyhes’e bazıları Salih’e tabii olmuştur. Bkz. Kalhâtî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, II, s. 431.

sessiz kalmışsa onun da kâfir olduğu görüşünü benimsediler.⁵⁸⁵ Bunlar Şebîb hakkında hüsn-i zanda bulunarak, “kendisinden yüz çevrilenler arasında onun gibisi yoktur” dediler. Şebîb ölene dek onun yanında bulunmalarının buna işaret ettiğini ifade ettiler. Şebîb’in iman üzerine bulunduğunu belirttiler.”

Şebîb, ⁵⁸⁶ Hâricîler’e emirlik yaptığı zaman diliminde Attâb b. Verakâ’yı öldürerek Kûfe’ye galip geldi. Haccac onu Kûfe’den çıkmak zorunda bıraktı. Sonra hezimete uğradılar. Yenilginin ardından Süfyân b. Ebrad yola koyuldu ve Ahvâz’da ona yetişti. Şebîb, köprüdeyken köprü yıkıldı ve düşüp boğuldu. (77/696) Atının şaha kalktığı sırada elinin köprüden sıyrılarak suya düştüğü de söylenir.

Şebîb, Cûhâ’da pek çok mal biriktirmişti. Onları dağıttı ve geriye bir kısrak, bir kuşak ve bir de sarık kaldı. Ashabından bir kişiye “biz o kısrakı taksim edene kadar ona bin” dedi. Ashabından başka birine de “biz bu sarık ve kuşağı dağıtana kadar onları giy” dedi. Bu durum ashabına ulaştı ve Selm b. Ebî’l-Ca’d el-Eşca’î ve İbn Dücâce el-Hanefî “Ey müslümanlar! Bu adam fal okları ile kismet arıyor” dediler. Şebîb: “Bu bir kısrak onu taksim edene kadar arkadaşımızın bir-iki gün ona binmesini istedim” dedi. Orada bulunanlar: “Bu kuşak ve sarığı niçin verdin ya adam şehit olurda malları alınırsa? Yaptığından dolayı tövbe et” dediler. Şebîb, bu elbiselerin çıkarılmasını kerih gördü ve “tövbe edecek bir durum göremiyorum” dedi. Hâricîler ondan uzaklaştılar; onun durumunu sonraya bıraktılar ve onu ne kâfir ne de iman sahibi olarak gördüler.”⁵⁸⁷

⁵⁸⁵ el-Ka’bî, **Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât**, s. 127.

⁵⁸⁶ Sufri hareketleri Salih’in ölümünden sonra Şebîb b. Yezîd eş-Şeybânî ile devam etmiştir. Bkz. Kalhâtî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, II, s. 432.

⁵⁸⁷ el-Ka’bî, **Kitâbü’l-Makâlât ve Meahû Uyûni’l-Mesâili ve’l-Cevâbât**, s. 128.

4.2.4. Abdullah b. Yahyâ ve Ebû Hamza'nın İsyanı

Mervân b. Muhammed zamanında, “Tâlibu'l-Hakk” olarak isimlendirilen Abdullah b. Yahyâ isyan etmişti. 128/746 yılında Abdullah b. Yahyâ ile tanışıp memleketi Hadramevt'e giderek ona biat eden Ebû Hamza el-Muhtâr b. Avf'ta onunla birlikte isyan etti.⁵⁸⁸ Abdullah b. Yahyâ, Mervân'la savaşması için Ebû Hamza el-Muhtâr'ı gönderdi. Ebû Hamza Mekke'ye ulaştı ve şehre egemen oldu. Orada meşhur konuşmasını yaptı.⁵⁸⁹

Abdülvâhid b. Süleymân'ın yönlendirmesiyle Abdülazîz b. Abdullah b. Amr b. Osman, el-Muhtâr'a doğru yola koyuldu ve onlar Kudeyd'de karşılaştılar. Medine ehlinin hezimete uğramasına rağmen Abdülazîz savaşa devam etti ve 50 adamı öldürüldü. Abdülvâhid durumu haber alınca kaçarak Şam'a gitti. Daha sonra Ebû Hamza Medine'ye girdi, oraya egemen oldu ve burada 16 ay kaldı. Ebû Hamza'nın Medine'ye girmesinin ardından Mervân b. Muhammed onunla savaşması için Abdullah b. Muhammed b. Atiyye'yi gönderdi. Ebû Hamza'da onunla savaşmak üzere yola koyuldu ve Vâdi'l-Kurâ'da karşılaştılar. Ebû Hamza bozguna uğradıktan sonra Abdullah b. Yahyâ ile karşılaşip birleşmeyi umarak Mekke'ye geldi.⁵⁹⁰ Abdullah b. Muhammed onun peşinden gitti. Ebû Hamza'nın hastalığı iyileşmeye yüz tutmuştu ki Abdullah onu el-Ebtah'ta⁵⁹¹ öldürdü.

⁵⁸⁸ Taberî, **Târîh**, VII, s. 348.

⁵⁸⁹ Hutbe için bkz. Taberî, **Târîh**, VII, s. 395.

⁵⁹⁰ el-Ka'bî, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 130.

⁵⁹¹ Mekke ve Mina arasında olan bir yerdir. Bkz. İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Alî Cemâlüddîn b. Manzûr er-Ruveyfî'î (ö. 711/1311), **Lisânü'l-Arab**, Beyrût: Dâru Sâdir, 1414/1993, I, s. 319.

Durumu haber alan Abdullah b. Yahyâ, Mekke'ye; Abdullah b. Muhammed'e yöneldi ve onlar Tebâle'de karşılaştılar. Tebâle ve Mekke arasında savaşmalarının ardından Abdullah b. Yahyâ öldürüldü.

el-Ka'bî, anlatıldığına göre; Abdullah b. Yahyâ'nın ölünceye kadar tüm düşüncelerini terk ettiğini; bugün ashabının onu kutsallaştırmaması ve buyruklarını yüceltmemesine delalet eden şeyin; onun i'tizal ve adl düşüncesine geri dönmesi olduğunu söylemiştir. Bununla birlikte Hâricîlerin önemli isimlerinden onun düşüncelerine geri döndüğünü iddia edenler bulunmaktadır.⁵⁹²

4.2.5. Dahhâk b. Kays eş-Şeybânî ve Taraftarlarının İsyanı

Dahhâk b. Kays eş-Şeybânî, Hâricîlerden oluşan bir toplulukla, el-Cezîre çevresinden yola çıktı ve Kûfe'ye vardı. Orada bulunan Abdullah b. Ömer b. Abdülazîz ile savaştı ve onu yenerek Kûfe'ye egemen oldu. Taraftarlarından Ammâr eş-Şârî'yi, 40 kişiyle birlikte Basra'ya gönderdi. Zelâl'de, Ebi'l Behterî el-Horâsânî'nin evinde konakladılar.⁵⁹³ Yapılan konuşma sonrasında el-Ezd ve Rebî'a ona biat etti. Bu durum o zamanın halifesi olan Mervân b. Muhammed'e ulaştı. İbn Ömer, Dahhâk'a biat etti ve 128/745 senesinin Safer ayında Mervân ve Dahhâk Kefertûsâ'da karşılaştılar. Dahhâk öldürüldü. Onun yerine halefi olarak el-Hayberî geldi. Yapılan savaşta Mervân hezimete uğradı. Hayberî, Mervân'ın askerlerini yendi ancak Mervân'ın ordusundan geride kalanlardan bazıları Hayberî'ye yönelerek onu öldürdüler. Mervân geri geldi ve Hâricîler kaçtılar.

⁵⁹² el-Ka'bî, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 131.

⁵⁹³ el-Ka'bî, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 131.

Şeybân'a (b. Abdülazîz el-Harûî)⁵⁹⁴ gelince o taraftarlarıyla birlikte Mûsul'a çekildi. Mervân onu kovaladı ve bir ay onunla mücadele etti. Şeybân uzaklaştı. Mervân, onun üzerine Âmir b. Dubâra el-Merî'yi gönderdi. Mervân, Şeybân'ın ordusundan olan ez-Zâbîn ile Mûsul'da 10 ay mücadele etmiştir.

Mervân'ın askerleri Dicle kıyısındaydı. Bu süre içerisinde Mervân'ın birliği 70 kereden fazla galip geldi. Şeybân beraberinde Süleyman b. Hişâm ve Mansûr b. Cumhûr ile Fars'a gelene kadar Musul'dan uzaklaştı. Abdullah b. Muâviye b. Abdullah b. Cafer ile bir araya geldiler ve sonra ayrıldılar. Şeybân, el-Mesîh b. el-Havârî ile mücadele ettikten sonra İbn Kâvân adasına geldi. el-Mesîh, Abbasoğullarının ilk halifesi olan Ebu'l-Abbâs'ın valisi idi. Şeybân, onları hezimete uğrattı. Ancak daha sonra Umân halkı onu öldürdü.⁵⁹⁵

el-Ka'bî, 256/870 yılında Musâvir'in isyanına kadar hiç kimsenin isyan etmediğini bildirmiş ve Harûriyye'nin isyan etmediklerine dair şu bilgiyi vermiştir: "Zamanımıza kadar Harûriyye'den isyan eden olmadı."⁵⁹⁶

⁵⁹⁴ Taberî, el-Hayberî'den sonra hareketin başına gelen ismin Şeybân olduğunu söylemiştir. Bkz. Taberî, **Târîh**, VII, s. 349-532.

⁵⁹⁵ el-Ka'bî, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 132.

⁵⁹⁶ el-Ka'bî, **Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât**, s. 136.

SONUÇ

Abbâsîler döneminde yaşayan Ebû'l-Kasım el-Ka'bî Bağdat Mu'tezilesi'nin önde gelen reislerindendir. el-Ka'bî'nin görüşleri, Mu'tezilî âlimler veya diğer mezhep mensupları tarafından eleştirilere hedef olmuştur. Buna rağmen çalışmalarıyla herkesin takdirini toplamış ve başvuru kaynağı olmuştur. Ayrıca adına nisbetle Ka'biyye isminde bir fırka ortaya çıkmıştır. Herkesin yararlandığı eserlerinin başında çalışmamızın konusunu oluşturan *Kitabü'l-Makâlât* bulunmaktadır.

el-Ka'bî'den önce firak ve makâlât geleneğinde, fırkaları ele alan birçok eser kaleme alınmıştı. el-Ka'bî, kendinden önce makâlât geleneğinde yazılan eserlerden, diğer alanlardaki (tarih, coğrafya, edebiyat gibi) kaynaklardan, eğitim gördüğü hocaların bilgilerinden ve kendine ulaşan haberlerden hareketle, makâlât geleneği içerisinde en kapsamlı eserlerden biri olarak kabul edilen *Kitabü'l-Makâlât*'ı telif etmiştir. Eserinde Hâricîlik fırkasının yanı sıra kendi dönemine kadar teşekkül etmiş diğer fırkalara da yer vermiştir. el-Ka'bî Hâricîliği ele alırken, onların çıkarmış oldukları isyanları, fırkalara ayrılışını ve bu fırkaların görüşlerini, mezhebe mensup âlimleri, fırkaya verilen isimleri ve onların yayıldığı bölgeleri ayrıntılı bir şekilde incelemiştir. Eserinde 73 fırka hadisini dikkate almamış ve buna göre bir tasnif yapmamıştır. Fırkalar hakkında edindiği bilgileri olduğu gibi aktarmaya çalışmıştır. Ayrıca Hâricîleri ve diğer fırkaları ele alırken tarafsız bir tutum sergilemiş ve kendine ulaşan bilgileri diğer kaynaklardan doğrulayarak aktarmaya çalışmıştır. el-Ka'bî'nin bu çabası ve üslûbu eserinin güvenilirliğini artırmış ve kendinden sonra gelen makâlât yazarları için örnek teşkil etmiştir.

el-Ka'bî, eserinde genel olarak “konu merkezli mezhepler tarihi yazıcılığı” modelini benimsemiştir. Mezhepleri ele aldığı bölümde “fırka merkezli mezhepler tarihi yazıcılığı” yöntemi takip etmiş; fırkaların yayıldığı bölgeler, isimlendirilmeleri,

firkalara ayrılmaları hakkında bilgiler vermiştir. Bu yöntemlerin uygulandığı eserler incelendiğinde, genel olarak zaman ve mekân hakkında pek fazla bilgi verilmediği görülecektir. Ancak el-Ka‘bî, bu yöntemleri eserinde kullanmasına rağmen zaman ve mekân bilgisini aktarmıştır. Nitekim Hâricîliği ele alırken “mezhep merkezli” modeli benimsemiş, özellikle onların çıkardığı isyanları anlatırken zaman ve mekânla ilgili ayrıntılı bilgiler aktarmayı ihmal etmemiştir. Firkaları incelerken tarafsız bir tutum sergilemeye özen göstermiştir.

Hâricî isyanların gerçekleştiği zaman-mekân, savaşta ölen-öldürülen kişi sayısı vb. hakkında verdiği ayrıntılı bilgilere bakılacak olursa el-Ka‘bî’nin kendinden önce yazılan eserlere hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim o, Hâricî firkalar ile ilgili bilgiler aktarırken Makâlât türü eserlerin yanı sıra Arap dili ve belâğatı, Tarih, Hadis gibi alanlarda telif edilen eserlerden de faydalanmıştır. el-Ka‘bî, Hâricî şairlerin şiirlerini aktarırken el-Müberred’in *el-Kâmil* isimli eserinden faydalanmıştır. Tarih kitaplarından yararlanmış, bu tür eserlerin firkaların tasnifi konusundaki eksik kısımlarını muhtemelen Makâlât literatüründeki eserler ile tamamlamıştır. Ayrıca Hâricî firkaları anlatırken sık sık hadislere başvurmuştur.

el-Ka‘bî’nin *Kitâbü’l-Makâlâtı* kendinden sonraki birçok müellif için başucu kaynağı olmuştur. Nitekim ondan sonraki Makâlât yazarlarının eserleri incelendiğinde, Hâricîliği ele alış biçimi ve tasnifi konusunda onların el-Ka‘bî’den etkilendikleri gözlenmektedir. Bu isimlerin başında Ebû’l-Hasen el-Eş‘arî (324/935), Abdülkahir el-Bağdâdî (429/1037), Şehristânî (548/1153), Neşvân el-Himyerî (573/1178) gibi âlimler gelmektedir. Bu âlimler bazen ismini zikrederek bazen de zikretmeyerek el-Ka‘bî’den alıntılar yapmışlardır. Özellikle Neşvân el-Himyerî eserinde el-Ka‘bî’nin ismini zikretmiş; Hâricî firkalarla ilgili aktardığı bilgilerde ve tasnifinde onun eserinden yararlanmıştır.

el-Ka‘bî, Hâricîlik bahsine fırkanın ortaya çıkış sürecine pek değinmeden, onların ortak görüşlerini açıklayarak başlamıştır. Daha sonra Sıffin savaşında tahkime ilk başvuranın kim olduğunu tartışmış, olayların ayrıntısına girmeden iddialara yer vermiştir. Çünkü el-Ka‘bî bazı olayları aktarırken okuyucunun bahsi geçen konunun iç yüzünü bildiğini varsaymıştır. Ayrıca *Makâlât*’ta Hâricîlerin gerçekleştirmiş oldukları isyanları inceleyip fırkalar kısmına geçen okuyucunun “isyanlar ve fırkaların ayrılıkları arasında iyi bir bağlantı kurması” gerekmektedir.

el-Ka‘bî’nin; Hâricîlik ve diğer fırkalar açısından önemli bilgiler içeren, yöntemi ve içeriği bakımından kendinden sonrakiler için kaynak teşkil eden *Kitabü’l-Makâlâtı* İslam Mezhepleri Tarihi ve makâlât geleneği içerisinde önemli bir yere sahiptir. Eserin günümüze ulaşması ve onu inceleme imkânına sahip olmamız bizler için büyük bir kazanımdır.

KAYNAKÇA

- Acar, Ayşe Neslihan, “Ebu’l-Kâsım el-Ka‘bî’nin Makâlâtı’nda Mutezile’yi Ele Alış Şekli”, Yüksek Lisans Tezi, AÜSBE, (Danışman: Prof. Dr. Hasan Onat), Ankara 2006.
- el-Adenî, Ebû Abdullah Muhammed b. Yahyâ (243/858), *el-İman*, thk: Hamd b. Hamdî el-Câbirî el-Harbî, Kuveyt: ed-Dâru’s-Selefiyye, 1407H.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî (241/856), *el-Müsned*, thk: Şu‘ayb el-Arnâvût, Adil Mürşid ve diğerleri, Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Aksu, Ali, *Emevî Devleti'nin Yıkılışı*, Kitabevi yayınları, İstanbul, 2007.
- Apak, Adem, *İslâm Tarihi Araştırmaları*, Ensar yayınları, İstanbul, 2016.
- Ateş, Orhan, “İbâziyye Haricî Bir Fırka Mıdır?”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, s.7-9.
- Avcu, Ali, *Karmatîliğin Doğuşu ve Gelişim Süreci*, Cumhuriyet Üniversitesi yayınları No:124, Sivas, 2011.
- el-Aynî, Bedruddîn Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed (855/1451), *Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrût: Dâru İhyâ'it-Turâsi'l-Arabî, trz.
- el-Bağdâdî, Abdülkâhir Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir et-Temîmî (429/1038), *Usûlu'd-Dîn*, thk: İbrâhîm Muhammed Ramazân, Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 2003.
- _____, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev: Ethem Ruhi Fığlalı, TDV yayınları, 8. Baskı, Ankara, 2017.
- el-Bağdâdî, Hatip Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit b. Ahmed b. Mehdî (463/1071), *Târîhu Bağdâd*, thk: Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmiyyi, 1422/2002.
- el-Bağdâdî, İsmâil b. Muhammed Emîn b. Mîr Selîm (1399/1978), *Hediyetü'l-Ârifîn Esmâi'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Beyrut/Lübnan: Dâru İhyâu't-Türâsi'l-Arabî, 1951.
- Bardakoğlu, Ali, “Berâet”, *DİA*, İstanbul, 1992, V, s. 470-471.

- Bebek, Adil, “Kâ’bî”, *DİA*, İstanbul, 2001, XXIV, s. 27.
- el-Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir (279/893), *Ensâbu'l-Eşrâf*, thk: Süheyl Zekkâr, Riyâd ez-Ziriklî, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1996.
- el-Belhî, Ebû'l-Kâsım, el-Kâdî Abdülcebbar ve el-Hâkim el-Cüşemî, *Fazlü'l-İtizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, Tunus 1986. (Fuâd Seyyid'e ait olan önsöz).
- el-Beyhakî, Ebû'l-Hasan Zahîruddîn Ali b. Zeyd Muhammed b. Hüseyin (565/1169), *Târîh-u Beyhak*, Dimeşk: Dâru Ikrâ', 1425/2004.
- Bozkurt, Nahide, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali*, Ankara Okulu yayınları, Ankara, 2000.
- el-Buhârî, Alâ'uddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed el-Hanefî (730/1330), *Keşfu'l-Esrâr Şerhu Usûli'l-Pezdevî*, Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, trz.
- el-Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (256/870), *el-Câmi'u'l-Müsnedü's-Sahihu'l-Muhtasar*, thk: Muhammed Zuheyr en-Nâsır, Beyrut: Tuku'n-Necât, 1422H.
- _____ *et-Târîhü'l-Kebîr*, thk: Hâşim en-Nedvî, Dâru'l-Fikr, trz.,
- el-Cübbâî, Ali (303/916), *Kitabü'l-Makâlât*, çev: Özkan Şimşek, İskender Sarıca, Yusuf Arıkaner, Endülüs yayınları, İstanbul, 2019.
- el-Cürcânî, eş-Şerîf Alî b. Muhammed b. Alî eş-Şerîf (816/1413), *Kitâbü't-Ta'rîfât*, thk: İbrâhîm el-Ebyârî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1405H.
- el-Cüveynî, Ebû'l-Me'âlî Abdülmelik b. Abdullâh (478/1086), *el-İrşâd fî Usûli'd-Din*, thk: Muhammed Yûsuf, Alî Abdülmün'im, es-Sa'âde, 1369/1950.
- Çakan, İsmail Lütfi, “Câbir b. Zeyd”, *DİA*, İstanbul, 1992, VI, s. 537-538.
- Çam, Süleyman, “Kütüb-i Tis'a'da Hâricîlerle İlgili Olduğu Zannedilen Hadislerin Tespiti ve Değerlendirilmesi”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, y. 7, S. 90, 2019.
- Çelebi, İlyas, “Mu'tezile”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI, s. 391-401.
- Çetin, Osman, “Horasan”, *DİA*, İstanbul, 1998, XVIII, s. 234-241.
- ed-Dârekutnî, Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer el-Bağdâdî (385/995), *Sünenü'd-Dârekutnî*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1424/2004.

- ed-Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed el-Mâlikî (945/1538), *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, trz.
- Demircan, Adnan, *Hâricîlerin Siyasî Faaliyetleri*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1996.
- Dercînî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Saîd (670/1271), *Kitabu Tabakâti'l-Meşâih bi'l-Mağrib*, thk: İbrahim Tallây, Cezayir, 1974.
- Dırâr b. Amr (200/815), *Kitabu't-Tahrîş*, çev: Mehmet Keskin, Litera yayıncılık, İstanbul, 2014.
- Dineverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Davud (282/895), *Ahbaru't-Tıval*, Mısır: Matbaatu's-Sa'ade, 1330.
- Durmuş, İsmail, "Müberred", *DİA*, 2006, XXXI, s. 432-434.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit (150/767), *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, çev: Mustafa Öz, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı yayınları, 13. Baskı, İstanbul, 2017.
- Ebû Reşîd en-Nîsâbûrî (440/1009), *el-Mesâilü fi'l-Hilâf beyne'l-Basriyyîn ve'l-Bağdâdiyyîn*, thk: Rıdvân es-Seyyîd, Beyrut 1979.
- Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm el-Herevî (224/839), *el-Garîbu'l-Musannef*, thk: Safvân Adnân Dâvûdî, Medine: Mecelletü'l-Câmiati'l-İslâmiyye, 1414-1417/1993-1996.
- Ebû'l-Fidâ, 'Imâdüddîn İsmâil b. Ali b. Mahmûd b. Muhammed İbn Ömer Şâhinşâh b. Eyyûb (732/1332), *el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, Mısır: el-Matba'atu'l-Huseyniyye, trz.
- Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı Meal-Tefsir*, çev: Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İşaret yayınları, İstanbul, 2015.
- el-Eş'arî, Ebû'l-Hasen Alî b. İsmail (324/936), *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, thk: Naîm Zarzûr, el-Mektebetü'l-Asriyye, 1426/2005.
- _____ *Makâlâtu'l- İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l- Musallîn*, çev. Mehmet Dalkılıç, Ömer Aydın, Kabalcı yayınevi, İstanbul, 2005.
- Fığlalı, Ethem Ruhi, "Hâricîler", *DİA*, İstanbul, 1997, XVI, 169-175.
- _____ Hâricîliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı, AÜİFD, 1978, C. XXII, s. 245-275.

- el-Geylânî, Abdülkâdir Ebû Muhammed Abdulkâdir b. Mûsâ (561/1165-66), *el-Gunye li Talibî Tarîki'l-Hak Azze ve Celle*, thk: Ebû Abdurrahmân Salâh b. Muhammed b. Uveyda, Beyrut 1417/1997.
- Gölcük, Şerafettin, “Hayyât”, *DİA*, İstanbul, 1998, XVII, s. 103-105.
- Gündüz, Ahmet, “Şehrîzor”, *DİA*, İstanbul, 2010, XXXVIII, s. 473-475.
- Halife b. Hayyât, Ebû Amr Halife b. Hayyât el-Uşfurî (240/855), *Târîhu Halife b. Hayyât*, thk: Ekrem Ziya el-Ömer, Dımeşk, Beyrut: Dâru'l-Kalem, Müessesetü'r-Risale, 1397/1977.
- el-Hamevî, Ebû Abdullâh Yâkût b. Abdullâh er-Rûmî (626/1229), *Mu'cemü'l-Üdebâ/İrşâdu'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1411/1991.
- Hatipoğlu, İbrahim, “Müstağfirî”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII, s. 108-109.
- el-Hayyât, Ebû'l-Hüseyin Abdurrahîm b. Muhammed b. Osmân (300/913 [?]), *el-İntisar*, çev: Yüksel Macit, Endülüs yay., İstanbul, 2018.
- el-Hayyûn, Reşîd, *Mu'teziletü'l-Basra ve Bağdâd*, 4.Baskı, Beyrut: Medârikü İbda' Neşru Tercemeti ve Ta'rib, 2011.
- el-Hemedânî, Ebû Muhammed İbnü'l-Hâik el-Hasan b. Ahmed (334/946), *Sıfatu Cezîreti'l-Arab*, Matbaatu Brill, 1884.
- Hitti, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev: İslam Tuğ, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı yayınları, İstanbul, 2011.
- Işık, Kemal, *Mu'tezilenin Doğuşu ve Kelami Görüşleri*, A.Ü.İ.F.Y., LXXVI, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967.
- İbn Abdilhâdî, Muhammed b. Ahmed b. Abdilhâdî ed-Dimeşkî (744/1343), *Tabakâtu Ulemâ'i'l-Hadîs*, thk: Ekrem el-Bûşî, İbrâhîm ez-Zeybek, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1417/1996.

- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen (571/1176), *Târîhu Dimeşk*, thk. Amr b. Ğurâme el-Umrevî, Dâru'l-Fikr, 1415/1995.
- İbn Ebî Usaybia, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. el-Kâsım (668/1270), *Uyûnü'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etubbâ*, thk: Nizâr Rızâ, Beyrût: Dâru Mektebeti'l-Hayât, trz.
- İbn Ebî'l-Hadîd, Abdülhamîd b. Hibetullâh (656/1258), *Şerhu Nehci'l-Belâĝa*, thk: Muhammed Abdülkerîm en-Nemerî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1998.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fadıl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed (852/1449), *Lisânü'l-Mîzân*, thk: Abdullah Fettah Ebû'l-Ğudde, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2002.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Muhammed b. Haldûn (808/1406), *Dîvânu'l-Mübtede ve'l-Haber fî Târîhi'l-Arab ve'l-Berber ve men Âsarahum min Zevî's-Se'ni'l-Ekber*, thk: Halîl Şehâde, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1408/1988.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-İrbilî (681/1282), *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâ'ü Ebnâi'z-Zamân*, thk: İhsân Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrût, 1318/1900 (I-III, VI), 1391/1971 (IV), 1994 (V, VII).
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî (456/1064), *el-Fasl fî'l-Milel ve'l-Ehvâ'i ve'n-Nihâl*, Kahire: Mektebetü'l-Hancî, trz.
- _____ *el-Fasl fî'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal (Dinler ve Mezhepler Tarihi)*, çev: Halil İbrahim Bulut, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı yayınları, İstanbul, 2017.
- İbn İmâd, Abdü'l-Hayy b. Ahmed b. Muhammed Ebû'l-Fellâh el-Hanbelî (1089/1678), *Şezerâtü'z-Zehab fî Ahbâri men Zeheb*, thk: Mahmûd el-Arnâvûd, Dimeşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1406/1986.
- İbn Kerdebûs, Abdülmelik b. Muhammed et-Tûzerî (575/1180), *el-İktifâ fî Ahbâri'l-Hulefâ*, thk: Sâlih b. Abdullâh el-Ğâmidî, Medine: İmâdetü'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye, 1429/2008.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî el-Basrî ed-Dimeşkî (ö. 774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk: Abdullâh b. Abdi'l-Muhsin et-Türkî, Cize/Kahire: Dâru Hicri li't-Tibâati ve'n-Neşri ve't-Tevzî'i ve'l-İ'lân, 1418/1997.

- _____ *Tabakâtu's-Şâfi'îyyîn*, thk: Ahmed Ömer Hâşim, Muhammed Zeynuhum Muhammed Azb, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, trz.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (276/890), *Te'vilu Muhtelifi'l-Hadis*, el-Mektebetü'l-İslâmî-Müessesetü'l-İşrâk, 2.baskı, 1420/1999.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni (273/887), *Sünenü İbn Mâce*, thk: Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Dâru İhyâi'l- Kütübi'l-Arabiyye, trz.
- İbn Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed el-Verrak el-Bağdadî (384/994), *el-Fihrist*, thk: İbrâhîm Ramazân, 2. Baskı, Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Ma'rife, 1417/1997.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd Menî' (230/845), *et-Tabakât*, thk: Ali Muhammed Ömer, Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1421/2001.
- İbn Selâm el-İbâzî (273/887), *Kitabün fihî Bed'ü'l-İslam*, çev: Mehmet Nurullah Aydın-Selim Yılmaz, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2019.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Abdülhalîm el-Harrânî (728/1328), *es-Safediyye*, thk: Muhammed Reşad Sâlim, Mısır: Mektebetü İbn Teymiyye, 1406.
- _____ *Minhâcu's-Sünneti'n-Nebeviyye fî Nakdi Kelâmi's-Şi'a el-Kaderiyye*, thk: Muhammed Reşad Sâlim, Câmi'atu'l-İmâm Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, 1406/ 1986.
- _____ *et-Tis'îniyye*, thk: Muhammed b. İbrâhîm el-Aclân, Riyâd, 1420/1999.
- İbnü'l-Verdî, Ebû Hafs Ömer b. Muzaffer b. Ömer Zeynu'd-Dîn b. el-Verdî el-Kindî (749/1348), *et-Târîh*, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1996.
- İbnü'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtazâ el-Mehdî (840/1437), *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk: Susanna Diwald-Wilzer, Beyrut: Mektebetü'l-Hayât, 1380/1961.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen Alî b. Ebî'l-Kerem Muhammed el-Cezerî (630/1233), *el-Kâmil fî't-Târîh*, thk: Ömer Abdüsselâm Tedmurî, Beyrût: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1417/1997.
- _____ *el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*, Dâru Sâdır, Beyrut, trz.

İbnü'l-Vezîr, Ebû Abdullâh Muhammed b. İbrâhîm el-Yemenî (840/1437), *er-Ravdü'l-Bâsim fi'z-Zebbi an Seneti Ebi'l-Kâsım*, Dâru Âlemi'l-Fevâid, trz.

_____ *el-Avâsım ve'l-Kavâsım fi'z-Zebb 'an Sünneti Ebi'l-Kâsım*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1994.

İbnü's-Sa'î, Tâcüddîn Alî b. Enceb b. Osmân b. Abdullâh Ebû Tâlib (674/1276), *ed-Dürrü's-Semîn fi Esmâ'î'l-Musannefîn*, thk: Ahmed Şevkî Binebîn, Muhammed Sa'id Hinşî, Tûnus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmiyyi, 1430/ 2009.

İclî, Ebû'l-Hasan Ahmed b. Abdullâh el-Kûfî (261/875), *es-Sikât*, thk. Abdulalîm Abdulazîm el-Bestevî, Medine, 1405/1985.

İmâduddîn el-İsbehânî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Muhammed (597/1201), *el-Bustânu'l-Câmi li Cemâ'i Tevârihi Ehli'z-Zemân*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî, Beyrût, 1423/2002.

el-İsfehânî, er-Râğıb Ebû'l-Kâsım el-Hüseyin b. Muhammed (502/1109), *el-Müfredât fi Ğaribi'l-Kur'ân*, thk: Safvân Adnân ed-Dâvûdî, Dâru'l-Kalem, ed-Dâru's-Şâmiyye, Dimeşk, Beyrût, 1412.

el-İsferâyînî, Ebû'l-Muzaffer İmâduddîn Tâhir b. Muhammed (471/1078), *et-Tabsîru fi'd-Dîn ve Temyîzi'l-Fırkati'n-Nâciye 'ani'l-Fıraki'l-Hâlikîn*, thk: Kemal Yusûf el-Hût, Lübnan: Âlemi'l-Kütüb, 1403/1983.

el-Ka'bî, Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî (319/931), *Kabûlü'l-Ahbâr ve Ma'rifetü'r-Ricâl*, thk: Ebû Amr el-Huseynî b. Ömer b. Abdürrahîm, Beyrut/Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000.

_____ *Kitâbü'l-Makâlât ve Meahû Uyûni'l-Mesâili ve'l-Cevâbât*, thk: Hüseyin Hansu, Râcih Kürdî, Abdülhamid Kürdî, Umman/Ürdün: Dâru'l-Fetih Liddirâseti ve'n-Neşr, 1439/2018.

Kâdî Abdülcebbâr, Ebû'l-Hasen Abdulcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî (415/1025), *el-Münye ve'l-Emel*, thk: Sâmî en-Neşşâr, İsamü'd-Dîn Muhammed, İskenderiye: Dâru'l-Matbû'âtî'l-Câmi'iyе, 1972.

_____*Şerhu'l-Usuli'l-Hamse*, çev: İlyas Çelebi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2013.

_____*Tesbîtü Delâ'ili'n-Nübüvve*, Kahire: Dâru'l-Mustafâ, trz.

el-Kâdî İyâz, Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî (544/1149), *Tertîbu'l-Medârik ve Takrîbu'l-Mesâlik*, thk: İbn Tâvît et-Tancî (I), Abdulkâdir es-Sahrâvî (II-IV), Muhammed b. Şerîfe (V), Saîd Ahmed A'râb (VI-VIII)), Mağrib: Matba'atu Fudâle, 1385/1965 (I), 1386/1966-1390/1970 (II-IV), 1401/1981-1403/1983 (VI-VIII).

Kalaycı, Mehmet, *Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi*, Ankara Okulu Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2017.

Kalhâtî, Ebû Saîd b. Saîd el-Ezdî, (IV/X. yy), *el-Fırak-u İslamiyye min Hilali'l-Keşf ve'l-Beyân*, thk: Seyyide İsmail Kâşif, Uman, 1400/1980.

Kallek, Cengiz, "Medâinî", *DİA*, Ankara, 2003, XXVIII, s. 291-292.

el-Karâfî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. İdrîs (684/1285), *Cüz'ü min Şerhi Tenkîhi'l-Fusûl fi 'İlmi'l-'Usûl*, Mekke: Risâletü İlmîyye, 1421/2000.

_____*el-İhkâm fî Temyîzi'l-Fetâvâ 'ani'l-Ahkâm ve Tasarrufâti'l-Kâdî ve'l-İmâm*, thk: Abdulfettâh Ebû Gudde, 1416/1995.

Kâtip Çelebi, Mustafâ b. Abdullâh Hâcî Halîfe (1067/1657), *Süllemü'l-Vusûl ilâ Tabakâti'l-Fuhûl*, thk: Mahmûd Abdulkâdir el-Arnâvûdi, IRCICA(Mektebetü İrsikâ), İstanbul, 2010.

Kaya, Mahmut, "*Ebû Bekir er-Râzî*", *DİA*, İstanbul, 2007.

el-Kıftî, Ebû'l-Hasan Alî b. Yûsuf el-Kıftî (646/1248), *İhbâru'l-Ulemâ bi Ahbâru'l-Hükemâ*, thk: İbrâhîm Şemsüddîn, Beyrût, 1426/2005.

- Koç, Zeynep Hümeýra, “Ebû'l-Kâsım el-Ka'bî el-Belhî'de İrâde”, Kalam Araştırmaları Dergisi (Kader), 2018, C. XVI, S. 2
- el-Kummî, Sa'd b. Abdullah Ebî Halef el-Eş'ârî (301/913), *Kitâbü'l-Makâlât ve'l-Fırak*, thk: Muhammed Cevâd Meşkûr, Matbaatü Haydarî, Tahran 1341.
- el-Kureşî, Abdülkâdir Ebû Muhammed Abdülkâdir b. Muhammed (775/1374), *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, Karaçi: Mîr Muhammed Kütübhâne, trz.
- Kurt, Hasan, “İmâm Mâturîdî'de Mu'tezilî Ka'bî'nin Eleştirisi”, *Bilimname: Düşünce Platformu*, 2011/1, S. 20.
- Kurt, Hasan, “Tâhirîler” *DİA*, İstanbul, 2010, XXXIX, s. 403-404.
- Kutlu, Sönmez, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, Otto yayınları, Ankara, 2012.
- _____ “İlk Mürcii Metinler ve Kitabı'l-İrca”, *AÜİFD*, 1997, C. XXXVII, s. 326.
- _____ “İlk Mürcii Metinler: İrca Kasidesi (I) ve İrca Kasidesi (II)”, *AÜİFD*, 1999, C. XXXIX, s. 245.
- _____ *Mezhepler Tarihine Giriş*, DEM Yayınları, 4.Baskı, İstanbul 2016.
- _____ *İmam Mâturîdî ve Maturidilik*, “Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin Mezhebî Arka Planı”, (Sönmez Kutlu), OTTO yayınları, 8. Baskı, 2018.
- Kutluer, İlhan, “*Ebû Zeyd el-Belhî*”, *DİA*, İstanbul, 1992.
- Laoust, Henri, *İslâm'da Ayrılkçı Görüşler*, çev: Ethem Ruhi Fıçlalı, Sabri Hizmetli, Pınar yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2017.
- Lewinstein, Keith, “*Studies in Islamic Heresiography: The Khawarij in Two Fıraq Traditions*” PrincetonUniversity, 1989.
- _____ *Doğu Hanefî Fırak Geleneği Üzerine Mülâhazalar*, çev: Sönmez Kutlu, Muzaffer Tan, “İmam Mâturîdî ve Mâturîdilik”, haz: Sönmez Kutlu, Otto yay., Ankara, 2012.

- el-Makdisî, el-Mutahhar b. Tâhir (355/966), *el-Bed'ü ve't-Târih*, Port Sa'îd: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dînîyye, trz.
- el-Makrîzî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ali el-Hüseynî (845/1441), *el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hitat ve'l-Âsâr*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418.
- el-Malatî, Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed el-Malatî el-'Askalânî (377/987), *et-Tenbîh ve'r-Redd 'alâ Ehli'l-Ehvâi ve'l-Bida*, thk: Muhammed Zâhid el-Kevserî, Mısır: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, trz.
- el-Mâturîdî, Ebû Mansur, *Kitâbü't-Tevhîd*, çev: Bekir Topaloğlu, İsam yayınları, 15.baskı, Ankara, 2020.
- el-Meclisî, Muhammed Bâkır (1111/1699), *Bihâru'l-Envâr*, Müessesetü'l-Vefâ, Beyrut, 1983.
- el-Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî (346/958), *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, thk: Abdullah İbrâhîm es-Sâvî, Kahire: Dâru's-Sâvî, trz.
- _____ *Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevher*, thk: Esad Dâğır, Kum: Dâru'l-Hicre, 1409H.
- el-Mizzî, Cemâlüddîn Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf (742/1342), *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, thk: Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1400/1980.
- Moğultây, Ebû Abdullâh Moğultây b. Kilîc el-Bekcerî (762/1361), *İkmâlu Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, thk: Ebû Abdurrahmân Âdil b. Muhammed, Ebû Muhammed Üsâme b. İbrâhîm, el-Fârûku'l-Hadîse, 1422/2001.
- Musahan, Ali Yıldız, “Mâveraünnehir Bölgesinde Mu'tezile-Mâturîdî Etkileşimi”, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 17, S. 1, 2015.
- Musahanov, Yulduş, “Maturidi'nin Mu'tezile Eleştirisi (Ebu'l-Kâsım el-Ka'bî el-Belhî bağlamında)”, Doktora Tezi, AÜSBE., (Danışman: Prof. Dr. Ahmet Akbulut) Ankara 2009.
- el-Müberred, Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Ezdî (285/898), *el-Kâmil fî'l-Luğa*, thk: Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm, Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1417/1997.

Müslim, Ebû'l-Hasen Müslim b. el-Haccac el-Kuşeyrî en-Nîsâbü'rî, (261/875), *el-Müsnedü's-Sahîhu'l-Muhtasar bi Nakli'l-Adl ani'l-Adl ilâ Resulillah*, thk: Heyet, Kahire: Dâru't-Te'sîl, 1435/2014.

Müslim, Ebû'l-Hasen Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbü'rî (261/875), *el-Müsnedü's-Sahîhu'l-Muhtasar bi Nakli'l-Adl ani'l-Adl ilâ Resûlillâh*, thk: Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, trz.

en-Necâşî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Alî el-Esedî el-Kûfî (450/1058), *Ricâlü'n-Necâşî*, 1416.

en-Nesâ'î, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb el-Horâsânî (303/916), *el-Müctebâ, es-Sünenü's-Suğrâ*, thk: Heyet, Kahire: Dâru't-Tesîl, 1433/2012.

en-Nesefî, Ebû Hafs Ömer b. Muhammed (537/1143), *el-Kand fî Zikri Ulemâ'î Semerkand*, thk: Yûsuf el-Hâdî, Vizâretu'l-Evkâf, 1378.

en-Nesefî, Ebu Muti' Mekhul b. el-Fazl (318/930), *Le Kitab al-Radd ala'l-Bida'd*, thk: Marie Bernand, Annales İslamologiques.

en-Nesefî, Ebû'l-Mu'in Meymun b. Muhammed (508/1114), *Tabsîratu'l-Edille fî Usûlüd'd-Din*, I. cilt thk: Hüseyin Atay, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993; II. Cilt thk. Hüseyin Atay- Şaban Ali Düzgün, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003.

_____ *et-Temhîd fî Usûli'd-Dîn*, thk: Muhammed Abdurrahmân eş-Şâğûl, Mektebetu'r-Ravzâ, trz.

Neşvân el-Himyerî, Neşvân b. Saîd el-Yemenî (573/1178), *Şemsu'l-Ulûm ve Devâu Kelâmi'l-Arab min el-Kulûm*, (mukaddime bölümü), thk: Hüseyin b. Abdullâh el-Umerî, Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1420/1999.

en-Nüveyrî, Şihâbu'd-Dîn Ahmed b. Abdilvahhâb b. Muhammed b. Abdiddâim el-Kureşî et-Teymî el-Bekrî en-Nüveyrî (733/1333), *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâikü'l-Kavmiyye, 1423.

- el-Omari, Racha, *The Theology of Abû'l-Qâsim al-Balkhî/al-Ka'bi* (d. 319/931), Boston, Leiden: Brill, 2016.
- Onat, Hasan & Kutlu, Sönmez, *İslâm Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, ed. Hasan Onat & Sönmez Kutlu, Grafiker Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2013.
- Öz, Mustafa, “Acârîde”, *DİA*, İstanbul, 1998, I, s. 318-319.
- _____ “Atıyye b. Esved”, *DİA*, İstanbul, 1991, IV, s. 63.
- _____ “Kaade”, *DİA*, İstanbul, 2001, XXIII, s. 589.
- Özen, Şükrü, “IV. (X.) Yüzyılda Maverâünnehir'de Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi ve Bir Ehl-i Sünnet Beyannamesi”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, S.9, 2003.
- er-Râzî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ömer et-Teymî (606/1210), *İ'tikâdâtü Fırakî'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, thk: Alî Sâmi en-Neşşâr, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, trz.
- _____ *el-Erba'in fi Usûli'd-Dîn*, thk: Ahmed Hicâzî es-Sakkâ, Mektebetü'l-Külliyâtü'l-Ezheriyye, trz.
- _____ *Mefâtihu'l-Ğayb*, Daru İhyâ'i't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1420/1999.
- es-Safedî, Salahaddîn Halil b. Aybek b. Abdullah (764/1362) *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk: Ahmed el-Arnâvud ve Türkî Mustafa, Beyrut, 1420/2000.
- es-Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm (427/1036), *el-Keşf ve'l-Beyân*, thk: Heyet, Cidde, 1436/2015.
- Sâlim b. Zekvân (ö. 70/689'dan sonra), *es-Sîre*, çev: Harun Yıldız, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2016.
- es-Se'âlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl(429/1038), *Yetîmetu'd-Dehr*, thk: Müfid Muhammed Kumeyha, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983.
- es-Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî el-Mervezî (562/1166), *el-Ensâb*, thk: Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî vd., Haydarâbad:Meclisü Dâiratü'l-Maârif el-Osmâniyye, 1382/1962.
- Serinsu, Ahmed Nedim, “Kerâbîsî”, *DİA*, Ankara, 2002, XXV, s. 264-265.

- Shihab, Mohammed Ahmed, Ebû'l-Kâsım el-Ka'bî'nin Makâlât'ında Şîa'yı Ele Alışı, Yüksek Lisans Tezi, AÜSBE, (danışman: Prof. Dr. Sönmez kutlu), Ankara, 2020.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim (548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, thk: Muhammed Seyyid Keylânî, Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1404H
- _____ *el-Milel ve'n-Nihal*, çev: Mustafa Öz, Litera yayıncılık, 4. Baskı, İstanbul, 2011.
- eş-Şemmâhî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Ebî Osman Sa'id b. Abdu'l-Vahid (928/1522), *Kitabü's Siyer*, ty.
- eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Yemenî (1250/1834), *el-Fethu'r-Rabbânî min Fetâvâ'l-İmâm eş-Şevkânî*, thk: Ebû Mus'âb b. Hasan Hallâk, Yemen-San'â: Mektebetü'l-Celil el-Cedid, trz.
- _____ *İrşâdu'l-Fuhûl ilâ Tahkiki'l-Hakki min İlmi'l-Usûl*, thk: eş-Şeyh Ahmed İzzu İnâye, Dimeşk, 1419/1999.
- eş-Şîrâzî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Alî (476/1084), *Şerhu'l-Lüma*, thk: Abdülmecîd Türkî, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, trz.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî (310/923), *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk ve Silatu Târîh et-Taberî*, Beyrut: Dâru't-Turâs, 1387/1967.
- et-Tevhîdî, Ebû Hayyân Alî b. Muhammed (400/1010 civârı), *el-Besâir ve'z-Zehâir*, thk: Vedâd el-Kâdî, Beyrut: Dâru Sâdir, 1408/1988.
- et-Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ (279/893), *el-Câmi'u'l-Kebîr*, thk: İzzü'd-Dîn Dalî, İmâd et-Tayyâr, Yâsir Hasen, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1432/2011.
- Tülücü, Süleyman, "Ma'mer el-Müsennâ", *DİA*, 2003, XXVII, s. 551-552.
- Ümit, Mehmet, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi*, İsam yayınları, İstanbul, 2010.
- Van Ess, J., "Abu'l-Qasem Ka'bî", <https://iranicaonline.org/articles/abul-qasem-al-balki-al-kabi-abdallah>, (12.12.2020).
- Watt, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev: Ethem Ruhi Fığlalı, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 5.baskı, İzmir, 2017, s. 400.

el-Yâfi'î, Ebû Muhammed Abdullâh b. Es'ad b. Alî b. Süleymân (768/1367), *Mirâtü'l-Cenân ve İbretü'l-Yakzân fî Marifeti Havâdisi'z-Zamân*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1417/1997.

Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdullâh Yâkût b. Abdullâh er-Rûmî (626/1229), *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut: Dâru Sadır, 1995.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Ebû Reşîd Saîd b. Muhammed b. Hasen b. Hâtim en-Nîsâbüri" *DİA*, İstanbul, 1994.

Yıldız, Hakkı Dursun, *İslamiyet ve Türkler*, İlgi Kültür Sanat yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2015.

Yıldız, Harun, Hâricîlerin Erken Dönem Tarih Algısı: Salim b. Zekvân Örneği, e-Makâlât Mezhep Araştırmaları, 2009, C.II, S.2

_____*Kendi Kaynakları Işığında Haricîliğin Doğuşu ve Gelişimi*, Araştırma yay., Ankara, 2010.

Yüksel, Emrullah, "İsferâyînî", *DİA*, İstanbul, 2000, XXII, s. 517-518.

ez-Zehebî, Şemseddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymaz (748/1347), *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm*, thk: Ömer Abdusselâm et-Tedmurî, Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1413/1993.

_____*Tezkiretu'l-Huffâz*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1419/1998.

_____*el-'Arş*, thk: Muhammed b. Halîfe b. Alî et-Temîmî, el-Câmi'atü'l-İslâmiyye, Medîne, 1424/2003.

_____*Siyerü 'Alâmi'n-Nübelâi*, Dâru'l-Hadîs, Kahire 1427/2006.

Zorlu, Cem, *Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyânlar*, Ankara Okulu yayınları, Ankara, 2001.

ÖZET

ÜNCE, Nesibe, Ebû'l-Kâsım el-Ka'bi'nin Makâlâtı'nda Hâricî Fırkaları Ele Alış Biçimi ve Tasnifi, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof. Dr. Sönmez KUTLU, 171 s.

Müslümanlar ilk dönemlerde karşılaştıkları sorunları gelen vahiy ile çözüme kavuşturuyorlardı. Peygamberin vefatı ve vahyin kesilmesiyle birlikte, karşılaşılan sorunlar yine vahyin ışığında çözülmeye çalışıldı. Fakat insanlar arasındaki farklılıklar beraberinde fikir ayrılıklarını getirdi. Bunun sonucunda fırkalar oluşmaya başladı. Fırkaların görüşlerinin kayıt altına alınmasıyla birlikte Makâlât geleneği olarak bilinen bir edebiyat gelişti. Ebû'l-Kâsım el-Ka'bi'nin Kitabü'l-Makâlât'ı, bu gelenek içerisindeki yerini aldı.

Ebû'l-Kâsım el-Ka'bi'nin eserinden hareketle Hâricîlik fırkasının ele alınışı ve tasnifini incelediğimiz bu çalışmamız; önsöz, giriş, üç bölüm, sonuç ve kaynakçadan oluşmaktadır. Çalışmamızın birinci bölümünde; el-Ka'bi'nin yaşadığı sosyo-politik ortam, hayatı, ilmî şahsiyeti, hocaları ve öğrencileri ile eserlerini ve itikadî görüşlerini ele aldık.

İkinci bölümde; el-Ka'bi zamanında Hâricîlerin durumunu ve onun Kitabü'l-Makâlât'ta Hâricîlik fırkasını ele alışını; eserin muhtevası, kaynakları ve yöntemini, ardından el-Ka'bi'nin Hâricîlik fırkasını nasıl tasnif ettiğini inceledik. Diğer makâlât eserleri ile el-Ka'bi'nin eseri arasındaki etkileşimi anlamak adına, ondan önceki ve sonraki makâlât yazarlarının Hâricîlik fırkasını nasıl ele aldıklarını karşılaştırmalı olarak ortaya koymaya çalıştık.

Üçüncü bölümde el-Ka'bi'nin eserinden hareketle Hâricî şahısları, Hâricîlerin hâkim olduğu bölgeleri ve onlara nisbet edilen görüşleri ile Hâricîlerin siyasî faaliyetlerini ve gerçekleştirmiş oldukları isyanları inceledik.

ABSTRACT

ÜNCE, Nesibe, Abû'l-Qâsim al-Ka'bî's Form of Handling and Classification of Khārijī Sects in His Maqālāt, Master Thesis, Supervisor: Prof. Dr. Sönmez KUTLU, 171 p.

During the first period, Muslims relied on the guidance of revelation to solve their issues. After the death of the Prophet, the Qur'anic revelation ceased, requiring Muslims to solve problems by interpreting the revelation. However, people's differences in many aspects resulted in conflicts of opinion. As a result, the concept of factions began to arise. As a result of the recording of the sects' views, a literary tradition known as Maqālāt developed through time. Abû'l-Qâsim al-Ka'bî's al-Maqālāt was took its place in this tradition.

This study, in which we examine the handling and classification of the sects Khārijīte based on the work of Ab'ul-Qasim al-Ka'bî, it consists a preface, introduction, three chapters, a conclusion, and a bibliography. We looked at the sociopolitical context in which al-Ka'bî lived, as well as his biography, scientific personality, teachers and students, works, and theological thoughts in the first chapter.

In the second chapter, after exploring the situation of Khārijī thought during the time of Ka'bî, we attempted to explain how he showcased the Khārijī sect in his book by providing a brief explanation of the content, sources, and method of the work. Then we looked at the criteria al-Ka'bî used to classify the Khārijī sect. In order to comprehend the interplay between other Maqālāt works and that of al-Ka'bî, we attempted to explain how earlier and subsequent Maqālāt writers dealt with the Khārijīs.

The third chapter we examined Khariji rijal and Kharijite-dominated territories, the ideas attributed to them, and the rebellions they carried out, all of which are based on al-Ka'bī's al- Maqālāt.

